

RAD SKOJ-a U BOSANSKOM PETROVCU

AKTIVNOST SKOJA U PREDRATNOM PERIODU I U PRIPREMI USTANKA*

U toku 1940. godine Komunistička partija je u gradu i u selima oko Bosanskog Petrovca organizovala vaspitne omladinske grupe, koje su posle kraćeg vaspitnog staža i prorade minimuma napredne literature, prerastale u skojevske grupe. Tako je formirano više skojevskih aktiva u Bosanskom Petrovcu, i u selima: Drinić, Bukovača, Vedro Polje, Krnjeuša, Bjelaj, Medeno Polje i Revenik, dok su u nekoliko drugih sela pojedinačno, ali organizovano, radili napredni omladinci — članovi Skoja. Ti omladinci su bili povezani s vaspitnim grupama susednih sela ili su radili neposredno pod rukovodstvom partijskih celija i pojedinih članova KP. Njihov broj se naročito povećao u prvoj polovini 1941. godine, kada su, posle kapitulacije jugoslovenske vojske, mnogi skojevci i napredni omladinci radnici, đaci i šegrti iz raznih gradova u zemlji došli u svoj rodni kraj i učestvovali u pripremi ustanka.

Naporedо sa osnivanjem skojevskih aktiva Partija je i legalno organizovala rad sa omladinom. Tako je, na primer, u Bosanskom Petrovcu bilo osnovano sportsko društvo »Mladost«, a u Driniću, Koluniću, Krnjeuši i Medenom Polju fudbalski klubovi, kojima su rukovodili napredni omladinci. U toku 1939. i 1940. godine osnovane su i čitaonice u Driniću, Medenom Polju, Krnjeuši, Bukovači i Reveniku, koje su bile povezane sa naprednim radničkim institucijama u Banjoj Luci, od kojih su i dobijale literaturu. U Reveniku je na inicijativu Đure Dukića i skojevskog aktiva, u okviru čitaonice osnovan i analfabetski tečaj koji su masovno posećivali omladinci i stariji ljudi. Vlasti su, međutim, na razne načine pokušavale da onemoguće rad tih

* U toku NOR regrutovano je u bosanskopetrovačkom srežu 6987 partizana pretežno iz redova omladine. Skoro svaki treći partizan je poginuo u ratu. Većina od dvadeset dvojice narodnih heroja iz tog kraja bili su omladinci — članovi Komunističke partije i Skoja.

čitaonica. Žandarmerijske patrole su, na primer, češće posećivale reveničku čitaonicu, a omladincima koji su radili kod »Šipada« poslodavci su stavljali do znanja da mogu ostati bez posla ako budu zalazili u tu čitaonicu. Bilo je i kolebanja. Ljudi se nisu toliko plašili žandarmerijskih pretnji koliko mogućnosti da izgube posao. Pa ipak, čitaonica je uspela da masovno okuplja i omladinu i starije ljude. Osim toga u rukovodstva nekih sokolskih družina birani su i članovi Skoja itd.

Pionirski rad na stvaranju skojevske organizacije, kao i organizacije Komunističke partije, u selima su obavili napredni studenti komunisti sa Beogradskog i drugih univerziteta, radnici i đaci. Naime, Ilija Došen je 1939. godine, u svojstvu poverenika PK KPJ za Bosnu i Hercegovinu, počeo na tom području da priprema stvaranje prvih čelija KP i prvih skojevskih organizacija. Sa Došenom su na tom poslu sarađivali: Ratko Kreco, Zdravko Čelar, Bogdan Kapelan, Đuro Dukić, Miloš Kecman Vojsko, Jovo Kecman Šuco, Radivoj Rodić, Milan Čup, i dr. Činjenica da su oni u tom radu osobitu pažnju posvećivali omladini bila je od velikog značaja ne samo za masovnost i čvrstinu skojevske organizacije nego i za raspoloženje omladine u ustanku 1941. godine.

U pripremi ustanka skojevci i omladinci su disciplinovano izvršavali zadatke koje je postavljala pred njih partijska organizacija: sklanjali su oružje i municiju ne plašeći se pretnji okupatora; bojkotovali pozive ustaške vlasti za kuluk i regrutaciju; brinuli se o smeštaju grupa proteranih Slovenaca i Jevreja, starijih ljudi, žena i dece koji su stizali u sela oko Petrovca.

Ustaše su tih dana počele sa represalijama prema srpskom stanovništvu. Mnogi ljudi su bili pobijeni. Komunisti i simpatizeri su iz grada izašli u sela i u šumu, sem onih koji su ostali da rade u ilegalnim uslovima. Seljaci, naročito oni iz prigradskih sela, pojedinačno, a kasnije i masovno, takođe su odlazili u šumu, evakuisali najvredniju imovinu i тамо izgrađivali »bajte« za porodice. Članovi Partije i skojevci su aktivno radili na iseljavanju stanovništva i na organizovanju zbegova.

Paralelno sa merama za zaštitu stanovništva od ustaškog terora, po zadatku Partije, prikupljalo se oružje i ljudstvo za odrede i vršene druge političke i organizacione pripreme za ustank.

Početkom jula došli su u Bosanski Petrovac Osman Karabegović i Josip Mažar Šeša i na sastanku partijskih aktivista u selu Rašinovcu preneli direktive o neposrednim pripremama za ustank i početak oružanih borbi. Neposredno iza toga u selu Kapljuku osnovan je Sreski komitet KPJ i štab odreda za Bo-

sanski Petrovac. Sreski komitet Skoja tom prilikom nije bio formiran, već je u komitetu Partije Radivoj Rodić bio imenovan za rukovodioca Skoja i zadužen za rad sa omladinom u srežu. On je, u isto vreme bio i vojni poverenik za Krnješu. Rodić je neumorno radio i na jednom i na drugom zadatku sve do svoje smrti, do januara 1942. godine, kada je u borbi sa ustašama u selu Agićima herojski poginuo.

FORMIRANJE GERILSKIH ODREDA

Gerilski odredi u petrovačkom srežu su 27. i 28. jula imali svoje prve oružane akcije. Odredi su na prvi glas o borbama za oslobođenje Drvara i Oštrelja reagovali samoinicijativno. Tih dana su u borbu stupili sledeći gerilski odredi¹ i grupe: »Osječenica« u Koluniću, odredi u Driniću, Bukovači i Vedrom Polju, koji su se ubrzo spojili u jedan gerilski odred; odred u Bravskom Vagancu, oružani odred na Bravskom, oružane grupe boraca iz Smoljana, Rašinovca, Suvaje i Vođenice, koje su se ubrzo spojile u jedan gerilski odred pod komandom Zdravka Čelara; Krnješki gerilski odred; gerilski odred u Medenom Polju, koji je kasnije ojačan jednom desetinom boraca iz Drvara i delovima odreda »Osječenica«, kada je ovaj (u avgustu) reorganizovan. Boračko jezgro i rukovodstvo tih odreda činili su članovi KPJ i Skoja.

Na inicijativu članova Partije formirani su još neki odredi i oružane grupe u kojima, u početku, nije bilo partijskih ni skojevskih organizacija. To su bili: Vrtočki gerilski odred u selu Vrtoču; gerilski odred na područjima Stjenjana, Čovke, Prkosa i Rajinovaca; odred na Oraškom brdu; oružana grupa na Malim Sjenjanima itd. Odredi su već tada brojali nekoliko stotina boraca sa oko 150 različnih pušaka i jednim puškomitrailjezom. Oni su svojim akcijama, za nekoliko sledećih dana, oslobodili teritoriju celog sreža sem samog Petrovca, u kojem su ustaše stalno pojačavale svoj garnizon. Polovinom avgusta gerilski odredi su reorganizovani. Pojedine grupe su kao vodovi ušli u sastav jačih odreda, koji su opet ušli u sastav Prvog bataljona »Sloboda« sa štabom u Oštrelju.

Osim tih odreda, u muslimanskom selu Bjelaju nekoliko članova skojevske grupe uključili su se u seosku stražu i primili

¹ Naredbom štaba bataljona »Sloboda« od 9. septembra 1941. godine uveden je naziv »Partizanski odredi« umesto dotadašnjeg »Gerilski odredi«. Istom naredbom je uveden i naziv »politički komesar« za političkog rukovodioca u odredu umesto ranijeg »politički sekretar«. Kasnije, u oktobru, formirane su u okviru bataljona i odreda na širem teritorijalnom području partizanske čete kao pokretljive jedinice.

oružje od ustaške vlasti, s namerom da u jednom trenutku stupe u akciju, razoružaju stražu i pređu u partizane. Oni su kasnije to i učinili, mada su samo delimično uspeli da ostvare svoj plan.

Kao što se i predviđalo, u prvim oružanim akcijama našlo se i više oružja i više boraca nego što je bilo evidentirano uoči ustanka. Odredima je pristupio velik broj mladića bez oružja. Na jednog borca s puškom »puškara«, kako su ga nazivali drugovi bez oružja, dolazilo je po pet do 10 boraca naoružanih starim pištoljima bez municije ili hladnim oružjem. U nekim odredima, tih prvih dana ustanka, puška je bila osnova za njihovu unutarnju organizaciju. Oko jedne puške ili puškomitraljeza formirana je organizaciona jedinica: desetina ili grupa boraca bez oružja. To su bili uglavnom mladići. Oni su želeli da se bore protiv okupatora, pa su oružje zarobljavali i otimali od neprijatelja.

VOJNO I POLITIČKO OBRAZOVANJE MLADI BORCI SU STICALI U PRAKSI

Masovnost ustanka i mladost boračkog sastava iziskivali su obiman organizaciono-politički rad na učvršćenju vojnih jedinica, na objašnjavanju suštine i ciljeva narodnooslobodilačkog rata. Taj posao nije bio ni lak ni jednostavan zbog masovnosti ustanka, opasnosti od stihije, potrebe da se smire i usmere raspoloženja ozlojeđenih seljaka, obuzdaju strasti zavereničkih i šovinističkih elemenata itd. Značajan deo tih zadataka Partija je poverila Skoju. Zato su skojevske grupe, pre svega, svoju organizaciju i svoju aktivnost morale prilagoditi novim ratnim uslovima.

Polovinom avgusta, u odredima onih sela u kojima su pre rata postojali aktivi Skoja formirane su još i skojevske grupe,² dok se u drugim odredima radilo na formiranju aktiva Skoja. Skojevskim aktivima u odredima pripadali su i oni članovi koji su radili u pozadini. Taj organizacioni princip zadržan je do polovine oktobra, kada su odredi reorganizovani u čete koje nisu logorovale samo na svom matičnom području i kada su skojevske grupe proširene i omasovljene kako u vojsci tako i u pozadini.

Jedan od najvažnijih zadataka u odredima je bio učvršćenje boračkih jedinica i savlađivanje osnovnih vojnih znanja. Mnogi mladići su se već u julu i avgustu dočepali puške, bombe,

² Naziv »skojevska grupa« iz predratnog perioda je još neko vreme zadržan u ustanku, uporedno sa nazivom »aktiv Skoja« za osnovnu organizaciju Saveza komunističke omladine Jugoslavije.

mitraljeza iako ih nisu znali upotrebiti, doživeli su prva artillerijska i avionska bombardovanja, susretali se sa tenkovima — a skoro ništa nisu znali o karakteru i efikasnosti tih oružja. O tome govore mnogobrojni primeri. Omladinac Svetozar Srđić je u jednoj akciji došao do puške, pa je s grupom svojih vršnjaka pokušao da odgonetne njene tajne. Metak je iz njihove puške iznenadno opalio. Mladići su pomislili da na njih puca neko iz zasede. Brzo su uhvatili zaklon, zaboravivši pri tom i svoj trofej. Jedno vreme su osluškivali, izvirivali pa kada su videli da oko njih nema nikoga, zaključili su da ih je, možda, iznenadila baš njihova puška. Uzeli su je ponovo i sledećih dana su, uz pomoć iskusnijih drugova, natenane izučili njen sklop i način upotrebe.

Borci 4. gerilskog odreda su sa uspehom nekoliko puta iz zasede napali neprijateljeve kamione na cesti Bihać — Petrovac, koja vijuga preko Hrastovače, Medenog i Bjelaskog Polja, ali susreta sa tenkovima nisu imali sve do septembra 1941. godine. Trećeg septembra, posle uspele akcije gerilskih odreda na neprijateljev logor u Vrtoču, borci 4. odreda su nastavili da gone razbijene satnije i zarobljavaju domobrane. Međutim, tada se od Bosanskog Petrovca čulo zujanje motora, ali borci nisu obraćali pažnju na dubinu i boju zvuka. Napravili su po običaju zasedu bez zaklona uz samu cestu. Očekivali su kamione. Ali kada su se pojavili tenkovi i počeli s lakoćom da gaze žbunje, da zalaze u kamenjar i da sipaju vatru iz mitraljeza — borci su bili veoma iznenađeni. Dvojica su poginula. A mitraljez Perica Krtinić se povlačio najvećom čistinom i za sobom je povukao i tenkove, zasipajući ih prosto svojim rafalima. Varkao se sa njima oko plastova sena sve dok se teško ranjen nije našao pod gusenicama tenka. Svojim podvigom je omogućio neiskusnim borcima da se izvuku i spasao odred od teških gubitaka. Posle tog iskustva, odred se ubrzano obučavao i pripremao za borbe protiv tenkova.

Vojničko obrazovanje mlađih boraca nije se svodilo samo na upoznavanje strojevog pravila. Ali minimum znanja iz te oblasti se morao steći, tim pre što su neki komandiri odreda u početku potcenjivali vojničku spremnost onih omladinaca koji nisu služili kadrovski rok u bivšoj jugoslovenskoj vojsci. Ponekad im je to služilo i kao povod da zabrane omladincima učešće u težim akcijama. Zbog tih zabrana u 4. gerilskom odredu u Medenom Polju često je dolazilo do žučnih rasprava omladinaca s komandirom odreda.

Međutim, uz učenje osnovnih vojničkih veština sve se više pred mlađe borce postavlja zadatka da usvoje i u praksi razviju novi, gerilski način ratovanja. Ta veština se nije sticala prenošenjem pravila stare vojne škole u nove uslove, nego se,

pre svega, sticala u praksi. Tako je Vico Jakšić — skojevac i desetar u 4. gerilskom odredu — u zasedama na neprijateljeve kamione, pune ustaša, postavljao svoj mitraljez iza okuka, iza improviziranih zaklona, ili nasred ceste, a desetinu je raspoređivao na odstojanju za juriš. Možda je on i grešio prema pravilima stare vojne škole, ali je zato njegov prvi rafal obično bio odlučujući za ishod borbe. On bi »zaslepio« ustaše pre nego što bi oni uspeli doći sebi, pre nego što su mogli upotrebiti svoje mitraljeze, postavljene najčešće na vozačkoj kabini. U takvim i sličnim akcijama rađala se u odredima, već u početku ustanka, nova veština u vođenju rata.

Zato su na kraju 1941. u Krnjeuši, i početkom 1942. u Jelašinovcima, bili organizovani kratki vojno-politički i diverzantski kursevi, kojima je rukovodio Mile Ljubičić, u to vreme poznat pod imenom »inženjer Mile«. Slušaoci tih kurseva su birani u skojevskim organizacijama odreda. Pored toga, na sastagcima odreda, omladinci i skojevci su aktivno učestvovali i u analiziranju iskustava iz proteklih borbi i stvaranju novih planova za dejstvo, a i skojevske organizacije su na sličan način analizirale vojničke i političke uspehe svake akcije, ukazivale na propuste i zadatke mladih komunista.

RAZVIJANJE BRATSTVA I JEDINSTVA MEĐU OMLADINOM — JEDAN OD GLAVNIH ZADATAKA SKOJA

Ako je politika bratstva i jedinstva u bosanskopetrovačkom srežu i okolini u toku 1941. godine mogla nekome izgledati kao uzaludan posao — komunisti i skojevci ni jednog časa nisu gubili iz vida da samo takva politika može obezbediti razvoj narodnooslobodilačke borbe. To je praktički značilo da, pre svega, treba voditi borbu protiv raspaljenih šovinističkih strasti na jednoj i drugoj strani, borbu za diferenciranje ustaša od muslimanskog i hrvatskog stanovništva i ukazivanje na potrebu jedinstva kao zaloge naše pobeđe. Ta politika, već u prvim danima ustanka, imala je i svoje prve ispite: prilikom oslobođenja muslimanskog sela Bjelaja i napada na Kulen-Vakuf.

Već 28. jula došli su u Medeno Polje Mahmut Ibrahimpašić³ i Mahmut Hodžić, članovi skojevske organizacije iz Bjelaja, da se obaveste o početku ustanka i događajima u okolini i to zato što su ustaše pronosile vesti da u okolini Drvara i Petrovca operiše nekoliko stotina četnika i vojnika bivše jugoslovenske vojske. (Treba, međutim, pomenuti da u Bjelaju i u Medenom

³ Mahmut Ibrahimpašić Mašo, narodni heroj, poginuo u borbama za oslobođenje Beograda oktobra 1944. godine.

Polju u to vreme još nisu postojale partijske organizacije, pa su glavnu inicijativu u sprovodenju direktive Partije u podizanju ustanka imale skojevske grupe.) Na sastanku sa njima je napravljen plan za oslobođenje Bjelaja.

Posada u Bjelaju sastojala se od seoske straže, koja je imala četrdesetak pušaka. Među stražarima su bila svega trojica ustaša. Ali u straži su se nalazili i skojevci. Zaključeno je da se iste noći u 24 sata napadne Bjelaj sa izabranom jedinicom boraca iz odreda i grupa iz Medenog Polja, Suvaje, Vođenice i Bjelajskog Vaganca. Skojevci iz Bjelaja bi u isto vreme počeli napad iznutra. Oni će nastojati da oni budu određeni na straže, a ako to i ne uspije, akciju će početi tačno u ponoć. Objasniće pretvodno muslimanskim masama karakter ustanka, izolovati ustaše i paralisati otpor straže. Dogovoren je da se po svaku cenu imaju sprečiti eventualni ispad šovinističkih elemenata. Skojevci iz Medenog Polja, kao i skojevci iz Bjelaja, želeli su da se ta akcija izvede što bolje i da ona bude početak bratimljenja muslimanskog i srpskog stanovništva.

Iste večeri je zakazan zbor izabranog odreda za napad na Bjelaj, koji je trebalo da se održi u Krivokućama kod Bjelajskog Vaganca. Međutim, vesti o napadu su se brzo pronele i na zborni mesto je došlo nekoliko stotina seljaka naoružanih vilama, roguljama i drugim hladnim oružjem. Zbor je onda iskorisćen da se objasni karakter ustanka i politički značaj napada na Bjelaj. Šovinistički elementi su proneli glas da je po sredi zavera omladinaca iz Bjelaja, da im ne treba verovati itd. — pa je i to na zboru demantovano. Do kasno u noć su komunisti i skojevci objašnjavali uzavreloj masi ciljeve ustanka, politiku bratstva i jedinstva, potrebu razlikovanja ustaša od većine muslimanskog i hrvatskog stanovništva, navodeći pri tom primere pozitivnog držanja bjelajskih muslimana. Bližila se ponoć, kada su komunisti zaključili da bi bilo opasno dozvoliti tako neorganizovanoj masi da ide u akciju na Bjelaj. Krenula je samo izabrana grupa boraca sa 12 pušaka, ali je napad — propao. Šta se dogodilo? Ustaše su nekako otkrile plan napada i omladinci su bili prisiljeni da počnu akciju pre vremena. Ali — bili su savladani. Ibrahimpašić je uspeo da se spase, a drugi su sproveđeni u Bihać i predati sudu.

Hapšenje najizraslijih skojevac se negativno odrazilo u daljoj aktivnosti, ali se time nije mogao izbrisati uticaj koji je skojevska grupa izvršila među muslimanskom omladinom i stanovništvom u Bjelaju. Bjelajski muslimani su se pasivno odnosili prema NDH i osuđivali ustaške zločine. Pod uticajem NOP, polovinom avgusta, njihova seoska straža je predala oružje gerilskim odredima i omogućila hvatanje ustaša. Tom prili-

kom se nije dogodio ni jedan ispad šovinističkih elemenata, ni bilo kakav incident. Srbi i muslimani su obnovili dobre susedske odnose i još više su se zbližili. Počela je i šira priprema muslimanske omladine za stupanje u gerilske odrede. Bjelaj je postao primer politike bratstva i jedinstva koju je vodio narodnooslobodilački pokret, što je odjeknulo i na neoslobodenoj teritoriji i u domobranskim jedinicama. Primer Bjelaja je uneo još povoljniju klimu u gerilske odrede i u srpska sela na oslobođenoj teritoriji. Međutim, ustašama nije odgovarao takav razvoj događaja u Bjelaju pa su početkom septembra prodrli u selo s ojačanom elitnom bojnom i odveli celokupno stanovništvo na svoju teritoriju. Toj akciji ustaša je prethodila borba na Kulen-Vakufu. Naime, neprijateljev garnizon iz Kulen-Vakufa, pod pritiskom gerilskih odreda iz Bosne i Like, počeo je 6. septembra da se zajedno sa stanovništvom izvlači prema Bihaću. U Čovki su ustaše i domobrani napustili većinu stanovništva i počeli se probijati sami. I dok su odredi vodili borbu protiv ustaških i domobranskih jedinica, neki četnici su zapalili Kulen-Vakuf i pored puta počeli da maltretiraju i ubijaju nevino muslimansko stanovništvo. Ali odlučnom intervencijom Četvrtog odreda i vanrednim zalaganjem članova KP i Skoja to je bilo sprečeno. Tom prilikom zaštićeno je oko 500 žena i dece i dovedeno do Bjelaja, odakle su, posle kraćeg odmora, po svojoj želji produžili za Bosanski Petrovac. Ubijanje civilnog stanovništva od strane pojedinih četnika unelo je nesigurnost kod jednog dela neobaveštenog muslimanskog stanovništva i usporilo proces njegove pozitivne orijentacije prema narodnooslobodilačkom pokretu.

Te četničke zločine je obilno koristila ustaška propaganda pripisujući ih narodnooslobodilačkom pokretu. U gerilskim odredima su se živo komentarisali ti događaji. Ogomorna većina boraca je osudila postupke šovinističkih elemenata, a skojevskoj organizaciji su ti događaji još jedanput dali do znanja da borba za bratstvo i jedinstvo Srba, Hrvata i muslimana neće biti ni jednostavna ni laka.

BORBA ZA NOV LIK BORCA PARTIZANA

Skojevci su, pored ostalog, aktivno radili na razvijanju kolektivnog duha, drugarskih odnosa, solidarnosti u borbi itd. Žigosane su, takođe, i pojave kukavičluka, egoizma, nedoličnog ponašanja kao i pojave samovoljnog prisvajanja plena.

Poneki vojni starešina koji je u početku bio i četnički orijentisan nije shvatao političke posledice nekih samovoljnih postupaka pojedinaca, pa ih nisu ni osuđivali. Na primer: Mane

Rokvić, komandir 4. odreda, je i sam podsticao samovoljno prisvajanje plena, pa i neke druge negativne pojave. Nastojanja komesara odreda, koji je imao podršku mladih komunista i većine boraca, da iskoreni te pojave, dovodila su ponekad do otvorenih sukoba s komandirom odreda i grupicom konzervativnih i nesvesnih elemenata, koje je ovaj okupljaо oko sebe. U odredu još nije bila osnovana partijska organizacija, pa je glavni teret političkog rada, uz komesara nosila skojevska organizacija. Skojevci su samoinicijativno, u dva — tri maha obaveštavali štab bataljona »Sloboda« i štab Drvarske brigade o greškama komandira. U štabu brigade nisu bili pravilno obavešteni o svemu tome, pa su jednom prilikom poručili omladincima da ne treba da se mešaju u komandovanje odredom.

Borcima je, takođe, smetalo i to što su svi uspesi odreda bili vezani samo za ime komandira. List »Gerilac« koji je izlazio u oslobođenom Drvaru ponekad je hvalio komandira Rokvića i njegovo komandovanje, mada je on mnoge inače uspešne akcije samo osluškivao. Međutim, skojevci su bili uporni. Tako je u akciji na Krnjeuši, u noći između 9. i 10. avgusta, učestvovao i 4. gerilski odred. Krnjeuša je oslobođena. Zaplenjeno je oko 120 pušaka, 6 puškomitrailjeza, velike količine tekstila, više šivačih mašina i drugog materijala. Jedan deo tog plena je bio namenjen krojačkoj radionici odreda. Komandir Mane Rokvić je, međutim, deo tog plena prisvojio i poslao ga svojoj kući u Drvar. Revoltirani tim postupkom, omladinci su o svemu izvestili komesara bataljona Iliju Došena, koji je naredio da se taj materijal u Oštrelju ponovo zapleni. Posle toga događaja Mane Rokvić je izgubio poverenje i ugled među borcima. Sledeći mesec dana on je samo prividno bio komandir odreda. Njegov put vodio je u izdaju, koju je i počinio krajem septembra 1941. godine, pri prvom susretu s Talijanima. Stvarni komandir 4. odreda bio je njegov zamenik Dragija Milašinović, koga su borci zbog njegove hrabrosti i humanizma poštovali i voleli.

OMLADINA U POZADINI JE ŽIVELA I RADILA ZA FRONT

Omladina iz pozadine je još u prvim danima ustanka učestvovala u mnogim akcijama odreda i svestrano pomagala borce na frontu. Već je rečeno da su odredi imali svoja oružana jezgra ali i veliki broj mladića koji su se naoružavali u kasnijim akcijama. Žensku seosku omladinu tih dana odredi nisu masovnije primali, i to ne zato što ona nije bila sposobna za borbu, nego zato što je veliki broj sposobnih mladića čekao na red da bude primljen u odred i da dobije pušku. Omladinke su međutim bile mnogo zaposlene u bolnicama i ambulantama odreda, negom

ranjenika, spremanjem i donošenjem hrane za borce. One su i na razne druge načine davale svoj prilog borbi na frontu. Svoje devojačko ruho omladinke su delile borcima i odevale ih, pomagale su narodnim odborima u njihovim zadacima itd. Omladinke su često posle uspelih akcija u špaliru dočekivale borce, nudile ih hranom, mlekom, poklonima itd.

Mnogim borcima će ostati u sećanju kad je prevožena naša prva haubica kalibra 105 mm od Vrtoča preko Medenog Polja i Osječenice do Oštrelja. To je bila prva haubica u našim odredima. Naime, 5. avgusta odredi su napali neprijateljevu kolonu koja se kretala iz Bihaća prema Petrovcu, razbili je i, između ostalog zaplenili i haubicu kalibra 105 mm sa oko 10 sanduka granata. Već 9. avgusta haubica je učestvovala u borbama za Krnjeušu i doprinela da se brzo slomi otpor ustaške posade. Po naređenju štaba bataljona »Sloboda« haubica je zatim prebačena na Oštrelj. Do Medenog Polja vukle su je zaprege, a odatle, uz Osječenicu, uz nagib i do 40°, vukli su je ljudi uz pomoć zaprega. (A već 16. avgusta, iz te haubice postavljene pod Oštreljskim brdom, ispaljeno je nekoliko granata na Petrovac, koje su, u neprijateljevom garnizonu izazvale pravu paniku.) Na putu kroz sela, pa sve do Oštrelja, ta neobična kolona je više ličila na svatovsku povorku nego na borbeno putovanje prve partizanske haubice. Ljudi su tada govorili da njihovo prvo artiljerijsko oruđe putuje kao najbogatija seoska mlada. Haubica je bila okićena mnogobrojnim maramama, peškirima, košuljama i drugim poklonima koje su omladinke namenile njenoj posadi i borcima koji su je zarobili, tako da se ona od tih poklona nije mogla prepoznati. Omladina je svečano ispratila i uz Osječenicu, kroz bespuće, pomagala da se izvuče uz velike uspone, kojima do tada nisu prošla ni jedna kola s točkovima.

Posle takve podrške omladine iz pozadine, borci su udvostručenim snagama odlazili u nove akcije.

PRIVREMENO ZATIŠJE U ORUŽANIM BORBAMA I POVEĆANA POLITIČKA AKTIVNOST SKOJA

Posle neuspelog pokušaja generala Rumlera da — uz pomoć brojnih ustaških i domobranskih jedinica razmeštenih na liniji Bihać — Petrovac — Ključ — prodre na slobodnu teritoriju prema Drvaru, došlo je do sporazuma između Pavelića i Talijana da 2. talijanska armija zaposedne te krajeve. Posle teških borbi na Deralima i Pločama, naši odredi su bili prisiljeni na povlačenje pred brojno nadmoćnjim talijanskim divizijama. Dvadeset šestog septembra je talijanska divizija »Sasari« od Grahova upala u Drvar, a zatim i u Oštrelj. Oko 5.

oktobra Talijani su se spustili u Bosanski Petrovac. Iz Petrovca su se bile povukle ustaške i domobranske jedinice, a u gradu je ostala samo jedna nepotpuna satnija 1. pešadijske pukovnije sa 56 domobrana, od kojih su 48 izašli u Drinić marta 1942. i prešli partizanima.

Dolaskom Talijana borbe privremeno prestaju. To zatišje traje sve do januara 1942. godine. Do zatišja je došlo zbog ne-pripremljenosti masa za borbu protiv talijanske vojske, a i zbog trenutne kolebljivosti i oportunizma u nekim partizanskim odredima. A i Talijani su veoma lukavo nastupali. Na kamionima koji su dovlačili njihovu vojsku pisalo je: »Srbi bono«. Ispisivali su i druge parole kojima su govorili da Srbima donose mir i bezbednost itd. Seljacima su u početku prodavali so i petrolej, razume se, iz propagandnih razloga, a što je i imalo uticaja, naročito na starije ljude i na žene s mnogo dece, koji su dočekivali zimu bez zimnice i bez krova nad glavom i koji su, u privremenom zatišju, tražili mogućnost da se snađu, da izgrade bajte i zemunice. Pojedinci su se zanosili iluzijama da će ih talijanski okupator ostaviti na miru. Talijani su, međutim, tražili otvorenu lojalnost; pokušavali su da u odredima izazovu unutarnje sukobe i da time parališu njihovu snagu. Počeli su odmah da organizuju i četnike. U odredima su tražili kolebljivce i petokolonaše, koje su posebno nagrađivali. Tako su i komandiri odreda u Medenom Polju, Driniću i Krnjeuši prešli u četnike i stavili se u službu Talijana. To su bili Mane i Dušan Rokvić i Lazica Atlagić.

Njihova izdaja, međutim, nije pokolebala borce tih odreda. Lazica Atlagić je zatim poginuo bežeći pred poterom u kojoj su učestvovali borci Krnjeuške čete kojom je on svojevremeno komandovao. Dušan Rokvić je osuđen na smrt za delo izdaje od partizanskog vojnog suda. Mane Rokvić se stavio pod zaštitu talijanskih fašista okupivši oko sebe 30 do 40 izdajnika i kolebljivaca, od kojih je najmanji broj bio iz onih odreda kojima su svojevremeno komandovali ti izdajnici.

Većina boraca u odredima, odnosno u četama, ostala je na okupu. Manji broj se privremeno povukao kućama da bi se posle mesec dana ponovo vratio u četu. Neke jedinice su prebačene u Podgrmeč, gde su nastavile borbu s ustašama i Nemcima. To je doprinelo učvršćenju tih odreda i pretvaranju u pokretljive vojne jedinice, spremne da se bore u svakom kraju zemlje. U tom periodu se razvijao intenzivan politički rad u odredima i selima.

Partijska organizacija i Skoj su radili na sređivanju odreda, na razobličavanju talijanske fašističke propagande koja je bila vešto protkana onim poznatim geslom »zavadi pa vla-

daj«, i na raskrinkavanju četnika — izdajnika narodnooslobodilačke borbe.

U drugoj polovini oktobra izvršena je reorganizacija vojnih jedinica s ciljem da se poveća njihova borbena sposobnost i pokretljivost. Umesto odreda, formirane su čete: Drinička, Vođeničko-suvajska, Krnjeuška, Vrtočka, Vakufska i Bravska četa, koje su stavljene pod komandu štaba Petrovačkog bataljona. One su bez delova bivšeg Driničkog i bivšeg 4. gerilskog odreda (koji su se nalazili u Podgrmeču) imale oko 550 boraca pod oružjem. Do kraja godine je broj boraca neprekidno rastao.

U ovom periodu se intenzivnije stvaraju skojevske organizacije u odredima. Taj posao je donekle bio zanemaren u prvim danima ustanka. Skojevska organizacija u nekim odredima je bila nova, pa su u početku stariji ljudi sa izvesnim podozrenjem gledali na to da omladina mimo njih nešto radi, da im se »stranci«, kako su nazivali skojevske rukovodioce, mešaju u poslove njihove čete. Na primer, u Vrtočkoj četi, u početku je bilo teškoća i nerazumevanja za rad skojevske organizacije. Naime, skojevska grupa iz Medenog Polja, koja je kao desetina bila priključena Vrtočkoj četi, pored drugih političkih zadataka na širem teritorijalnom području, nastojala je da stvori organizaciju Skoja u četi od domaćih ljudi. Rad sa omladinom Vrtočke čete i izbor ljudi za prvu skojevsku grupu nije bio težak. Ali su teškoće dolazile zbog smetnji koje je pravila jedna grupa konzervativnih elemenata, koja je pokušavala da preuzme rukovođenje četom.

Za vreme jednog sastanka s omladincima iz Vrtočke čete, na primer, dogodilo se i to da se na sastanak uvukao neki čovek srednjih godina prerusen u seljačko odelo. Predstavio se kao aktivista iz Podgrmeča. Iste večeri je svojoj grupi referisao o sadržini skojevskog sastanka. U toku noći je onda ta grupa razoružala i odvela na saslušanje skojevskog rukovodioca, koji je organizovao taj sastanak. Posle duge diskusije o Skoju i o njegovim zadacima, i polemike o »strancima« i »domaćima«, rukovodiocu su ponovo vratili oružje uz zahtev da drugi put bez njihovog znanja ipak ne zakazuje sastanke. U četi je posle izvensnog vremena osnovana skojevska organizacija, a nešto kasnije i partijska ćelija. Iz čete su odstranjeni neki nezdravi elementi, što je pored ostalog pomoglo da se ona učvrsti i ubrzo postane jedna od najboljih partizanskih jedinica. I u drugim četama Petrovačkog bataljona su u toku te jeseni proširene ili osnovane nove skojevske organizacije.

Raskrinkavanje četnika sad već nije bio tako težak posao. Četnici su se u tom periodu, svojom saradnjom s Talijanicima i svojim postupcima, sve više kompromitovali u očima seljaka. U

početku su se bavili i trgovinom za račun Talijana. Prodavali su seljacima so, petrolej itd., pa pošto to nije donosilo veće prihode, krenuli su u krađu stoke za talijansku vojsku. Sa Talijanima su, isto tako, odlazili u kaznene ekspedicije. Tako su u noći između 12. i 13. novembra 35 četnika sa oko 500 Talijana izašli u Medeno Polje, blokirali ga i pohvatali komuniste i skojevce: Mitra Mrkića, Vicu Jakšića, Filipa Đukića, Boru Kesića i Iliju Tubića. Tubić je, međutim, uspeo da pobegne. Boro Kesić je pokušao da se probije, ali, četnici su ga sačekali u zasedi i ranili, a zatim tako ranjenog predali Talijanima, zajedno sa ostalom grupom pohvatanih komunista. Kasnije je posle herojskog držanja pred neprijateljem u poznatom procesu Radi Končaru i drugovima u Šibeniku od italijanskog suda osuđen na smrt i streljan. Ostali komunisti i skojevci iz Medenog Polja su osuđeni na kazne zatvora u vremenu od 15 do 20 godina.

Politička aktivnost na selu u to vreme je bila usmerena na pripremanje ljudi za borbu protiv Talijana i na raskrinkavanje četničke izdaje. Pored partijskih organizacija na tom poslu su aktivno radile i skojevske grupe. Pri tom su se naročito isticale skojevske organizacije u Driniću i u Drinićkoj četi (odnosno u jednom vodu te čete koji je boravio na tom području i blokirao Petrovac sa istočne i jugoistočne strane), u Krnjeuši i Krnjeuškoj četi, Vođenici i Vođeničkoj četi. Zatim, skojevske grupe u Medenom Polju koje su delovale na širem području — u selima: Kolunić, Medeno Polje, Bjelaj itd. Te organizacije su u nedostatku opštinskih rukovodstava Skoja bile prava žarišta političke aktivnosti među omladinom na teritorijama tadašnjih opština i čitavog sreza.

Rukovodioci tih skojevskih aktiva i grupa, pod rukovodstvom Radivoja Rodića, sačinjavali su i sresko rukovodstvo Skoja koje se brinulo za rad sa omladinom na području celog sreza. Do kraja 1941. godine u većini sela petrovačkog sreza su osnovane skojevske organizacije.

U nekim prigradskim selima stvaranje skojevskih organizacija je bilo otežano zbog čestih ispada Talijana i četnika iz grada, zato što se taj rad unekoliko morao zakonspirisati, pa i zbog otpora ponekikh roditelja itd. U selu Reveniku, na primer, u oktobru je održan sastanak skojevskog aktiva na kome je čitan materijal o izdaji Mane Rokvića i o karakteru četničke izdaje. Bilo je, takođe, reči i o kolebanju jednog omladinca, koji se s puškom našao kod kuće. Govorilo se da četnici »ašikuju« oko njega. On se pravdao i obećao je da će ponovo otići u odred čim smesti porodicu i obezbedi joj krov nad glavom. Taj sastanak je održan u trapu za krompir uz svetlost napravljenu od krpica i grumena loja.

Trap je bio najpogodnije mesto za sastanak u zapaljenom i razrušenom selu. Majka jednog skojevca se za sve vreme sastanka, sa zapaljenim ugarkom, batrgala kroz noć tražeći i grdeći »zelembaće« koji hoće da se tuku sa »talijanskim silom«. Skojevci se, međutim, nisu svadali sa roditeljima, ali su bili uporni u tome da razbiju iluzije o Talijanima kao zaštitnicima Srba i da ukažu na besmislenost parola: »Treba sačekati dok veliki megdan podele«, zatim »Gde će šukasto sa rogatim« itd. — koje su vešt proturali Talijani i četnici. Ta upornost skojevaca i skojevskih organizacija dala je ubrzo dobre rezultate.

I pored vanrednih teškoća i nedostatka iskusnih kadrova, političko stanje u selima se brzo menjalo. Organizovan je ekonomski, društveni i politički život; osnovani su, takođe, narodni odbori, partijske i skojevske organizacije. Krajem 1941. godine u oko 20 sela bili su osnovani aktivi Skoja. U isto vreme, na inicijativu skojevske organizacije, osnivaju se omladinske radne čete, vojno-politički kursevi, čitaonice i analfabetski tečajevi. U selima su održavane i masovne konferencije antifašističke omladine, a odbori NOSOBiH su birani početkom 1942. godine.

U gradu je pod ilegalnim uslovima iznova stvarana skojevska organizacija. Veza sa njom je održavana preko Nedeljka Kaćunića, koji nije bio sumnjiv okupatoru, jer je njegov otac kao komandir žandarmerijske stanice, u početku, uživao poverenje Talijana. (Kasnije je bio otkriven kao simpatizer NOB i streljan). Pisma i materijale do Kaćunića najčešće je nosio Mile Trnjaković, sekretar skojevske grupe u Reveniku. Kaćunić je oko sebe okupio grupu naprednih omladinaca, koja je prikupljala podatke o neprijatelju, prikupljala i slala partizanima dobrovoljne priloge, sanitetski materijal i drugo. Tako je postepeno počeo da se oseća i da raste uticaj skojevske organizacije i u gradu.

Raspoloženje za borbu protiv četnika i Talijana sazrevalo je najbrže među omladinom. To pokazuju mnogi primeri. Evo jednog. U pripremanju borbe protiv četnika, jedan rukovodilac Skoja je od štaba bataljona dobio zadatak da se preko skojevaca u Medenom Polju i Reveniku obavesti o kretanju četnika. Jedne noći on je prisustvovao sélu, na kome je većina omladinaca i omladinki iz Medenog Polja pevala partizanske pesme, a manja grupica pevala četničke pesme. Selo je, međutim, u toku noći bilo blokirano, i sutradan je taj rukovodilac pao u četničke ruke. Ali, omladinci i omladinke i mnogi stariji ljudi masovno su se okupili u zaseoku Lukači (u kojem su četnici logorovali) i zahtevali da se on oslobodi. Četnici su bili prisiljeni da skojevcu odvežu noge i ruke, što mu je u jednom trenutku omogućilo da se neopaženo izvuče. Omladina je na tom

skupu i demonstrirala protiv četnika. Omladinke na svojim bluzama, a omladinci na reverima su nosili petokrake zvezde, izvezene na trobojnici u obliku kruga. Oni su, pored toga, pred četničkim komandantom Manom Rokvićem i njegovom grupom pevali partizanske pesme i pesme o četničkoj izdaji. Takvo držanje omladine je još više pokolebalo neke zavedene ljude među četnicima, koji su, neposredno posle prve borbe s Talijanima, napustili Manu Rokvića i molili da budu primljeni u partizane.

Krajem godine je u Krnjeuši održano partijsko savetovanje, kome je prisustvovao i Đuro Pucar Stari. Na savetovanju je analizirano stanje u odredima i selima petrovačkog sreza. Komunisti su na tom savetovanju ocenili da su — što se tiče raspoloženja masa, a pogotovo raspoloženja boraca u četama — sazreli uslovi za šire akcije protiv talijanske okupatorske vojske i za čišćenje četnika.

Mnoga prigradska sela su već tada zahtevala da se zaštite od pljačke i terora četnika. U januaru 1942. godine ti zadaci su počeli da se provode u život. Tako su, na primer, 13. januara 5. i 1. četa Petrovačkog bataljona, koje su predvodili komandant bataljona Slavko Rodić, komesar Ilija Došen i zamenik komandanta Nikola Karanović, očistile od četnika sela Bjelaj, Vođenicu, Suvaju i druga. Te čete su, u prolazu kroz Kolunić, zarobile oko 20 talijanskih vojnika, što je i bio neposredni povod prve velike borbe s Talijanima u Medenom Polju. Dva dana kasnije četnici su zbog odmazde proveli do Medenog Polja oko 600 Talijana. Ali talijansku kolonu je dočekalo oko 40 boraca 5. čete. Prva četa je bila orijentisana prema Osječenici, gde su po običaju četnici čekali u zasedi. Talijani su potučeni do nogu, a četnici su odmah pobegli. U toj je borbi pobijeno oko 200, a zarobljeno oko 80 talijanskih vojnika i oficira. Zaplenjeno je i 6 puškomitraljeza, 2 teška mitraljeza, 2 topa i oko 200 pušaka.

Prva pobeda nad Talijanima na Medenom Polju odjeknula je široko u srezu i van njega. Ona je, u neku ruku, označila i kraj zatišja, jer su tada i najveći skeptici izmenili svoje predstave o »talijanskoj sili«. Četnici su se zavukli u Petrovac, a u sela su dolazili kasnije samo kao lešinari posle neprijateljevih ofanziva. Odmah posle te borbe s Talijanima osnovana je omladinska četa, sastavljena od najboljih skojevaca i omladinaca. Za komandira čete je postavljen Svetko Kačar,⁴ a za zamenika komesara Drago Đukić. Čitav komandni kadar u četi je izabran iz skojevskih organizacija.

⁴ Svetko Kačar, narodni heroj, poginuo u toku NOR.

IZ SKOJA SU REGRUTOVANI SPOSOBNI VOJNI I POLITIČKI KADROVI

Partija je krajem 1941. i početkom 1942. godine masovnije regrutovala vojne i političke rukovodioce iz skojevskih organizacija u vojsci i pozadini. Svojom hrabrošću na frontu i predanim radom u pozadini, omladinci su osvojili simpatije i poverenje boraca i naroda. Više se, isto tako, nije postavljalo ni pitanje ko je služio, a ko nije služio staru jugoslovensku vojsku — najvažnije je bilo polugodišnje iskustvo u partizanskim akcijama i u političkim obračunima s neprijateljima raznih boja. Već početkom 1942. godine većina desetara, vodnih starešina i velik broj rukovodećih kadrova u komandama četa, birani su iz redova skojevac. O tome govore i sledeći primjeri.

Skojevski aktiv bivšeg 4. gerilskog odreda sačinjavali su: Filip Đukić, Boro Kesić, Ilija Tubić i Vica Jakšić (ovi su, kako je napred rečeno, zarobljeni od četnika i predati Talijanima), zatim Uroš Novaković, Drago Đukić, Mićo Rakić, Mirko Kesić, Mile Trnjaković, Mića Đukić, itd.

I iz drugih skojevskih grupa regrutovani su kadrovi za najodgovornije zadatke. Najveći broj boraca za 1. krajiški proleterski bataljon regrutovan je iz skojevske organizacije Dričke i drugih četa. Skojevska organizacija u Krnjeuši je iz svog sastava takođe regrutovala rukovodeće kadrove. Radivoj Rodić je krajem 1941. postavljen za komesara čete; Pero Kulundžija je aprila 1942. postavljen za sekretara Sreskog komiteta Skoja, a Nikica Novaković za sekretara Opštinskog komiteta Skoja itd. Od 11 članova te organizacije iz prvih dana ustanka — devetorica su poginula u NOR. Tako je skojevska organizacija već u najranijem periodu narodnooslobodilačkog rata postala rezervoar novih rukovodećih kadrova.

PRVA SRESKA KONFERENCIJA SKOJA I NJEGOVA AKTIVNOST U POČETKU 1942. GODINE

Početkom 1942. godine skojevska organizacija u srezu se omasovila i organizaciono učvrstila tako da se javila potreba za održavanjem konferencije Skoja na nivou sreza. I 27. januara 1942. je bila sazvana prva konferencija Skoja za srez Bosanski Petrovac. U prisustvu oko 50 delegata iz organizacija u vojsci i pozadini, konferencija je održana u maloj seoskoj kući u selu Skakavcu. Kao gosti, konferenciji su prisustvovali: Rudi Kolak, sekretar OK KP za Drvar, Gojko Rodić, kao predstavnik Oblasnog komiteta Skoja i Jovo Kecman Šuco, sekretar SK KP

za Bosanski Petrovac. Na konferenciji je ocenjena dotadašnja aktivnost Skoja i u svetlosti odluka partijskog savetovanja u Krnjeuši, postavljeni su naredni zadaci: dalje razobličavanje četničke izdaje, priprema i mobilizacija omladine za vojsku, razvijanje bratstva i jedinstva među omladinom, sprovođenje akcije zimske pomoći za vojsku itd. Referat na konferenciji, u odsustvu Radivoja Rodića koji je bio postavljen za komesara čete, podneo je Mića Rakić. Na konferenciji je posebno ukazano na pojave sektaštva u prijemu omladine u Skoj, na leva skretanja i istrčavanja u nekim skojevskim organizacijama. Konferencija je, takođe, ukazala na potrebu razvijanja širokih omladinskih antifašističkih organizacija.

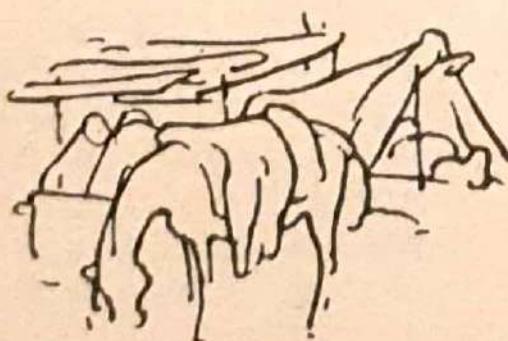
Posle te konferencije su održani sastanci skojevskih aktiva u vojsci i u selima, i šira zborovanja omladine po grupama sela ili opštinskim centrima. Na tim sastancima i zborovanjima su prenošeni i sprovođeni u život zadaci koje je postavila konferencija. Stvarane su omladinske vojnopožadinske i radne čete, tečajevi za nepismene, pionirske organizacije, pevački horovi, dramske i recitatorske grupe. U toku je bila i akcija zimske pomoći, pa su ta zborovanja i sastanci doprineli razvijanju takmičenja omladine sela i opština u obezbeđenju tople odeće i obuće za vojsku. Tako je zborovanje omladine tadašnje smoljanske i driničke opštine, koje je održano u selu Smoljani posle sreske konferencije Skoja, proteklo u duhu takmičenja omladinskih organizacija tih dveju opština. Zborovanje se završilo kulturnom priredbom s prigodnim programom. Na priredbi je, između ostalog, tajnim glasanjem birana najvrednija i najpopуларnija omladinka, a to je mogla biti ona devojka koja je najuspešnije radila na zadacima u pozadini i na pomaganju fronta. To je bila Milja Kecman iz Drinića, što je, u isto vreme, bilo priznanje i driničkoj skojevskoj organizaciji.

Posle veoma žive aktivnosti Skoja u zimskom periodu 1941/1942, u aprilu 1942. godine održana je Okružna konferencija Skoja za okrug drvarske. Konferencija je održana u osnovnoj školi sela Gruborski Naslon kod Drvara. Pored velikog broja delegata iz ondašnjih srezova — grahovskog, drvarskog i bosanskopetrovačkog — konferenciji su prisustvovali Rudi Kolak, sekretar Okružnog komiteta Komunističke partije za Drvar, i Mile Perković, član Pokrajinskog komiteta Skoja. Upoređujući stanje organizacija Skoja po srezovima, konferencija je ocenila da su organizacije postigle značajne rezultate i da su naročito zapaženi uspesi skojevaca u bosanskopetrovačkom srežu. To je bilo priznanje, ali i obaveza za dalje jačanje organizacije i dalje takmičenje među omladinom.

U izveštaju Centralnom komitetu Skoja Oblasni komitet Skoja za Bosansku kрајину u sažetoj formi nabrojao je te rezultate:

»...srez Bosanski Petrovac: Narod ovog sreza je oduševljen za borbu, pomaže je svim raspoloživim sredstvima. Omladina u ovom kraju prednjači u svim akcijama, a isto tako se kolektivno obrađuje zemlja. Četničkih elemenata nema, a omladina je glavni pronalazač svih onih koji bi ma šta pokušali protiv NOB. Na terenu ovog sreza ima 40 skojevskih aktiva sa 684 člana. NOSOBiH broji 2040 članova. Tečajeva za nepismene ima 62 sa 1759 slušalaca. Održano je 224 konferencija sa 17 736 prisutnih i 19 zborova sa 25 826 prisutnih. Teritorija ovog sreza ima jedan pevački hor, koji broji 36 članova. Održano je i pet kulturnih priredbi sa 1350 gledalaca... U srezovima Drvar i Petrovac formirane su pozadinske omladinske čete, ali one ne žive logorskim životom zbog slabog ekonomskog stanja ovih krajeva. One se sastaju jedanput nedeljno na vojno-politički kurs. Na sektoru oba sreza ima 12 omladinskih četa sa ukupno 1200 omladinaca, samo ti omladinci žele da se što pre naoružaju, a politički su dosta napredni, odnosno spremni da se bore protiv svih neprijatelja. Na terenu ovog okruga stvaraju se i radne omladinske čete, koje će da rade sve fizičke poslove...« (Iz izveštaja Oblasnog komiteta Skoja za Bosansku kрајину upućenog CK Skoju 4. jula 1942. godine).

Miće RAKIĆ

PRVI PRILEPSKI PARTIZANSKI ODRED

Uvreme prve akcije Prilepskog partizanskog odreda, 11. oktobra 1941. (napad na bugarsku policijsku stanicu i na zatvor u Prilepu), kojoj je prethodila diverzantska akcija grupe partizana za prekid električnog dalekovoda — bio sam u ilegalstvu u Prilepu i nalazio sam se u kući jednog obućara, koji je živeo na mestu zvanom Ridot.

Kao što je poznato posle te uspele akcije odreda, bugarska policija se najžešće okomila na prilepsku partijsku organizaciju, nastojeći da uhapsi sve one koji su im bili sumnjivi. U svom besu ona nije štedela ni mirne građane Prilepa, pa čak ni poznate bugarofile. Blokada grada i racije bugarske policije trajali su nekoliko dana, pa je zbog toga bilo rizično svako zadržavanje u gradu. Kako je svaka kuća bila pretresena, to je bilo rešeno da se prebacim u odred. Ne sećam se tačno datuma (da li je to bilo 16. ili 17. oktobra), kada je u stan, u kojem sam ilegalno živeo, došao Stevan Sazdovski koji je održavao vezu između partijske organizacije i odreda. Kada smo pošli u odred, koji se u to vreme nalazio na mestu zvanom Badimaš, kod Popove njive, poneli smo hranu i drugi materijal. Na dogovorenom mestu sačekala nas je patrola, u kojoj je bio i Joska Ordanovski Sandanski, koja nas je prihvatile i odvela u privremenim partizanskim logorom. Koliko mogu da se setim tamo nismo našli ceo odred, već samo desetak partizana među kojima su bili: Joska Ordanovski, Mile Koke, Pero Daskalo, Mice Kozar, Blaže Berber i dr. Još te iste večeri, čim smo nešto pojeli, pošli smo u koloni po jedan prema mestu Zagrad kod Crvenih stena, gde je trebalo da se sakupi ceo odred. Tu smo se zadržali dva dana. U tom privremenom logoru su bili ovi borci našeg odreda: Trajko Boškovski, Krste Crvenkovski, Kole Čašule, Ocka Mihajlovska, Jonče Janičot, Trajko Koneski i drugi. Na to mesto su došli i neki novi borci i transport sa hranom, te smo se zato tu zadržali, iako je zemljište bilo nepogodno i u blizini grada.

Odred, koji je tada već imao oko 18 boraca, pošao je u pravcu Derven, preko mesta Sivac, i stigao iznad manastira Stepanci, gde smo se ulogorili blizu jedne peštare. Taj logor smo brzo napustili zbog blizine manastira i blizine glavnog puta Prilep — Skoplje, odnosno zbog opasnosti da bismo tu mogli biti otkriveni. Posle svega nekoliko dana boravka, u taj logor su došli novi borci: Đore Đorevski, Gojko Sekulovski, Gele Žgure, Dragan Makso, Mara Josifovska, Lenče Sekulova, Vesa Dimovska, Gigo Menkov, Stevan Sazdovski, Stevan Abakot, Spase Nikolovski i dr. Posebno bi trebalo istaći iznenadni dolazak u odred Đogderecota zvanog Mindat koji je kasnije otkriven kao neprijateljev agent-provokator. S obzirom na to da on nije bio ni od koga poslat u partizane, posumnjali smo da je u pitanju agent, te je on stalno bio pod prismotrom. Kasnije, posle akcije u selu Careviću, navodno zbog bolesti, otišao je u Prilep i više se nije ni vratio. Posle se utvrdilo da je bio agent i kao takav je streljan.

U to vreme je odred doneo odluku da svi novodošli partizani polože zakletvu. Tačnog teksta zakletve se ne sećam, ali je ona, otprilike, ovako glasila:

»Zaklinjem se u ime naroda i Partije, u ime svoje časti, da će se boriti svim silama, ne žaleći svoj život, protiv fašističkog okupatora i domaćih izdajnika. Ako pogazim datu zakletvu neka budem prezren od naroda i Partije i neka me stigne zaslужena kazna — smrt.«

Kako sam već naveo, odred se bio prebacio u drugi logor, opet u neposrednu blizinu manastira. Konfiguracija zemljišta je bila takva da se logor nije mogao primetiti ni iz manastira, a ni sa obližnjeg glavnog puta, ali zato uslovi za smeštaj u logoru nisu bili povoljni, jer je špilja u kojoj smo se smestili bila visoka svega 60 cm. Posle nekoliko dana od dolaska u taj logor rukovodstvo odreda nas je povelo u akciju planiranu sa ciljem da se uđe u selo Nebregovo ili u Dabnicu, gde je trebalo održati miting, kako bi se popularisala borba partizana. Na tom putu u blizini sela Omorani, kolona se bila zaustavila radi odmora. Odmor je iskorišćen i za to da se prodiskutuje o jednom borcu koji je kao član Partije i borac napravio neke ispadne, koji nisu bili u skladu sa idejama i ciljevima naše borbe. Pošto je to bio prvi takav slučaj, prva negativna pojava, odred je izrekao oštru, možda i preoštru kaznu — osudio borca na smrt streljanjem. Posle izrečene kazne, osuđeni je u očajanju uspeo da pobegne i tako izbegne kaznu. Kako je i taj borac znao za nameru odreda da se održi miting u selu Nebregovo ili Dabnica, rukovodstvo je odlučilo da se akcija odloži. Iz istih razloga je odmah promenjen i logor odreda. Međutim, kako smo kasnije saznali, ta strahovanja

su bila izlišna. Za novi logor je određena jedna špilja u planini Mukos, gde smo ostali sve do rasformiranja odreda, tj. do kraja novembra 1941.

U to vreme, mislim da je bilo u početku novembra, rukovodstvo odreda je odlučilo da se izvede akcija, tj. da se održi miting u selu Careviću 8. novembra 1941, na dan slave tog sela, jer se računalo da će toga dana u selu biti više naroda. Akcija je vrlo uspešno izvedena po ranije utvrđenom planu. Po dolasku čuvara u selo razoružali smo nekoliko opštinskih pandura i stražara. Oni, kao i drugi plaćenici bugarske vlasti, kmet i opštinski činovnici koji su zatečeni u selu, uhvaćeni su i vezani, a zatim izvedeni na miting i pred celim skupom smo im zapretili da će ih stići zaslužena kazna ako budu maltretirali seljake. Posle završenog mitinga sve smo ih oslobodili, da selo ne bi stradalo.

ŽIVOT U ODREDU

Broj partizana u odredu kretao se između 25 i 30 boraca. Odredom je rukovodio štab odreda, koji je imao komandanta, zamenika komandanta i političkog komesara. Ne sećam se više da li je bio još koji rukovodilac u štabu. Prvi komandant odreda je bio Trajko Boškovski. Kasnije je on bio smenjen, a razlog zbog čega je to učinjeno nije mi poznat. Potom je za komandanta izabran odnosno postavljen Đore Velkovski i, na kraju, pošto je i on bio smenjen, za komandanta je postavljen Borko Levata. Ko je i u koje vreme bio zamenik komandanta ne sećam se, a politički komesari odreda znam da su bili Krste Crvenkovski i, mislim, Kiro Platnik. Uglavnom, svi ovi drugovi su rukovodili odredom.

Svi borci odreda obavezno su imali po jedno ilegalno ime, zbog konspiracije. Zbog toga je čak bilo i odlučeno da se kažnjavaju oni borci koji se nisu oslovljavali samo ilegalnim imenom. Sada se više ne sećam koji je borac imao kakvo ilegalno ime.

Borci koji nisu imali određene zadatke (koji nisu bili na straži ili koji nisu radili oko snabdevanja), u slobodnom vremenu su izvodili vežbe sa oružjem, uvežbavali su se u izvođenju napada i odbrane. Učili smo, takođe, delove i borbene osobine puške, puškomitrailjeza, pištolja i bombe, a uvežbavali smo i rukovanje njima. Učili smo isto tako, kako se gađa u cilj i kako treba održavati oružje. Pored toga, održavali smo političke časove i čitali marksističku literaturu i druge brošure i knjige.

Logor je i danju i noću obezbeđivan stražom, koja se smenjivala svaka dva sata. Raport je vršio komandant ili njegov zamenik, a u njihovoј odsutnosti — komesar. Ustanovljen je i par-

tizanski pozdrav — dizanje pesnice prema desnoj slepoočnici. Svi smo prišili crvene petokrake i time smo se mnogo ponosili.

SNABDEVANJE HRANOM I MUNICIJOM

Glavni izvor hrane bio nam je manastir Stepanci. Sa manasticom smo održavali veze preko Perka, koji je tamo radio. Svaka dva-tri dana određivana je grupa boraca, koji su išli do manastira, isključivo noću, i na ugovoren znak ispred manastira Perko je donosio hranu. Kako hrana iz manastira nije bila dovoljna, snabdevali smo se hranom iz Prilepa. Radi toga je određivana grupa boraca, koja je u gradu stupila u dodir sa određenim vezama kako bi preuzela hranu i drugi materijal i organizovala transport. Koliko se sećam, samo jednom je u grad bila upućena grupa partizana radi organizovanja transporta, dok su još jedan ili dva transporta sa hranom organizovani od gradske partiskske organizacije, koja je u odred slala hranu preko novoupućenih boraca. U grupi koja je bila određena da iz grada doneće hranu u odred bili smo nas četvorica: Kole Čašule, Spase Nikolovski, ja i još jedan drug čijeg se imena ne sećam. Grupom je rukovodio Čašule, koji se zadržao iznad grada i odseo u mlinu oca Joska Ordanovskog Sandanskog, a izvođenje zadatka je meni poverio. Druga dva borca su bila određena za zaštitu i pomoć oko transportovanja hrane i materijala. Akcija je uspešno završena. Pored ostalog imao sam i zadatak da u odred povedem i Vendu Nikolovu. Pored hrane u gradu smo dobili i nešto oružja.

Jednom prilikom kada je u odredu ponestalo hrane odlučeno je da ja i Sandanski pođemo u selo Stari Grad i da je otuda donešemo. Međutim, kod sela Izvora primetili su nas bugarski policajci (u tom selu je bila policijska stanica), koji su odmah krenuli u poteru za nama, ali smo uspeli da izbegnemo toj poteri. Pošto je već pao mrak a mi nismo dobro znali put, to smo odlučili da prenoćimo u selu Teovu. Pitali smo jednog seljaka, na kojeg smo prvo naišli, gde možemo da prenoćimo, a on nam je pokazao neku kuću na kraju sela. Uopšte se nismo raspitivali o sopstveniku, ali smo ipak odseli kod njega. Kasnije smo iz razgovora saznali da je naš domaćin — kmet sela. On je, verovatno, znao sa kakvim ljudima ima posla, jer smo mi bili oznojeni i iznurenji, ali ipak, nije ništa preuzeo. Legli smo da spavamo, a, u stvari, nismo spavali, jer smo se plašili da nas kmet ne prijaví, pa smo zato još pre svanuća napustili kuću. Pred odlazak potražili smo malo hrane. Kmet nam je bez pogovora odmah doneo veliki seljački hleb i malo sira. Zatim smo se vratili u odred.

Jednoga dana određena je grupa partizana da podje u selo Mrzen — Oreovac, doneše neko oružje (puškomitrailjer) i orga-

nizuje snabdevanje odreda hranom. Međutim, veza koju smo očekivali nije došla, a kako smo primetili da se u selu po mraku vrzmaju neke prilike, to smo pomislili da je, možda, u pitanju neka potera, pa smo se vratili u odred.

Posle likvidacije Skopskog i Kumanovskog odreda, Bugari su koncentrisali veće vojne i policijske jedinice, i tzv. kontracrčete, sa ciljem da što brže likvidiraju Prilepski odred. Da do toga ne bi došlo rukovodstvo odreda je, verovatno, u saglasnosti sa partijskom organizacijom u Prilepu i drugim faktorima, odlučilo da se odred rasformira. Naime, bilo je odlučeno da se oni borci koji nisu provaljeni i kompromitovani radom u partijskoj organizaciji u Prilepu, vrate u grad i stave na raspolaganje partijskoj organizaciji. Zamišljeno je da oni preko zime prikupljaju nove borce i da se u proleće svi zajedno vrate u odred. Drugi borci koji su bili više kompromitovani, trebalo je da pređu ilegalstvo, a sasvim mali deo boraca — jezgro odreda — da ostane na terenu sve dok ne sklone vojni materijal, oružje i dr., i da se kao grupa u pokretu kreću po obližnjim selima.

Grupa od 5 do 6 boraca (Mile Dimeski, Cele Pavlovski, Blagoje Boškovski, ja i još jedan drug), sišla je u grad. Ne sećam se da li nas je neko prihvatio ili smo se sami javili dogovorenoj vezi. Ja sam, međutim, oko dve nedelje živeo ilegalno u stanu Vandeta Nikodinovskog. Kuća se nalazila u blizini duvanske stanice u Prilepu. Drugovi iz partijske organizacije snabdevali su me hranom, a češće su mi je donosili Mara Andreeva i Goga Jovanovski. Po direktivi Partije, a po pristanku Vere Ciriviri, rešeno je da pođem kući i da se legalizujem.

U međuvremenu, dok sam bio u ilegalnosti, doznalo se da su, prilikom izvršenja zadatka, otkrivena u blizini grada dva borca iz odreda — Stevan Abakot i Spase Nikolovski. Vojska i policija za njima su organizovali poteru. Da ne bi pali u njihove ruke borci su se odlučili na samoubistvo, no Abakot je u poslednjem trenutku promenio odluku i spasio se skočivši u zaklon, dok je Nikolovski poginuo. Posle nekog vremena Abakot je uhvaćen. Isto tako, nekako posle hapšenja Abakota, uhapšene su i Lenče Sekulovska i Vesa Dimevska. Potom su, u kraćim vremenskim razmacima, uhapšeni još neki borci odreda: Mile Dimeski, Cele Pavlovski, Đordi Đorevski, Gojko Sekulovski i ja.

Dimče MITREVSKI

OD IZDAJE DO IZDAJE

SELO BOGOVINJE U MAKEDONIJI

Slom stare Jugoslavije zatekao me je u Makedoniji gde sam dve godine učiteljevao u šiptarskom selu Bogovinju u podnožju Šarplanine. . . Škola stara i trošna. Učionice male i niske. Šiptarčići, bez obzira na svoju bistrinu, pohađaju prvi razred dve godine jer ne znaju srpskohrvatski jezik. U to vreme u Makedoniji su najveću vlast imali sreski načelnici, opštinske delovođe i žandarmi. Svi su se oni prema Šiptarima seljacima odnosili bahato i nečovečno.

Partijski sam bio povezan u Tetovu. Ćeliju su sačinjavali dva profesora i dva učitelja (jedna učiteljica i ja).

Ćelija je nastojala da se približi seljacima i da pridobije njihovo poverenje, ali se to moralo platiti sukobom s vlastima. Jednog proletnjeg jutra suprotstavio sam se seoskom kmetu što seljake kulukom nagoni na okopavanje njegova vinograda. A kada je partijska organizacija pokrenula akciju za osnivanje knjižnice i čitaonice, (među ovim nepismenim seljacima, željnim znanja, nije mi bilo teško da sakupim po zakonu potreban broj potpisnika) odmah su pozvani u sresko načelstvo na saslušanje najpre potpisnici, a zatim i ja. Sreski načelnik je, pošto me je ubedivao da odustanem od ove plemenite zamisli prosvećivanja naroda, istakao da akcija osnivanja knjižnice i čitaonice ima »komunističku pozadinu«.

Partijska organizacija je osnovala i đačku kuhinju i time napravila krupan korak u pridobijanju seljaka za svoje akcije. Međutim, nemačke bombe bačene 6. aprila na Beograd prekinule su tu njenu aktivnost.

Tog sunčanog dana zadesio sam se u Tetovu. Ulice pune sveta. Spiker Radio-Beograda obaveštavao je s prekidima o

bombardovanju. Rat! Pošto nisam bio mobilisan, a vidim da je počeo rat, u glavi mi se vrzmala misao da se javim nekoj komandi, ali nisam znao kojoj. S tim mislima vratio sam se u Bogovinje. Izgledalo mi je pusto, napušteno. Nigde žive duše na ulici! Svi muškarci sposobni za vojsku bili su mobilisani, a žene i inače ne izlaze na ulicu bez velike potrebe. Pošto su oba profesora sa kojima sam bio povezan u partijskoj čeliji bili mobilisani, a učiteljica, četvrti član naše organizacije, bila sasvim na suprotnom kraju sreza, u selu Tearce osetio sam se usamljenim. Već sutradan, 7. aprila, Nemci su zauzeli Skoplje. Vest sam saznao na neobičan način. U neko doba noći trže me lupnjava na vratima. Pogledam kroz prozor na plac ispred škole. Jedva nazirem gomilicu ljudi i jedna kola. Pred školom je sva mesna vlast: opštinski delovođa i dva žandarma, a kola natovarena sanducima. Saopštiše mi da je Skoplje palo i da oni beže prema Gostivaru i Kičevu pa zovu i mene »da idemo u sastav naših jedinica koje se tamo bore«.

Zanemeo, stojim i razmišljam. Da li da idem sa ni malo meni prijatnim društvom, ili da ostanem u sredini koja isto tako može, u novoj situaciji, da se i drugiče pokaže zbog ugnjetavanja u bivšoj Jugoslaviji. Bilo je normalno očekivati neku vrstu njihovog revanša u situaciji kada je taj ugnjetački aparat propao. Nisam se bojao ovih dobrih seljaka ali mogu naići neki koji znaju da sam iz Srbije a ne i kakav sam, i preduzeti nešto što mi neće ni malo biti po volji. U tom, valjda osećajući moje kolebanje, priđe mi stariji seljak i šapnu na uho: »Ostani ti s nama, daskalo. Nemoj se žuriti, neka oni idu«.

Odlučih se da ostanem, ali odluku nikom ne saopštavam. Kola tek što nisu krenula. Na pitanje hoćemo li da krenemo, odgovorih da hoću ali da moram poneti najpotrebnije stvari. Oni krenuše s tim da ih ja stignem u putu; rekoše da imaju još nešto da uzmu u žandarmerijskoj stanici u Piroku, pa će ih za to vreme stići. Tamne siluete ljudi uz truckanje kola izgubiše se u pomrčini. Ostadoh pred školom sa nekoliko seljaka. Oni verovatno osećaju isto što i ja, ali čutimo. U toj mukloj tišini pozdravismo se i razdoso.

Šta da se radi?

Vratih se u sobu i legoh, ali sna nigde. U takvom stanju dočekah i jutro, lepo i vedro. Ustadoh i pogledah kroz prozor. Videh kako pet-šest seljaka nose nešto pod pazuhom i idu u pravcu škole. Zakucaše na moja vrata, poskidaše svoje drvene kondure i u čarapama udioše unutra, snebivajući se. Ponudih ih da sednu. Nije me iznenadilo kad rekoše da su došli da mi se nađu pri ruoi i da me razgovore: »Ti si, daskal, sada sam, daleko

od svoje kuće, roditelja i rođaka. Znamo mi da je tebi teško, zato smo se i dogovorili da dodemo«. Odvezaše svoje zavežljaje i iz čistih peškira izvadiše svaki po pitu — nalik na gužvaru i po ibrik kiselog mleka. Samo što mi suze ne udariše na oči.

— Mi mislimo, daskal, da je najbolje — nastaviše oni — da ostaneš kod nas. Predlažemo ti, pošto je škola uvek na udaru, da se preseliš u mektep (versku školu). Mi ćemo ti dati jedno keče i sedi tu. Za hranu ne brini...

Rekoh da će razmisliti o njihovom predlogu. Još malo porazgovarasm o svakodnevnim stvarima i oni odoše. Ovo su sve stariji ljudi koje još nisam dobro ni poznavao jer su mlađi, na koje sam se u radu uglavnom i oslanjao, bili mobilisani, te me je njihova poseta i samim tim obradovala.

Osvanuo je 8. aprila 1941. godine. Nemačke motorizovane jedinice već su podilazile Tetovu. Nikud se ne udaljujem iz škole. Oko podne čuh od seljaka da su Nemci promarširali prema Kičevu. Nigde pucnja, nigde otpora! Od obveznika koji se u masama vraćaju u selo slušam o rasulu i predaji vojske. Pred školom se skupila velika grupa seljaka kojoj se pridruži jedan čovek, za koga rekoše da ide iz Tetova. Kaže da je video nepregledne kolone tenkova i kamiona. »Na nekoliko mesta u Tetovu postavili mitraljeze, a jedan i na vrh minareta. Oko podne videh vojnika mitraljesca: sedi na minaretu, nasapunjao bradu i brije se«. Naš sagovornik nas obavesti i da Nemci ne diraju civile. Meni posebno reče da je video na ulici nekoliko mojih kolega kako se šetaju.

Devetog aprila Nemci su ušli u Gostivar, a 12. su zauzeli i Beograd. Jugoslavija se raspade za desetak dana. Sad mi je situacija jasna, čekam samo momenat da umaknem. Već sam knjige i nešto stvari podelio seljacima, a pištolj »parabelum« poklonio dobrom prijatelju i naprednom seljaku Mustafi.

Dode mi u posetu koleginica iz susednog sela Radivojce. Ona je rodom iz Tetova gde ima samo majku i zove me da se do odlaska u Srbiju nastanim kod njene majke. Sa zahvalnošću prihvatih poziv. Uoči odlaska, dok sam u svojoj sobi vršio poslednje pripreme, čujem zuku motora i ubrzo ugledah dva nemačka kamiona puna vojnika. Kamioni se zaustaviše nedaleko od škole i vojnici poskakaše iz njih. Gledam, pripravan za bestvo, šta će dalje biti. Ispostavilo se da su došli za neku benzinsku burad koju su seljaci preneli sa pomoćnog aerodroma i prikrili ih. Nemci, uz pomoć seljaka, potovariše burad, upališe motore i odoše.

OD BOGOVINJA DO GORNJE TREPČE KOD ČAČKA
U OKUPIRANOJ ZEMLJI

Jednog aprilskog dana 1941. godine rano izjutra bacih svoj kofer u seoske kočije; oprostih se sa seljacima i krenuh u Tetovo. Vozi me moj prijatelj Mustafa. Na glavnom drumu susrećemo Nemce koji idu ka Gostivaru. U Tetovu me lepo primiše moja koleginica i njena majka. Odmah sam se povezao sa drugovima. Oni mi saopštiše da su našli smeštaj za mene te se od mojih gostoljubivih domaćina odselih i smestih kod jednog druga čiji je otac bio vunovlačar. Obojica smo spavali na tavanu. Brzo sam se sprijateljio sa čitavom porodicom.

Nemci su u tetovsku gimnaziju već bili doveli veliki broj zarobljenih oficira jugoslovenske vojske. Doneli smo odluku da spasavamo ropstva napredne oficire, a za to je trebalo ispitati režim ulaska i izlaska iz gimnazije. Posmatrajući stražare na vratima školskog dvorišta, primetili smo da neki od njih dozvoljavaju ulazak i izlazak svim civilnim licima. Pronašli smo pet-šest pari civilnih odela, oblačili po dva na sebe i, kad god bi bio »naš stražar«, ulazili smo unutra. U učionici bismo skidali jedan par odela i davali ga drugovima koji su preobučeni izlazili za nama iz logora. I baš kada smo se spremali za još veću akciju, zarobljenici su iznenada transportovani dalje. Među njima sam pronašao i svoga zemljaka Mišu Đurića iz sela Mojsinje, on nije htio da primi »iskrpljeno i neugledno« odelo. Tu nisu pomogla nikakva moja ubeđivanja. Kasnije, za vreme rata, došao je na neki način iz logora u svoje Mojsinje i četnici su ga tu zaklali. Mnoge je, na žalost, zadesila njegova sudska.

Zadržao sam se još neko vreme u Tetovu čekajući da se saobraćaj normalizuje. Nemci su sa neverovatnom brzinom »normalizovali« stanje: grad je oživeo, trgovine proradile, pijaca bila puna. Proradio je i »Ćira« do Skoplja. Sa prvim putnicima i ja uđoh u voz. U Skoplju vidim pored nemačkih i bugarske vojnike. Priđoh blagajni. Vidim da niko od putnika ne ide van granica Makedonije, te i ja uzeh kartu samo do Kačanika. U vozlu, sa konduktrom koji kontroliše karte ide i patrola bugarskih vojnika i skida sumnjive. Ja im nisam bio sumnjiv i ostaviše me na miru. Međutim, nisam sišao u Kačaniku, već produžih do Kraljeva gde se nekako ugurah u voz za Čačak.

U Čačku okupator, kao i u drugim mestima, »normalizuje« život. Narod je nepoverljiv prema njemu. Svi su kao posle pogreba žalosni, tužni i u očekivanju nečega. Svuda se priča o izdajstvu i predaji čitavih bataljona, pukova, divizija, armija.

Živeo sam neko vreme kod svojih roditelja u Donjoj Trepči. Povezao sam se s partijskom organizacijom, seoskom čelijom.

Bilo nas je u njoj, ako se ne varam, 4—5 članova Partije. Sećam se da su sastancima, pored mene, prisustvovali Mićun Bojović, Stanimir Paunović, Simo Urošević, svi iz Donje Trepče. Ne sećam se ko je bio sekretar. Na sastancima se proradivila direktiva Partije o sakupljanju oružja. Uvodili smo u spisak imena svih obveznika bivše vojske koji su doneli oružje u selo. (Kasnije u ustanku smo sve takve pozivali u borbene redove ili da daju oružje onima koji hoće u partizane).

Tražio sam da me postave za učitelja na upražnjeno mesto u Gornjoj Trepči. To ili nijedno drugo mesto jer je blizu moga sela, a udaljeno od komunikacija kuda je okupator prolazio. Ubrzo dobih i dekret o postavljenju u Gornjoj Trepči. Tu sam danju radio sa decom u školi, a noću išao na sastanke. Partija je već uveliko otpočela akciju oko pripremanja ustanka. Drugovi su često dolazili i kod mene na dogovor. Nekoliko puta je dolazio Radovan Jovanović, stolarski radnik iz Preljine.

RAD PARTIJSKE ORGANIZACIJE NA PRIPREMANJU USTANKA

Prve dve mesečne plate poslali su mi iz Preljine, sreskog mesta. Novac mi je doneo školski služitelj gornjotrepačke škole. Za treću su me pozvali 1. juna lično da dođem. Nisam otišao, a to je u isto vreme značilo moj prekid sa zvaničnom administracijom Nedićeve Srbije. Od tog dana sam počeo da živim mnogo opreznije, jer je postojala mogućnost da me žandarmi nasilno povedu da »primim platu«. Ubrzo je nastupio i školski raspust te mi je bilo lakše da živim poluilegalno.

Dvadeset drugi jun dočekao sam u Donjoj Trepči. Dan je bio lep i vedar. Na putu prema opštini i zadruzi susrećemo seljake. Jednodušni smo u tome da će »Rusi brzo pobediti Švabe«. Više ne spavam sa braćom kod kuće, već noći provodimo na mestu zv. Selište pod jabukom oko koje je pšenica izrasla oko dva metra, a okolina pregledna na oko 2 kilometra. Vesti smenjuju jedna drugu, naročito one o »velikim pobedama Rusa«, što samo svedoči o velikoj mržnji našeg naroda prema Nemcima. Verovanje u snagu SSSR-a je toliko da niko ne sumnja da su ruski padobranci bačeni ili da će biti bačeni i da će za »najviše nedelju sve biti gotovo«.

Stara opštinska vlast počela je opet da funkcioniše. Prvi zadatak joj je bio da prikupi oružje od seljaka, ali se oni nisu od njega lako rastajali. Pod pretnjom smrtne kazne okupatoru je predato samo nešto izlomljenih i starih pušaka i pištolja i tek je po koja čitava i bolja puška odnesena u Čačak. Slobodarski duh našeg čoveka, gajen stolećima, govorio je: pričuvajmo oružje — trebaće!

Nemci su izbegavali da zalaze u sela, ali se okupacija osećala u dušama ljudi, u njihovom raspoloženju. Nigde pesme, nigrade radosnih usklika. Bez velike nužde nije se ni u varoš išlo. Pazarni dan u Čačku nije se mnogo razlikovao od običnog, što je Nemce ekonomski pogađalo.

Jednog jutra probudi nas ciča svinja u Bojovićima i Nikolićima. Pogledamo preko pšenice u stranu odakle dopire ta ciča i ugledasmo dva nemačka kamiona natovarena svinjama. Zašli su rano po selu i oduzimaju svinje od seljaka. Znači, okupacija neće ni za seljake biti tako bezazlena kao što se prikazuje. Partijska celija je već dobila direktivu da mobiliše ljude koji će odmah pod oružje. Ova pljačka okupatora nam je dobro došla da pripremimo seljake, naročito omladinu, za oružanu akciju. Nemci će od pljačke ići dalje ako im ne pokažemo zube! Neznan je broj onih i to starijih koji misle da treba pričekati »razvoj situacije na istočnom frontu«.

Raspoloženje za obračun sa okupatorom se često menja, ali je još uvek više onih koji govore o velikim pobedama Rusa. Oružje pribiramo, pregledamo i čistimo. Komunisti i simpatizeri lete na sve strane. Svakodnevno održavamo kontakt i konsultujemo se među sobom. Početkom jula bio sam i na sastanku nekog partijskog foruma u Preljini (zbog konspiracije nisam znao o kome se radi) kome je predsedavao Radovan Jovanović. Na sastanku je bio i jedan drug čijeg se imena danas ne sećam. Radovan nam je preneo odluku Partije o ustanku, da komunisti prikupe borce i oružje i krenu u boj. U boj za slobodu svoje otadžbine!

FORMIRANJE PARTIZANSKIH ĆETA I PRVE AKCIJE

Nije mi poznato da je neko vršio detaljnu analizu o sastavu naših prvih odreda po godištima. Imam utisak da je omladina sačinjavala preko 80% boraca. Gro naših jedinica 1941. odisao je mladošću. Takve su bile bar one u mom kraju.

S oružjem u ruci prvi su pošli u borbu komunisti i omladinci. S jednom takvom grupom krenuo sam i ja u čačanski odred »Dr Dragiša Mišović«, jedne vedre noći početkom jula.

Skupljamo se na zakazanom mestu imitirajući pticu čuka — to nam je ugovoren znak. Iz dvorišta, vrzina ili bostaništa izbijaju omladinci s puškama u ruci i torbama na ramenu, krijući se od svojih roditelja, braće i sestara, a rukovođeni, sudeći po sebi, više srcem nego razumom. Oduševljenje, zanos, entuzijazam, želja za akcijom i pobedom, preovladaju u ovakvoj odluci mladića. Dogovorili smo se da desetina iz Donje Trepče odmah

krene u odred. Krenulo nas je svega četvoro-petoro; ostali su navodili neke razloge koji su ih sprečavali da odmah pođu. Na mestu zv. Rožanj, severno od sela Milićevci, našlo se 11. jula nas 50—60 boraca iz ljubićkog sreza. Bilo je tu iz svakog sela 5—10 boraca, što je za početak dosta jer ni oružja nije bilo više. Tu je formirana četa čiji je komandir bio Milenko Nikšić, a politički komesar Miloš Jovašević.

Četa je istog dana uveče krenula preko sela Brđana, Prislonice i Gornje Trepče, prikupljajući usput nove borce, i sutradan stigla na planinu Bukovik, više Kremenjače u rejon Ivove bare. Tu smo ostali nekoliko dana prihvatajući nove borce. Posetili su nas i drugovi iz štaba odreda: Mole Radosavljević komandant, Laza Lazić zamenik političkog komesara i Momčilo Katanić lekar. U logoru čete je izvođena vojna obuka, u kojoj je naročita pažnja posvećena rukovanju oružjem i uređenju logora. Dr Katanić je izvršio lekarski pregled boraca i održao predavanje o ličnoj higijeni.

Posle dva-tri dana krenuli smo u selo Ostru gde je u prisustvu većeg broja seljaka održan i politički zbor. Četa je već bila ojačana prilivom novih boraca, većinom omladinaca, a doista ih je stupilo u četu i ovog dana. Posle podne smo pošli ka planini Ostrici i na njenim padinama, na spoju atara sela Ostre i Gornje Trepče, štab odreda je, da bi pokrio celu teritoriju jedinicama, formirao četiri čete od postojećeg ljudstva. Prva (komandir Milenko Nikšić) i 2. četa (komandir Slavko Krupež) raspoređene su na prostoriju u zahvatu reka Dičine i Zapadne Morave; 3. četa (komandir Sredoje Urošević, politički komesar Miloš Jovašević) i 4. četa (komandir Novak Lukić), imale su da dejstvuju na ostalom delu ljubićkog sreza sve do sela Bresnice.

Dobivši uputstva za rad na terenu, čete su pošle u svoje rejone, a štab odreda je otišao u takovski kraj da vidi kakva je tamo situacija.

Još uvek su previranja. Dok jedni stupaju u četu drugi je, pod uticajem rođaka i roditelja, napuštaju. Na »ofanzivu« neprijateljske propagande nastupamo energičnije: palimo opštinske arhive da bismo paralisali okupatorsku vlast. Kroz manje akcije kalimo borce i učvršćujemo jedinice. Oružje uzimamo od onih seljaka za koje znamo da ga imaju a neće da stupe u naše redove, otimamo ga i od žandarma i okupatorovih vojnika.

Četa je okupatorsku vlast brzo paralisala na svom terenu, ali se sukobila s novim teškoćama; pojaviše se prve krađe. Trebalо je brzo reagovati jer nam neprijatelj inače potura da smo razbojnici, pljačkaši i lopovi. Naše patrole privedoše dva lopova: jednog Ciganina iz Gornje Trepče i jednog pijanca iz sela Mojsinja. Sazvao smotro narodni zbor kod opštine u Donjoj Trepči. Do-

đoše i pokradeni. Pred zborom izvedosmo neku vrstu sudskega postupka i pozvamo prisutne da sude kradljivcima. Jednoglasno osudimo pijanca, inače poznatog lopova, na streljanje, a Ciganinu da se pred zborom udare batine. Presuda je bila stroga, ali pravedna. Lopovima i pljačkašima se od tada prsti skratiše.

Logorujemo na planini Vujnu. Noću izvodimo akcije i prikupljamo hranu, a danju se odmaramo i slušamo radio-vesti. Neki predsednici opština počinju ponovo da vrše svoje dužnosti po nalogu okupatora iako smo im rekli da se tog posla ne prihvataju. Dovedoše nam Blaža, predsednika trepčanske opštine, koji je inače poznat kao dobar i pošten čovek. Na pitanje zašto radi za okupatora, Blažo reče: »Naređeno mi je! Vi kažete — ne smeš, oni kažu — moraš! Ja gorim između dve vatre. Nego, da vi mene zadržite izvesno vreme kod vas, jer nemam se kud vraćati«. Tako Blažo provede kod nas izvesno vreme dok još čvršće ne ovladasmo terenom, a potom ode kući zadovoljan. Kasnije se pokazalo da je na njega veoma pozitivno uticalo vreme provedeno kod nas.

Pošto smo paralisali okupatorsku opštinsku vlast, osnovali smo svoje odbore i seosku miliciju, a od paljenja opštinskih arhiva i razoružavanja žandarma po žandarmerijskim stanicama prešli smo i na rušenje železničkih pruga i napade na nemačke posade kod mostova, železničkih stanica, benzinskih skladišta i drugih objekata. Za takve akcije bili su nam potrebni eksploziv i umešnost u rukovanju njime. Setismo se avionskih bombi na nekad pomoćnom aerodromu u Preljini. One su pune eksploziva, samo ih treba umeti iskoristiti. Neki umešni borci iz čete odviše nekoliko upaljača sa tih bombi i u radionici ih ispitaše. Ustanovljeno je da se oni mogu na dva načina aktivirati: pomoću sporogorećeg štapina i kapsle i pomoću udarne igle i kapsle, pa su se kasnije oba načina koristila. (Za naš »pronalazak« saznao se i u drugim odredima. Iz Kragujevačkog odreda su dolazili kolima i odnosili te bombe.)

POLAGANJE PARTIZANSKE ZAKLETVE I NAPAD NA NEMAČKU POSADU U BRĐANIMA

Došlo je vreme da se položi i partizanska zakletva. Stoga se 16. avgusta skupiše 1, 2. i 3. četa u jednom zabranu sela Rakovi, nedaleko od Preljine, kraj rečice Dičine, gde dobiše celo pre podne da se operu, okrpe, očiste oružje i spreme za smotru. Smotru je izvršio zamenik komandanta odreda drug Radovan. Posle govora koji je održao postrojenim borcima, Radovan je uzeo tekst zakletve i podignutim glasom svečano počeo da čita

rečenicu po rečenicu, koje su borci u jedan glas ponavljali za njim.

Posle polaganja zakletve dogovorismo se o napadu na nemačku posadu kod benzinskih rezervoara u Brđanima i rešismo da se napad izvrši sledeći noći. Grupa partizana koju je vodio Simo Saraga dobila je zadatak da napadne železničku stanicu, demolira njene uređaje i uzme novac iz blagajne, ali tek pošto počne borba s nemačkom posadom; druga grupa sa Radovanom Jovanovićem na čelu imala je zadatak da zapali fabriku magnezita »Šumadija«. Srećko Nikolić dobio je zadatak da hladnim oružjem prvo likvidira nemačkog stražara, a tek onda da pređu u akciju i ostali borci iz grupe. Treća, glavna, grupa je dobila naređenje da na prepad zauzme stražaru i likvidira nemačku posadu. Ona je imala nekoliko avionskih mitraljeza i dosta ručnih bombi.

U određeno vreme pristupismo izvršenju zadatka. Likvidacija stražara, na način kako je planirano, nije uspela; nepažnjom je ispaljena puška što je alarmiralo neprijateljsku posadu koja se nalazila u kući sazidanoj od kamena i ograđenoj sa nekoliko redova bodljikave žice. Nasta paklena pucnjava s jedne i druge strane. Zaštektaše mitraljezi. Noćnu tamu na momente zaparaše raznobojne rakete i osvetliše naše položaje. Srećom, kuća u kojoj su se Nemci zbarikadirali je niža od naših položaja te nam kuršumi fijuču iznad glava. Borci — mnogima je ovo vatreno krštenje — krenuše puzečki napred i dodoše do žice. Ali kako savladati bodljikavu žicu i vatru nemačkih mitraljeza čija zrna više ne lete preko naših glava jer smo u istoj liniji? Nemamo makaze za žicu, a ni iskustva u osvajanju utvrđenih zgrada. Ostalo nam je jedino da dejstvujemo vatrom iz pušaka i mitraljeza. Bacamo i bombe ali ne dobacimo do kuće jer smo daleko od nje.

Na tome se i završi. Mnogo buke, pucnjava, eksplozija, pomislilo bi se da sve izgibe. Da li je nekog bar okrzlo zrno — ne sećam se. Povukosmo se pre svitanja. Samo su prve dve grupe izvršile zadatak, ali su i ostali bar doživeli vatreno krštenje i uverili se da svako zrno ne pogađa. To će koristiti u budućim akcijama.

Umorni, a neraspoloženi zbog neuspeha, vratismo se — naša četa u svoj logor, a ostale na svoje terene. Usput borci komentarišu šta je ko doživeo; neki čak iznose da bi napad uspeo da se vršio »na drugi način«. Ne vidimo razloga da tvrdimo da nisu u pravu.

Prvu akciju sa upotrebom avionskih bombi izveli smo 22/23. avgusta na preljinskom železničkom mostu. U Trsinama smo pripremili nosila za bombu od 100 kilograma. Naši majstori, Srećko Nikolić i Sima Urošević, montirali su upaljač. Trebalo je da ga oni i aktiviraju. U prvi sumrak vod partizana se pri-premio za pokret. Prva smena podigla je bombu privezanu sa dve jake motke. Išli smo besputnim terenom, zastajkivali oko prelaza preko jaraka, vrzina i ograda. Pregazismo i poslednju prepreku — reku Čemernicu. Preko puta za Čačak izbismo na železničku prugu i duž nje približismo se mostu.

Bili smo obavešteni da most čuvaju dva nemačka stražara — na svakom prilazu po jedan, a da se ostali stražari (15—20 vojnika) nalaze na levoj obali Čemernice, suprotno onoj kojoj mi idemo. Na 300—500 metara uputili smo odeljenje sa puško-mitraljezom da očisti most i da ne dozvoli neprijatelju da ga posedne. Posle prvih rafala, istrčali smo i postavili bombu na »našu« polovinu mosta. Određen je borac koji će cigaretom upaliti štapin. Štapin je toliko dug da se možemo udaljiti nekoliko stotina metara od mosta. Zaklonili smo se iza železničkog nasipa. Vreme nam se nekako oduži. Najednom se proloži strašna eksplozija osvetljavajući za momenat čitavu okolinu. Nemački mitraljez umuknu, ali se posle nekoliko trenutaka opet javi. Mi radosni poskakasmo sa zemlje i krenusmo u bazu.

Posle ove akcije o kojoj su seljaci sa radošću pričali, u naše redove je stupio veliki broj omladinaca. S druge strane, Nemci su na našu aktivnost odgovorili ne samo lažnom propagandom već i streljanjem nevinih ljudi i paljenjem kuća, što je ponekad imalo uticaja na naše akcije, ali samo privremeno. Dolazile su nove akcije, posle kojih bismo se pojavili u nekom selu sa barjakom na čelu kolone i to usred dana. Održali bismo politički zbor, ručali, podsticali narod na borbu i dobili nove borce u naše redove. Tako iz dana u dan, iz noći u noć.

Često dejstvujemo po vodovima i desetinama jer drukčije ne možemo da kontrolišemo čitavu teritoriju — sela: Prislonicu, Preljinu, Balugu, Stančiće, Gornju i Donju Trepču, Mojsinje, Ostru i Vujetince, a i stoga što su ove prve akcije manjih razmara.

*

Jednog dana primisimo izveštaj o nameri Nemaca da blokiraju naš teren i da nas napadnu, te se prenestisimo kraj Morave u kukuruzovinu ispod sela Stančića. Mada podatak nije bio tačan, nama se dopade ovo mesto i ostasmo tu da logorujemo. Tu

nas je obišao i zamenik komandanta odreda Radovan Jovanović. Posle podnetih izveštaja i diskusije o daljim akcijama, zadosmo među borce: jedni se odmaraju, drugi čiste oružje pod jednom velikom topolom. Radovan će upitati: »Šta misliš, kako bi se ovo ljudstvo držalo kad bi nas Nemci napali?«? »Kako bi bilo — nastavi Radovan — da izvršimo malu probu?«? Dogovorismo se da on uzme neosetno jedan puškomitraljez, da se udalji 200—300 metara i iz kukuruza pusti 2—3 rafala preko naših glava. Da vidimo šta će biti!

Posle petnaestak minuta zaštekta mitraljez. Oseća se njegova blizina po oštrini fijukanja kuršuma iznad naših glava. Nasta pometnja. Nisam ni uspeo da glasno izgovorim »k oružju«, a već je nastala lomljjava i pomamno bežanje kroz kukuruz u suprotnom pravcu od rafala. Gotovo pola čete nestade u kukuruzu, a druga polovina se uzmova u nedoumici šta da radi. Komandujem: »U strelce za mnom!« Oni kao da dodoše k sebi. Upućujem kurire za onima što su nestali u kukuruzu. Na mestu gde je bio logor vidim pravi lom: razbacane torbice, porcije i nekoliko pušaka. Skupim borce i kažem im o čemu se radi. Ozariše im se lica, ponovo nasta živost. Vrati se i Radovan, a i oni što su zamakli u kukuruz, osim nekolicine koji su se zaustavili tek kod svojih kuća (posle dan-dva i oni se vratiše postiđeni).

Analizirali smo ovu situaciju pred četom i govorili o držanju svakog borca kritikujući one što su i puške zaboravili. Posle toga su se dugo zbijale šale na račun »kukavica«. U sebi sam mislio — ko zna što bi i s komandirom čete bilo da nije znao o čemu se radi. Uglavnom ovu probu iskoristih da zaoštrem budnost stražara i patrola koje smo slali na obezbeđenje.

*

Iz logora kod sela Stančića izveli smo dve akcije, od kojih jednu na železničkoj pruzi u Konjevićima. Jedna desetina je upotrebom eksploziva potpuno prekinula šine na pruzi.

ZAVERA PROTIV USTANKA

Još uvek smo u logoru kraj Zapadne Morave. Jednog dana dobismo izveštaj da se neki ljudi okupljaju i nešto dogovaraju u dosluhu sa sreskim načelstvom u Preljini. Krenusmo jedne večeri da ih potražimo. Izveštaj nas je upućivao na popa Đurđa iz Mojsinja, ali njega ne nađosmo kod kuće. Patrola je, međutim, našla bivšeg policijskog pisara Popovića »Crnog« koji je živeo u istom selu. Tek što smo stupili u razgovor s njim i rekli

mu da imamo podataka da nešto spremaju, priđe nam vođa patrole i predade koverat koji je pronađen kod Popovića. Pošto je bila noć nismo mogli pročitati šta piše na kovertu niti tekst koji se nalazio unutra. Popović nam reče da se radi o raspisu okupatora za prikupljanje oružja i mi ga pustisemo da ide kući. Međutim, kad smo sutradan pročitali sadržaj »raspisa« imali smo šta i videti. Grupa nedicevsko-ljotićevskih pristalica, na čelu sa Popovićem, izradila je predlog okupatoru o tome da se uništi partizanski pokret. Oni, kao veliki »rodoljubi«, pošto poznaju mentalitet našeg naroda i prilike pod kojima se razvija ustank, predlažu okupatoru šta da preduzme kako bi se paralisa »komunistički« pokret. Što je najinteresantnije, predlažu ono što i mi znamo da bi nas najviše pogodilo: pritisak na roditelje onih čiji su sinovi u našim redovima, s tim da se tim partizanima garantuje lična bezbednost po povratku; ne vršiti nikakve odmazde dok se ne ospu naši redovi; prepustiti da mi vršimo odmazdu nad dezertiranim borcima, te da tako sami izazovemo revolt svojih simpatizera itd.

Ponovo poslasmo patrolu da dovede Popovića, ali on nije bio naivan; iste noći se prebacio preko Morave i pobegao u Čačak. Ovo nam je otvorilo oči da izdajnici naroda kuju paklene planove.

LIK RADOVANA JOVANOVIĆA

Kad govorimo o događajima 1941. godine u ljubičkom srežu, moramo posebno spomenuti čoveka, seljaka i zanatliju — kolarskog radnika Radovana Jovanovića, jednog od glavnih organizatora ustanka u tom kraju.

Prve napredne ideje primio je od oca Dragutina, a kasnije se izgrađivao pod uticajem Partije i izrastao u pravog revolucionara — marksistu. Ne znam kada je postao član Partije, ali znam da mi je u periodu 1933 — 1940. godine davao letke i drugi materijal da čitam. Držao ih je negde iza rendića ili ispod neke daske u čošku svoje radionice. Bio je uzoran napredni omladinac. Sa posebnim žarom govorio je o proleterskoj revoluciji gde god bi došao. Drugih idealala nije imao u životu. Partija je za njega bila svetinja. On joj je bio odan do fanatizma i zbog toga je hapšen nekoliko puta. Jednog dana, nekako pred sam rat, posle razbijanja Ljotićevog zbora u Preljini, nadosmo se zajedno u zatvoru. Bio je veoma raspoložen, veseo; milo mu je bilo što se žrtvuje za ideale Partije.

Nisam se iznenadio kad sam ga 1941. godine video kako prosto leti na sve strane kao član OK Partije organizujući usta-

nak u ljubićkom srežu. Postao je zamenik komandanta Čačanskog partizanskog odreda. Sjajan organizator, još bolji propagator! Vatrenom, revolucionarnim govorima oduševljavao je mase. (Posle prve neprijateljske ofanzive nastali su teški dani za partizane. Od onih koji su ostali na terenu mnogi su streljani, neki su se i predali, a Radovan — ni jedno ni drugo. Ostaje s jednom grupom u svom kraju i dejstvuje. Za njega nema nesavladivih prepreka. Drug Vaso, kako su Radovana drukčije zvali, sa Radenkom Mandićem — kao Furmanov sa Čapajevim — nastavlja tradiciju Čačanskog odreda. U neverovatnim uslovima četničkog terora održava i razvija slobodarske tradicije naroda toga kraja, sve do pogibije 1944. godine. Nije doživeo da izgrađuje ono za šta se sa toliko oduševljenja borio.)

NAPAD NA ŽELEZNIČKU STANICU I LOŽIONICU U LJUBIĆU

Dobivši detaljne podatke o rasporedu i kretanju Nemaca u ložionici, odlučili smo da je onesposobimo za dalji rad uprkos tome što je bila u predgrađu Čačka i na domaku nemačke posade. Dobili smo podatke da u železničkoj stanici ima 10—15 pušaka pripremljenih da se raspodele osoblju radi odbrane od partizana, jer su železničke stanice bile vrlo često objekti naših napada. Imali smo zadatak da uzmemo i te puške. U napadu su učestvovalе 1., 2. i 3. četa pod rukovodstvom Radovana, zamenika komandanta odreda. Prva i 2. četa su obezbeđivale ovu akciju od dejstva neprijatelja od Prijevora i imale zadatak da napadnu ložionicu sa severne strane; 3. četa je određena za napad s južne strane, u zahvatu železničke stanice i ložionice.

Napad je izvršen noću 25/26. avgusta. Čete su se pre napada povezale s radnicima iz ložionice radi sadejstva u akciji. Jedno naše puškomitraljesko odelenje vodilo je borbu s nemačkom stražom na železničkom mostu štiteći pravac od Čačka. Nemci su otvarali vatru ne izlazeći iz utvrđenja kod mosta. Ni na drugim pravcima, a ni u samoj ložionici, Nemaca nije bilo. Akcija je uspešno završena: mašine u ložionici su oštećene, pokupljeni su kožni kaiševi, iz železničke stanice uzete su puške i nešto municije kao i sav novac iz blagajne. Sve je ovo urađeno tako reći u nemačkom garnizonu i po tome je akcija imala velikog odjeka u narodu.

Posle ove akcije, od voda 3. čete koji je pod komandom Dragana Bojovića i komesara čete Miloša Jovaševića samostalno dejstvovao na terenu sela Preljine i Prislonice, formirana je početkom septembra i 5. ljubićka četa (komandir Rajko Tanasković i komesar Miloš Jovašević).

Tek što smo se konsolidovali, omasovili, postali jedinstveni u borbi protiv okupatora, pojaviše se Dražini oficiri — četnici da i oni organizuju svoje jedinice. Tada smo mi već imali narod uza se i sigurno kontrolisali našu teritoriju. Okupator je bio blokiran u gradovima i svaki je njegov ispad dostoјno kažnjavan. Naš odlučan stav za borbu protiv okupatora imponovao je narodu i on ga je nesebično podržavao. Takav razvoj događaja verovatno je primorao četnike da se spuste sa »gorskih visina«. Komanda naše čete je već bila obaveštena o stavu prema četnicima pa će oni taj stav i koristiti da organizuju svoje jedinice.

Mi smo već bili popisali sve sposobne i za borbu spremne ljude, kao i one što su čekali da budu pozvani kada se i za njih nađe oružje. Međutim kod njih, a ne među onima koji su već bili u jedinicama nastade previranje i opredeljivanje. Pošteni, nama odani, seljaci sumnjahu u mogućnost zajedničke borbe s četnicima protiv okupatora. Mi smo pred narodom stalno podvlačili da saradnja može biti plodna samo pod uslovom nemilosrdne borbe protiv okupatora; četnici su, pak, u svojim istupanjima pozivali na spremnost za borbu »kada bude došao momenat«. Mase su odmah osetile razliku u stavovima i ciljevima.

Osećala se nit sumnje u spremnosti četnika da saraduju s nama. Oni su se, međutim, mogli razobličiti samo u zajedničkim akcijama. Pritešnjeni činjenicama pristadoše i na to. Počeli smo s rušenjem pruge Čačak — Kraljevo. Nije bilo teško oceniti da su pripremljeni da tu akciju sabotiraju. Usput su ošljarići te ih je dan zatekao negde oko Morave. Ovaj pokušaj saradnje, iako neuspeo, značajan je po tome što su četnici pristali bar da krenu u akciju, mada su tobožnjom saradnjom s nama hteli da bace narodu prašinu u oči. Privremeno im je to i uspelo.

Pojava četnika nije nas omela da nastavimo nemilosrdnu borbu protiv Nemaca. Učvršćivali smo, politički i vojnički, svoje jedinice koje su i brojno narasle, a u naoružanju nisu oskudevale. U takvoj situaciji, kada su Nemci tako reći bili blokirani u gradovima, došla je direktiva da se pripremamo na još veće i zamašnije akcije. Završavalo se poglavljje manjih akcija koje su bile vrlo važne za sam ustanak. Našli smo se uoči većih događaja; krenuli smo u napad na gradove.

OSLOBOĐENJE GORNJEG MILANOVCA

27. septembra su ljubičke partizanske čete stigle u selo Lunjevicu, nedaleko od Gornjeg Milanovca. Zaustavili smo se

kod kuće poznatog rodoljuba Sretena Damnjanovića. Dvorište prostrano i u njemu dosta ljudi. Vatre svetlucaju u šljiviku. Kao da čika Sreten ženi sina! No, nije svadba. To se partizani dogovaraju o napadu na G. Milanovac. Tu su i drugovi iz Takovskog bataljona. Tu su i četnički predstavnici koje smo pozvali iako za to nisu bili voljni. Naime, oni su nas nagovarali da napad odgodimo za nekoliko dana, obrazlažući da su oni u kontaktu sa žandarmima i da će preko njih hvatati vezu s Nemcima jer »ima znakova« da bi im se nemačke posade predale. Nismo odustajali od plana da se još ove noći izvrši napad. Pritisnuti nepokolebljivošću u odluci, četnici pristadoše da učestvuju u napadu ali više simbolično, jer nemaju vojske.

Napad je zamišljen tako da čete Ljubićkog i Takovskog bataljona okruže varoš, a zatim koncentričnim napadom da prodru u grad i unište neprijatelja. Četnici su insistirali da oni napadaju duž druma G. Milanovac — Takovo.

Napad je trebalo da otpočne oko ponoći.

Treća četa se prikupila severno od grada između komunikacija G. Milanovac — Kragujevac i G. Milanovac — Takovo i napadala Senjak, vojničke kasarne i centar grada. Posle kraćih priprema, krenusmo u napad. Prolazimo kroz voćnjake i kukuruze. Posle nekoliko mitraljeskih rafala opet nastaje tišina. Čuje se samo po neki pucanj. Naše levo krilo poterala je neprijateljsku predstražu, dok ispred desnog žandarmi, obavešteni od četnika o našem napadu, odstupiše ka Takovu. Sad nam je bilo jasno zašto su četnici uporno tražili taj pravac.

Kad smo se približili centru grada već je svitalo. Tada se borbe rasplamsaše na sve strane. Naš mitraljez — Slovenac (sa avionskim mitraljezom) tuče Nemce u osnovnoj školi. Grupa partizana se prebacila do Tolovačke kasapnice i odatle se tuče s nemačkim puškomitraljescima. U obližnjoj kući previjaju prve ranjene drugove. Imamo čvrstu vezu sa susedima desno i levo. Nemci su se utvrdili u osnovnoj školi i već nekoliko časova ne može im se lako prići.

Obavestiše nas da prekinemo vatru jer naš parlamentarac ide da pozove Nemce na predaju. Ali Nemci neće da se predaju te opet odjeknuše mitraljeski rafali i nasta žestoka borba. Traže se mogućnosti za osvajanje osnovne škole. Puške i mitraljezi nam tu slabo pomažu, a topova nemamo. Pade predlog da se škola zapali. Baš u jeku priprema za to nemačka posada javlja da pristaje da se preda četnicima.

Nisam bio direktni učesnik u tim pregovorima i ne znam kako je došlo do njih, ali znam da su se Nemci zaista predali četnicima kojih je bilo svega oko 40—50, a ne partizanima iako

nas je bilo 500—600. Četnicima je bio jedini cilj da spasu žandarme, te ni puške ne opališe na Nemce. Nemačka posada je kapitulirala pod oružanim pritiskom partizana, a predala se četnicima i pod njihovom zaštitom sprovedena je na Ravnu goru.

Dok smo se mi borili s nemačkom posadom u blokiranom Milanovcu, četnici su po okolnim selima mobilisali svoje prijalice da kupe plen u oslobođenom gradu. Tako se sa svih strana, sa barjacima na čelu, sjatila rulja pljačkaša, četničkih simpatizera, koju preko pijace svrstaše u kolonu po četiri.

Pri oslobođenju G. Milanovca zaplenili smo više sanduka puščane i minobacačke municije, dosta granata, oko 100 bicikla, više pari odeće i obuće, nekoliko vagona brašna, dosta šećera i masti i ostalih namirnica. Nemačka posada, iako jačine samo jedne čete, imala je velike zalihe u magacinima.

Četnici su računali da će se plen deliti prema broju učesnika u borbi, pa su zato i prikupili kolonu pljačkaša koji su upućivani pravo pred magacine. Ja sam bio zadužen da taj plen podelim, jer su ljubičke čete imale brzo da se vrate na svoj teren. Kad sam došao pred magacin u osnovnoj školi, imao sam šta videti: velika gomila nenaoružanih seljaka s torbama na ramenima hoće, i pored suprotstavljanja naše straže, da otima plen. Potegnem za pištolj i opalim nekoliko metaka u vis. Rulja ustuknu i tako zavedosmo kakav-takav red i uzesmo gro plena.

OSLOBOĐENJE ČAČKA

Povoljne vesti dopiru sa svih partizanskih položaja. Užice je oslobođeno, Požega takođe. Sad je red na Čačak. Dobismo naređenje da se što pre tamo prebacimo. Radosni, ponosni na pobedu, potovarismo svoj deo ratnog plena i s pesmom krenu smo prema Čačku.

Treća ljubička četa se po oslobođenju G. Milanovca vratiла u Donju Trepču. Tek što smo stigli dobismo naređenje štaba Ljubičkog bataljona da postavimo zasedu na komunikaciji Čačak — Kragujevac i sprečimo Nemcima da se tim pravcem probiju iz Čačka. Četu rasporedisemo duž komunikacije između sela Baluge i Preljine. Sutradan, 1. oktobra, dok još sunčani zraci nisu ni skinuli rosu s lišća, pojaviše se avioni i napraviše koji krug nad padinama Jelice prema Kraljevu. Ne prođe dugo i počne žestoka borba na tom praveu. Čuju se i topovi! Avioni bombarduju duž puta. Bilo nam je jasno da se to Nemci probijaju prema Kraljevu. Čuje se i huka tenkova. Zauzesmo busije, spremni da dočekamo Nemce. Oko 9 sati borba se utiša da bi se tu i tamo čuo po neki rafal ali već daleko prema Kraljevu. Do-

govorismo se da sa četom krenemo prema Čačku, i to s jednim vodom u prethodnici. U Ljubiću nas obavestiše da su naši oslobođili Čačak. Pred mostom nas sačekaše četnici. Ne dozvoljavaju ulazak u Čačak. Ali je sve uređeno kad dođe politički komesar našeg odreda Ratko Mitrović.

Prvi dani u oslobođenom Čačku ostali su mi u sećanju kao dani velikih napora Partije da organizuje saradnju s četnicima. Trebalo je mnogo strpljenja, širine i upornosti da bi se izdržale njihove provokacije. Četnici su spasavali izdajnike i nemačke saradnike. To nam je teško padalo. Čak su i fizičku silu upotrebljavali da od nas otmu izdajnike. Sećam se slučaja sa žandarmom Diklićem koji je vodio Nemce od kuće do kuće u selu Preljini i palio ih. Među njima su bile i kuće Dragana Bojovića, Radovana Jovanovića i još neke. Tražili smo od komande mesta u Čačku da interveniše da nam ga izruči radi suđenja. Četnici su se izgavarali da će mu biti suđeno na Ravnoj gori — kod Draže. Znali smo da je to najobičniji trik, ali smo im zbog saradnje dozvolili da ga vode na Ravnu goru. Bojeći se da mu grupe naših boraca ne pripreme zasedu Ratko Mitrović ga je lično otpratio na kamionu nekoliko kilometara izvan Čačka. Inače, svaki dan smo morali da intervenišemo i zaštitujemo građane od četničkih nasilja i pljačke. Uz veliko naše strpljenje organizovana je zajednička komanda mesta, a kasnije i Gradski odbor.

Pošto je dotadanji komandant našeg bataljona, Milenko Nikšić, bio postavljen za komandanta mesta u Čačku, štab odreda je imenovao novu komandu bataljona: komandant — Sredoje Urošević, politički komesar — Radiša Poštić, zamenik komesara — Radosav Jovašević.

Sa oslobođenjem Čačka čete su nam se utrostručile. U pet dotadanjih ljubičkih četa i u onim koje su se tek bile formirale skupilo se preko 1000 boraca. Štab odreda je formirao i niz drugih jedinica — biciklističke, konjičke i dr. Neke su odmah upućene u Gornji Milanovac kao pojačanje našim jedinicama, jer su Nemci pravili ispade prema njemu, a ostale su se spremale za dejstvo prema Kraljevu.

BLOKADA KRALJEVA

Po naređenju štaba odreda, glavnina bataljona je 7. oktobra krenula prema Kraljevu sa zadatkom da se postavi na komunikaciju Kraljevo — Kragujevac i s te strane blokira Kraljevo. Sutradan, oko 12 časova, stigli smo u selo Cvetke. Taman smo bili za ručkom kad se oseti jak potres. U selu Mrsaću se

video oblak dima i ogroman plamen, a zatim se proloži jaka eksplozija. Tamo je bilo veliko skladište municije i eksploziva bivše jugoslovenske vojske; Nemci su ga, znači, uništavali da nama ne bi palo u ruke.

Uveče, 8. oktobra, izbismo u naš rejon: 2. četa u selo Vitkovac da drži položaj prema Kragujevcu; 1. prema Kraljevu od Kamidžore (most na Moravi) pa ispod sela Šumarice prema Kragujevcu; 4. u rejon sela Oplanić — Sirča. Uređujemo položaje za odbranu spremni da Nemcima sprečimo proboj bilo s koje strane. Štab bataljona smo smestili u selo Šumarice. Oko nas se vrzma i nešto četnika koji su na položaju desno uz Moravu. Njihov predstavnik je kapetan Derok, inače lukav čovek. Sada je i član zajedničkog operativnog štaba... Ovde na frontu prohtevi su im manji; nemamo naročitih problema s njim.

Od 11. oktobra do 1. novembra izvršeno je četiri napada za oslobođenje Kraljeva i u njima su učestvovali: Čačanski partizanski odred »dr Dragiša Mišović« sa Ljubićkim, Dragačevskim i Trnavskim bataljonom, artiljerijskom baterijom i vodom tenkova; Kraljevački partizanski odred »Jovo Kursula« i četničke snage sa artiljerijskom baterijom i vodom tenkova. Akcije su izvođene pod rukovodstvom zajedničkog partizansko-četničkog operativnog štaba u sastavu: Ratko Mitrović i Mole Radosavljević kao predstavnici partizana i major Radosav Đurić kao četnički predstavnik.

Oživeću samo neka sećanja na učešće Ljubićkog bataljona u borbama oko Kraljeva. U prvom napadu, koji je izvršen 11/12. oktobra, težište je bilo na Dragačevskom i Trnavskom bataljonu Čačanskog odreda i odredu »Jovo Kursula«. Ljubićki bataljon je sa 1. i 4. četom vršio demonstrativni napad, a sa 2. četom je zatvarao pravac od Kragujevca. Napad je ostao bez uspeha.

Drugi napad je izvršen noću 14/15. oktobra, a u njemu je, pored jedinica iz prvog napada, učestvovalo i nešto četnika. Od Ljubićkog bataljona je na težište napada, duž komunikacije Čačak — Kraljevo, ubaćena sveža 5. četa; ostale su bile na starim položajima s tim što je 1. četa dobila zadatku da zauzme most na Moravi kod Kamidžore. Izviđanjem je utvrđeno da mu se vrlo teško može prići. Nemci su u bunkeru na suprotnoj obali, a teren je nezgodan za podilaženje. Četa je, zbog toga, natovarila u jedan prazan vagon 4 avionske bombe i podesila ih da eksplodiraju kada vagon dođe na most. U određeno vreme vagon sa bombama (300 kilograma eksploziva) je otisnut ali je pruga bila nagnuta prema mostu i brzina vagona nije bila sinhronizirana sa dogorevanjem štapina, a izgleda da je bilo i drugih tehničkih grešaka, te je izostala eksplozija bombi. Tako nije uspeo ni ovaj napad.

Nemačka avijacija nas je često bombardovala i mitraljirala. Nemci su besni. Sutradan smo prema Kruševcu videli čitava sela u plamenu. Čuje se borba i na desnoj obali Morave, prema Čačku; to Nemci prave ispade posle našeg napada.

Organizovali smo ishranu jedinica, lečenje ranjenih i bolesnih. Nije bilo jednostavno snabdevati nekoliko stotina boraca, ali smo vrlo brzo organizovali snabdevačke punktove u okolnim selima (Vitanovcu, Milačićima, Sirči i ostalim) u kojima smo prikupljali meso, pekli hleb, kuvali povrće i dr. U Milačićima smo imali ambulantu u kojoj je radio medicinar Radojko Kostić. Organizovana je i telefonska veza koja, istina, nije funkcionala kako treba usled čestih kidanja žice, ali se s tim i računalo.

Treći napad je izvršen noću 18/19. oktobra i u njemu su, pored Čačanskog i Kraljevačkog partizanskog odreda, učestvovali i četnici. Ljubički bataljon se rokirao ka glavnom pravcu napada, na desnu obalu Morave, u zahvat komunikacije Čačak — Kraljevo i to sa 5, 2. i 4. četom. Prema Kragujevcu ostaje sama 1. četa; 3. je još uvek na sektoru G. Milanovca. S obzirom da imamo, pored artiljerije, i dva tenka, računali smo na siguran uspeh.

Kad je napad počeo, prvo su se tenkovi sa nešto pešadije probili u grad i naneli neprijatelju velike gubitke. Napad ostalih jedinica nije bio tako efikasan jer je koordinacija dejstva, naročito s četnicima, bila slaba te grad ni ovom prilikom nije oslobođen. Štab Ljubičkog bataljona se 23. oktobra prebacio iz rejona sela Šumarice, na pravcu Kraljevo — Kragujevac, u rejon Ružića brda.

Nemci su uz podršku artiljerije i tenkova izvršili ispad: jedan 19. a drugi 22. oktobra. Uspeli su da iznenade neke naše i četničke jedinice, da ih razbiju i nanesu im prilične gubitke. 23. oktobra, pri prolazu štaba Ljubičkog bataljona od Čačka prema Kraljevu, u selu Samailu naišli smo na delove 4. i 5. čete koje su prethodnog dana imale borbu s Nemcima. Odbacivanjem ovih i drugih snaga deo fronta između Morave i Ibra bio je prazan. U Operativnom štabu, koji je takođe bio u rejonu Ružića brda, obavestiše nas da su izdali naređenje 3. četi da se hitno uputi iz Gornjeg Milanovca u ovaj rejon. Posle upoznavanja sa situacijom na ovom delu fronta, politički komesar našeg odreda pozvao nas je da obiđemo teren gde su se prethodnog dana vodile borbe pri jednom od ispada Nemaca iz Kraljeva. Imali smo šta i videti: njive sa obranim kukuruzom i šaša složena u kupe; kraj svake kupe ili u njoj po nekoliko ubijenih četnika. Oni su se pri povlačenju skrivali u kupe misleći da će se tako spasti, a Nemci, pretresajući kupe, kako bi koga u njoj

našli, jednostavno su ga ubili. Jeziv prizor: razmrskane lobanje, prosut mozak po seljačkim koporanima, puške sa metkom u cevi. Kakav strah, nada ili obmana natera ljudi u ovako neslavnu smrt! U ovakvim trenucima često se gubi prisustvo duha. Neshvatljivo nam je bilo takvo pasivno čekanje smrti. Ako su se i prevarili oni kod prvih kupa, šta su čekali ovi u zadnjim? Mora da su računali na neku milost!

Pripremamo se za sledeći, četvrti napad. Od Ljubićkog bataljona, između puta i s. Adrana, nalazi se 3. četa koja je popunila deo fronta koji su napustili četnici. Imamo dva tenka: jedan je naš, drugi je četnički. A svaki tenk predstavlja tenkovski vod. Iz 3. čete smo odabrali najhrabrije borce da se s jednim tenkom probiju u grad. Za komandira našeg tenkovskog voda odredili smo Srećka Nikolića zidara iz Donje Trepče. Omanji, ali fizički vrlo razvijen čovek, sa izrazitim jagodicama na licu. Svojom pojavom deluje sigurno i odmereno.

U Operativnom štabu su vršene obimne pripreme za ovaj napad. Zapovesti su pisane po svim vojničkim propisima: određeni su napadni objekti i pravci, sastav jedinica koje napadaju, komandanti kolona, predviđena je veza sa susedima levo i desno i ugovoreni znaci. Čak je precizirano ko će kada i gde razminirati put kojim treba da prođu tenkovi. Stoga je Operativni štab ulagao veliku nadu u ovaj napad. S nestrpljenjem smo ga očekivali. Međutim, sve se završilo kao i prošli put. Razlika je bila jedino u tome što su tenkovi prošli bez pešadije koju su Nemci iz prve borbene linije ispred Poljoprivredne škole zadržali mitraljeskom vatrom. Tenkovi su se »prošetali« kroz Kraljevo i vratili u zoru nazad. Koliko se sećam, ovo je bio poslednji ozbiljniji pokušaj oslobođenja Kraljeva. Posle njega četnici su se povukli s položaja da bi okrenuli oružje protiv partizanskih jedinica.

MUČKI NAPADI ĆETNIKA NA PARTIZANE

Početkom novembra su članovi Operativnog štaba bili na okupu. Štab je bio u Drakčićima. Vladala je nervosa i neizvesnost. Do nas su dopirale vesti o četničkoj izdaji. Napadi četnika na partizane su učestali i jednog dana njihovi predstavnici u Operativnom štabu dobiše naređenje sa Ravne gore da se povuku s Kraljeva. Pozadina tog naređenja obelodanjena je kasnije. Vodile su se žive diskusije u kojima su učestvovali Ratko Mitrović i Mole-Radosavljević s naše, i major Đurić sa strane četnika. Osuđivan je stav četničke Vrhovne komande, ubitačan po jedinstvo naroda za borbu protiv okupatora koje je bilo

ostvareno u toku napada na Kraljevo. Istina, na samom frontu u blokadi Kraljeva nije posle prvih neuspeha ni bilo mnogo četničkih jedinica jer su se povukle u pozadinu. Neke su imale i prilične gubitke kao, na primer, Dragačevski odred vojvode Bojovića. No, bez obzira na to, u Operativnom štabu je bilo saradnje. Major Đurić, komandant četničkih snaga kod Kraljeva, otišao je u dogovoru s Ratkom Mitrovićem lično na Ravnu goru kod Draže da vidi o čemu se radi i »utiče« na njega da se produži saradnja s partizanima. Međutim, to je bio samo trik da se dobije u vremenu kako bi se četničkim snagama dale instrukcije o razoružavanju partizanskih jedinica. Povratak majora Đurića brzo je usledio ali bez rezultata. U Operativnom štabu je toga dana vladala tmurna atmosfera, baš kao i samo vreme — mutno, prohladno, kišovito, sa svim odlikama pozne jeseni.

Major Đurić je ostavljao utisak da mu je jako žao što je došlo do nepoverenja izražavajući nadu da će se nesuglasice i sukobi izgladiti i ponovo početi sa saradnjom. Da li je tog momenta bio svestan da će njegovi vojnici, trenutak kasnije, pucati u posadu našeg tenkovskog voda i da će, pored ostalih, kao žrtva tih hitaca pasti i komandir voda Srećko Nikolić? Ode major Đurić sa svojim delom štaba, a mi ostadosmo sa utiskom da ne želi raskid. Na to nas pobuđuje i dogovor pri rastanku između njega i Ratka o toleranciji između naših i četničkih jedinica i nenapadanju jednih na druge.

Prošlo je nekoliko časova dok nam je Ratko Mitrović davao zadatak kuda da krenemo sa bataljonom, a već je opovrgнутa svaka iluzija »o toleranciji«. Sukob s četnicima je počeо!... Dobili smo zadatak da se sa 3. četom prebacimo na levu obalu Morave gde se već nalazila 1. četa i da krenemo pravcem Mrčajevci — Čačak, izbegavajući sukob s četnicima. Cilj nam je da što pre dođemo u Čačak gde je situacija bila nejasna.

Naredili smo komandiru 3. čete da četa bude spremna za pokret 4. novembra izjutra. Čamcima se prebacismo preko Morave i kaljavim seoskim putem se uputismo preko Lađevaca i Mrčajevaca za Čačak. Usput, kod jednog porušenog mostića, naiđosmo na našu bateriju topova kojoj pomogosmo da se prebaci preko potoka. Malo dalje prođosmo pored četničke baterije koja se takođe povlačila. Rukovodeći se instrukcijama štaba odreda, nismo ih uznemiravali. Negde oko podne, umorni i kaljni podilazili smo u koloni Mrčajevcima. Sa komandirom 3. čete bio sam na čelu kolone. Prva četa je trebalo da stigne tek kasnije. Nedaleko od ulaza u selo pred nas izide Branka Gajović, sva uzbudena i uplašena i nabrzinu nam saopšti da su nam četnici

postavili zasedu pred ulazom u selo. Od zasede nas je delilo 500—600 metara. Razvismo se u streljački stroj i krenusmo prema četnicima. Kada smo prišli bliže oni počeše da viču: »Nemojte, braćo, ako boga znate, pucati! Mi im odgovorismo da nećemo s tim da i oni ne pucaju. U tom se sasvim približimo njima i stupismo u kontakt sa njihovim starešinama. Dogovorismo se da skupimo jedinice i krenemo ka selu pa ćemo se tamo dogоворити о daljem radu. Krenusmo ka selu, mi u koloni, a oni u gomili s obe strane puta pored nas.

Zaustavismo četu pred ulazom u selo. Četnici se skupiše oko nas pomešani s meštanima. Primetismo da nas iza ograda, sa svih strana, opkoljavaju naoružani četnici. Protestujemo kod njihovih starešina i učini nam se da se razilaze. Malo zatim, opet isto. Opst protestujemo i opet se njihove starešine slažu, ali nas ponovo opkoljavaju. Razgovaramo s njihovim starešinama. Koliko starešina, toliko predloga! Sve se svelo na zahtev da se naša četa razoruža. Jedni to traže otvoreno, a drugi takтизирајући. Pošto ne možemo da se dogovorimo, predlažemo da se mi sa četom povučemo nazad, a da naš komandant bataljona i njihov predstavnik idu za Čačak da vide zašto je došlo do sukoba. Četnici ne pristaju na naš predlog.

Situacija nam je postala jasna i samo čekamo mogućnost da preduzmemmo akciju. Ne možemo nasamo da se dogovorimo sa svojim borcima i starešinama o tome šta da radimo. Borci, većinom omladinci, stoje u koloni izazvani — počev od onog da nisu ni kralja služili a nose pušku, pa do prezira i psovki. To nam nekako ide na ruku jer vidimo kako svaki naš borac drži pušku na gotovs, uzeo je bez komande, ljut i spreman na sve. Pregovaramo, a sve mislimo kako da se izvučemo iz ove klopke. Na severnoj strani puta nalazi se nekoliko kuća i škola, a s južne voćnjak sa slabijom ogradom. Već se i sumrak hvata. Od pregovora i dogovora nema ništa, a četnici samo odugovlače dok padne mrak pa da nas napadnu. Iskoristismo momenat kada je na jednu od intervencija »blokada« skinuta, a na ulici stvorena gužva žena i dece. Potrčim ka ogradi s južne strane puta komandujući četi: »Na levo u strelce! Četa krenu s komandirom i za tren oka oborismo ogradu u dužini kolone. Tek što smo zakoračili u voćnjak, čuše se prvi pucnji. Vriska žena i dece pomeša se s mitraljeskim rafalima. Uhvatismo prve zaklone i primismo borbu. Ona ne potraja dugo jer četnici nisu ni pokušavali da krenu za nama. Bilans borbe: jedan ranjen i nekoliko nestalih drugova koji su se u povlačenju odvojili od čete te su ih četnici zarobili.

Povukosmo se nekoliko kilometara nazad prema Kraljevu gde u nekim stajama kraj puta sačekasmo 1. četu i tu prenocišmo.

Sutradan, 5. novembra, odlučisemo da rano ujutro sa obe čete krenemo ka Čačku, ali ne preko Mrčajevaca jer bi nas taj pravac uvukao u borbu s četnicima, već preko polja između Zapadne Morave i sela Donje Gorevnice obilazeći selo Mrčajevce. Sa zastavom na čelu kolone po jedan i uz pesmu stigosmo oko 10 časova u nama odano selo Stančiće gde se zaustavismo u školskom dvorištu. Tek što stigosmo počeše zvona kod mojsinjske crkve. To četnici zvone na uzbunu zbog našeg prisustva. Kroz dogled videh nekoliko grupica skupljenih kod crkve. Stančani nam spremiše dobar ručak.

Odmorismo se uz pesmu i igru, ručasmo i krenusmo u Čačak gde nas radosno dočekaše jer su se brinuli za našu sudbinu. Tu smo saznali da su četnici zaplenili naše topove i tenk. Posle mesec dana odsustvovanja Čačak nam je izgledao lepši, čistiji i nekako svečaniji. Sav je odisao partizanski! Svuda, počev od trgovinskih izloga, oseća se naše, partizansko prisustvo. Rad naših drugova iz organa vlasti i pozadinskih organizacija za samo mesec dana ostavio je vidan trag na svakom mestu: na zidovima i izlozima parole koje pozivaju u borbu; na ljudima nova sašivena partizanska odeća s petokrakim zvezdama na kapama. Grad prosto diše partizanskom dušom pa nije ni čudo što nas dočekaše vedra i razdragana lica.

U štab odreda su stigle mnoge novosti. Ogorčiše nas pakosti četnika s kojima se još uvek pregovaralo da ne bi došlo do bratoubilačke borbe. U početku se mislilo da sva neprijateljstva provociraju neodgovorni elementi u četničkim redovima. Međutim, to je bila zabluda jer je čitavo četništvo već bilo neodgovorni element pred narodom, dok smo kod našeg rukovodstva videli najiskreniju nameru da se obezbedi saradnja s četnicima.

Pošto su nam oteli topove i tenkove, četnici su odmah po napuštanju fronta na Kraljevu krenuli u napad na Čačak. Gde god su mogli razoružavali su pojedine partizane, a naročito kurire. Jedinice nisu mogli razoružati jer im se nisu dozvolile. Poslali su ultimatum štabu Čačanskog partizanskog odreda da preda grad i položi oružje, preteći artiljerijskim bombardovanjem. Čačak se nije plašio i spremao se za odbranu. Neposredno pred napad četnika na Čačak, obišao sam sa komesarom odreda Ratkom Mitrovićem naše položaje. Rovovi, počev od hotela »Belvi«, protezali su se duž perifernih kuća Čačka prema Ivanjičkom sokaku, a od ovog prema Avladžinici, Vojnotehničkom

zavodu i Klanici pa sve do Morave. Borci su bili raspoloženi za borbu. Iako je to bio početak bratoubilačke borbe, ogorčenje prema četnicima očitavalo se na licu svakog partizana. Ratko Mitrović je brzo uspostavio neposredan kontakt sa svakim borcem.

Četnici su se jakim snagama približavali Čačku u dve kolone: jedna, sa tenkovima, pod komandom majora Đurića, s južne strane, a druga, pod komandom kapetana Deroka, u čijem je sastavu bila artiljerija, levom obalom Morave. Ona je trebalo da napada sa ljubičkih kosa. Sem pušaka, puškomitrailjeza i mitraljeza nismo imali drugog oružja. Ipak, Čačak je na nogama i sprema se za odbranu, uveren u pobedu nad izdajnicima.

RAZBIJANJE SEVERNE ČETNIČKE KOLONE

Južna kolona četnika uspela je da podiđe prilazu grada. S njima su još uvek vođeni pregovori na koje je išao komandant odreda Mole Radosavljević pa su ga četnici držali izvesno vreme u zatočeništvu. Razvila se živa politička aktivnost u kojoj su četnici pozivani da ne prolivaju bratsku krv. U gradu su organizovane manifestacije na kojima je govorio komesar odreda Ratko Mitrović. Posle ovih manifestacija krenula je velika povorka žena — majki prema četničkim položajima sa transparentima »Hoćemo sporazum«, »Tražimo obustavu neprijateljstva između četnika i partizana«, »Hoćemo sporazum u borbi protiv okupatora«. Povorka se zaustavila na »ničijoj zemlji«, ispred vojne kasarne (koju su četnici držali) i uputila delegaciju za pregovore. Ali umesto pregovora četnici su otvorili vatru što je bio jedini odgovor na pruženu bratsku ruku pomirenja. Ovo je još više učvrstilo rešenost masa za borbu protiv četnika.

6. novembra uveče dobio sam zadatak u štabu odreda da sa 3. četom hitno krenem na kamionima i zabacim se za leđa severnoj četničkoj grupaciji koja je prema našim podacima trebalo da zanoći u selu Preljini, u tzv. Jovaševića ševarcima. Četnike je trebalo razbiti a topove oteti. Dobio sam još podatke da na desnoj obali Čemernice prema četnicima drži položaje glavnina 5. čete ljubičkog bataljona. Brzo smo se ukrcali u kamione i prebacili do sela Konjevića, a odatle peške (jer se kamionima dalje nije moglo) u pravcu Kragujevca do granice sela Donja Trepča i Preljina. Tu smo naglo skrenuli uлево preko pomoćnog aerodroma u Preljini, obuhvatajući to selo sa istočne strane.

Sve se razvijalo po planu. Četa je, u zoru 7. novembra, krećući se u streljackom stroju, naišla na ostatke logora u kome su dogorevale poslednje vatre. Tu smo zatekli nešto komore koja

je zaostala od svojih jedinica i zarobili je. U svitanje smo krenuli ka Preljini. Od zarobljenih komordžija smo saznali da su četnici još u toku noći krenuli ka Čačku. U tom ugledasmo i četnike kako izvlače topove na Ljubićku kosu. Situacija se komplikovala. Izostalo je iznenadenje na koje smo mnogo računali. Od četnika nas je delila rečica Čemernica, nimalo pogodna za napad. Dok razmišljamo šta da radimo, četnici otvoriše puščanu i mitraljesku vatru na nas, ali nam ona, s obzirom na udaljenost, nije mnogo smetala. Međutim, ne potraja dugo, a oni nas počeše gađati i artiljerijom. Ta je vatra bila ubitačna. Ne pomože nam ni kuće iza kojih smo se sklanjali jer se i one počeše rušiti. Pogibe nam i jedan borac. Razvi se prava borba, a doline odjekivahu od eksplozija artiljerijskih granata. Mi se u grupicama prebacujemo prema njima ali bez većih izgleda da ćemo ih potisnuti.

Prebacih se do pošte da proverim ima li veze sa Čačkom. Na veliko iznenadenje brzo dobih telefonsku vezu s štabom odreda. Iznoseći mu situaciju, predložih da što pre upute Ljubićkom kosom jedan vod iz Čačka koji će, dok mi s ove strane demonstriramo napad, iznenaditi četnike s leđa. Dovorismo se da taj vod odabranih boraca, posle prvih rafala, označi svoj napad sa dve crvene rakete. Štab odreda usvoji ovaj predlog. Iskoristih telefonsku vezu i za razgovor sa Gornjim Milanovcem (našom komandom mesta). Na pitanje kako stoje sa četnicima, odgovoriše da ne može bolje biti! Upoznao sam ih sa situacijom kod nas i podneo slušalicu da čuju topovsku grmljavinu. Čude se. Upozorih da i njih čeka ista sudbina kao i nas. (Kasnije sam saznao za nebudnost drugova u Milanovcu kada su dozvolili četnicima da čitavu našu bolnicu predadu Nemcima koji su u Valjevu sve ranjenike streljali. Zaista mi je teško padalo što drugovi nisu ozbiljno shvatili naše upozorenje.)

Četnici su nas tako tukli artiljerijom da su Preljinu pretvorili u ruševine. I baš u toku te artiljerijske vatre začuše se u njihovoј pozadini mitraljeski rafali. Odmah se oseti gužva u četničkim redovima. Videsmo i dve crvene rakete. Poče osipanje četničkih redova. Ne potraja više od 15 minuta a četnička rulja poče da beži sa Ljubićke kose. Rokirasmo brže-bolje četu da im presečemo odstupnicu. Svaki otpor četnika prestade, samo su se videli pojedinci i grupice kako beže. Zarobismo 250—300 četnika. Otesmo im topove, oslobođismo komandira 5. čete i još nekoliko boraca koje su četnici zarobili pri pokretu ka Čačku. Saznadosmo da su se dva voda 5. čete, pod komandom Vojina Jovanovića, još ranije povukla u Ljubić i priključila se grupi zamenika komandanta odreda Radovana Jovanovića koja je iznenadila četnike s leđa.

Razbijenu četničku »vojsku« hvatali smo po polju sakrivene po kupama šaše, vrzinama i jarcima. Naš manevar je uspeo. Pola bitke za odbranu Čačka već smo dobili. Prikupismo zarobljenike i sa topovima, uz pesmu i sa razvijenom zastavom, krenusmo ka Čačku. Narod nas je usput radosno pozdravljaо, a Čačak dočekao kao oslobođioce.

Četnici nisu mogli koordinirano da dejstvuju jer je napad sa severne strane izostao, te je izostalo i dejstvo artiljerije. Bilo je to od presudnog značaja kada se zna da je kapetan Derok bio izvršio široku mobilizaciju četnika naoružanih i artiljerijom prema jedva stotinak takoreći golorukih partizana. Naš moral, izrastao iz pravednosti borbe koju smo vodili, pobedio je ovog kao i bezbroj puta kasnije.

ČETNIČKA IZDAJA

Opšti sukob sa četnicima naelektrisao je situaciju. U Čačku smo bili svedoci razvoja događaja koji su govorili da će do definitivnog prekida neminovno doći iako su partizani činili sve da do njega ne dođe. Sva su sredstva bila iscrpena i nije ostalo drugo nego braniti Čačak.

U odbrani Čačka dobili smo položaje na levoj obali Morave u rejonu železničke stanice i ložionice u Ljubiću, zatvaraјуći prilaz sa te strane i obezbeđujući železničku prugu prema Užicu. Računalo se da će četnici, iako su bili razbijeni, uspeti da se ponovo okupe i da će i s te strane vršiti bar demonstrativan pritisak na Čačak kako bi nam vezali deo snaga. Verovali smo da sa Ljubićke kose neće biti napada, no ipak smo poslali patrole da izviđaju i u tom pravcu. Smestili smo se u kancelariji železničke stanice jer smo odatle imali telefonsku vezu sa štabom odreda.

U kasnu noć se čuše pucnji i huka tenkovskih motora. Počela je borba, ali ne na našem pravcu. Kod nas je bilo mirno. Vrati se i jedna patrola koja nas obavesti da četnika nigde nema, te još više postajemo uvereni da do napada s ove strane neće doći. Ipak smo oprezni.

Pratimo borbu na desnoj obali Morave koja se sve više rasplamsava. Čuje se i eksplozija ručnih bombi što znači da se vodi žestoka i bliska borba. Negde pred ponoć iz štaba odreda traže municiju od nas. Tvrde da od Užica tek što nije stigla. Prikupili smo nešto municije od boraca i poslali im sa rezervom koju smo imali. Dobili smo zadatak i da se interesujemo šta je s municijom za koju je javljeno iz Užica da je poslata dresinom. Dežurni činovnik železničke stanice Jeminska Stena javio nam

НИВЕО

ГИТО

Boško Risimović: PAROLA

je da je tovar s municijom pošao prema Čačku. Obavestismo štab odreda o tome. Obradovaše se ali požurivahu jer su rezerve bile na izmaku. Dežurni u štabu nam reče da su svi članovi štaba odreda izašli na položaj jer izgleda da je situacija kod hotela »Belvi« kritična. Četnici su ovde probili naše položaje, a do toga je došlo kad je našima nestalo municije. Pozivavmo jednu za drugom železničke stanice da vidimo šta je s municijom.

Ponoć je bila prošla, a borba se sve više razgorevala kad nam javiše iz Trbušana da je dresina otišla ka Čačku. Ne potraja dugo i ona stiže i do nas, a mi je sprovedosmo brzo u Čačak gde su je očekivali s nervozom jer je od nje upravo zavisilo ko će pobediti. Štab odreda je razdelio municiju i uveo u borbu rezerve. Pred zoru borba poče da se stišava i udaljava od Čačka. Čujemo pesmu i galamu. Pobeda! I stvarno! Čačak je dočekao jutro bez četničkog pritiska.

Borba se brzo udaljavala prema Prijevoru i Prnjanim. Najokoreliji četnici beže prema Ravnoj gori. Naše jedinice ih gone u stopu i to sa svih strana. Četnici su dovedeni u okruženje. Bilo je samo pitanje vremena da se unište na čelu sa vođom. Stoga su opet tražili pregovore za tobožnju saradnju. I u toj situaciji Glavni štab NOPOJ naređuje obustavu neprijateljstva. Mora se priznati — teško nam je pala takva odluka ali je disciplinovano izvršismo.

Četnici su se spasli uništenja, predahnuli su, prikupili snage, učvrstili veze s okupatorom i ostalim izdajnicima i ponovo nam zaboli nož u leđa. Ovog puta prokockali su sve adute o »saradnji«. Mi smo žrtvovali i živote da bi došlo do saradnje; četnici su tu saradnju odbili za uvek i revolucija je počela.

Sredoje UROŠEVIĆ

RAT JE POČEO...

Aprilska sloma

Mutni martovski dani pritiskivali su nikšićku kotlinu kao mora. Malom uskotračnom prugom Bileća — Nikšić svakog dana su prolazile kompozicija za kompozicijom vojnika i vojnog materijala, upućene za albanski front. Uskoro, 6. aprila, sa te strane začula se potmula grmljavina topova, koja je oglasila da je rat počeo.

Posle šestoaprilskog bombardovanja Beograda počele su da pristižu prve izbjeglice. Svako je o bombardovanju pričao na svoj način. Slušajući ih, zaključili smo da je Beograd potpuno uništen i da je malo ko ostao živ. Jedan priča kako je Terazijama tog jutra tekla krv, kao potok, drugi kako iskidane ruke i noge vise po telefonskim žicama, i vazdan takvih grozota od kojih se čovjeku kosa diže. Ljudi pričaju subjektivno — kako je ko doživio. Počelo se govoriti i o pojavi pete kolone.

U takvoj situaciji održan je sastanak komunista i skojevaca na kome je Veljko Zeković iznio stvarnu situaciju. Rekao nam je da je neprijatelj zagazio u našu zemlju i da je dužnost svakog komuniste da u ovom času oružjem brani slobodu i da se suprotstavi fašizmu koji nadire. Kad smo poslije toga masovno otišli u komandu grada da se javimo u dobrovoljce, tamo su nas vrlo hladno primili i rekli nam da dobrovoljci nijesu potrebni.

Dan-dva kasnije na Nikšićko polje su prebacili više aviona sa mostarskog i sarajevskog aerodroma. Bilo ih je raznih tipova — od školskih »poteza« i »bregea« pa do »savoja« i »meseršmita«. Dok nam je većina pilota govorila da su došli radi pojačanja albanskog fronta, poneki među njima nam je rekao istinu. Jedan poručnik (čijeg se imena ne sjećam) otvoreno nam reče da je čas kapitulacije tako blizu da će jedva uspjeti da sa avionima umaknu. Zatim nam dade po jednu ručnu bombu, govorеći da nam mogu uskoro zatrebati.

Vrijeme nam je prolazilo sporo. Slušali smo razne vijesti: kako su naši zauzeli Sofiju i Skadar, kako naše trupe ulaze u Austriju i sl. Vladala je potpuna dezorientacija i zbrka, na svim licima se zapažao strah od neizvjesne sjutrašnjice. Vraćajući se u selo, vidjeli smo kako na ulazu u grad postrojeni žandarmi, na 30 do 50 metara jedan od drugog, udaljavaju svakog sa ceste. Samo nas nijesu tjerali, jer smo još bili mлади. Uskoro počeše da prolaze moderne limuzine, isprskane blatom, u kojima su sjedjeli viši oficiri i generali. Jedna kola vozio je šofer, mладић naših godina, čiji nam je lik bio nekako poznat, dok je pored njega sjedio jedan krupan general. Kola za kolima su prolazila čitav sat, a pošto prođe ova povorka, priđe nam jedna žena, izbjeglica iz bombardovanog Beograda, i upita nas: »Da li vidje ste kralja?« Tek tada nam postade jasno ne samo to ko je bio onaj mладић koji je vozio krupnog generala, nego i da je rat, prije nego je i počeo, ušao u svoju završnu fazu, bar za tadanju Jugoslaviju.

Prekonoć su avioni uzletali i gubili se u pravcu mora, a seljaci su vjerovali da vrše noćna bombardovanja Skadra. Pristizali su i unakaženi ranjenici sa albanskog bojišta i punili nikšićke škole i kafane. Mučili su se i grčili na vlažnoj slami, bez dovoljno ljekarske njege.

Sjutradan smo, kao bez duše, požurili u grad. Slika je bila zaista užasna. Avioni na improviziranom aerodromu bili su u plamenu ili su dogorijevali. Razne čate palile su arhivu u prisustvu oficira, a vojnici pokisli, bez kontrole, motali su se oko kuća u kojima su bile komande, čekajući da im se izda bilo kakvo naređenje. U gradu je bilo još gore. Oko otvorenih vojnih magacina tiskali su se ljudi i žene i odnosili svojim kućama hranu i drugu opremu. Nekoliko naoružanih skojevac, sa crvenom trakom oko ruke, uputi nas u jednu kuću, gdje smo zatekli neke poznate komuniste, među kojima Boška Lazovića Boca. Tamo nam rekoše da treba preuzeti vlast i uspostaviti red, pošto je — na intervenciju Rusije — možda sklopljeno primirje. Tu smo dobili duge francuske puške bez metaka, ali smo ih bacili pred gimnazijom i uzeli nove »mauzerke« sa nešto metaka. U tom počeše pristizati talijanski motorizovani prednji odredi. Pjesma prolama okolinu, a huk lakih tenkova i kamiona kao da iz zemlje izvire. Nekako su nam se tada učinili strašni, a naši vojnici prema njima jadni i bijedni. Iako su još nosili oružje, svi su se osjećali izgubljeni i žurili su svim pravcima, samo da se ne sretaju sa ovim sitnim i kočopernim »pobjednicima«. I mi smo izabrali obilazni put da se ne bismo sreli s njima, da nam ne bi oduzeli oružje. Kad smo stigli u Kočane, zatekli smo hrpe pušaka. Sakrili smo dosta pušaka, dva puško-

mitraljeza i jedan teški mitraljez »švarcloze«. Ovo oružje nam je kasnije dobro došlo, iako su nam mitraljez odnijeli Talijani, a puškomitraljeze su neki seoski đilkoši prodali Hercegovcima, koji su poslije poznatih ustaških pokolja svako oružje dobro plaćali.

Jedna stranica istorije završila se. Oni isti vojnici koji su sa suzama u očima gledali kako tuđin gordo gazi našim stazama, kasnije su, pod rukovodstvom KPJ, tim istim osvajačima poka-zali kako se bori za slobodu. Tek tada je za nas počeo pravi rat.

KOČANSKA OPŠTINA U USTANKU 1941.

Iako su Talijani skoro čitav maj mirovali, ipak je atmosfera bila toliko napeta da su se Kočanjanji sa nepovjerenjem vraćali svom svakodnevnom poslu. Prepričavali su se uzbudljivi doživljaji i nagađalo se što će dalje biti. Mnogi se od bivših vojnika nije vratio kući. Neki stariji ljudi, pristalice dinastije Petrovića, počeli su da hvale talijanske vojnike. U razgovoru su čitave hvalopojke upućivali kraljici Jeleni, prepričavajući kako je ona navodno rekla talijanskim vojnicima: »Pazite mi Crnu Goru«. Počeo je da izlazi i list »Glas Crnogorca«, koji je veličao uspjehe sila osovine. A istovremeno sa hercegovačkim stranama stizao je glas za glasom o strašnim pokoljima koje ustaše vrše nad nedužnim stanovništвом. To su potvrđivali i oni Hercegovci koji su dolazili da traže oružje, plaćajući ga skupo.

Novac je izgubio svaku vrijednost. Čuvena Trebješka pećina sa parama koje vlada, prilikom bjekstva u inostranstvo, nije stigla da uništi, gospodarila je tržištem: krave prelaze 300 000, ovca se kreće do 100 000, a običan perorez i do 5000 dinara. A životnih namirnica je na tržištu veoma malo.

Jednoga dana, negdje između 8. i 10. juna, okupator je otpočeo sa hapšenjem. Udar je izvršen u prvom redu na komuniste, a onda i na ostale viđenije rodoljube. Izvjestan broj je pophapšen, dok je većina uspjela da umakne ispred policije i da se skloni u Gornje Polje i druga mjesta.

Glas o hapšenju u gradu dospio je odmah i do nas u Kočane. To nas je podstaklo da iskopamo i objesimo o rame puške koje smo (kao i ostali vojni materijal) po direktivi Partije prikupljali i krili. U nekoliko sela pronijeli smo glas kako ovrovcı hapse i ubijaju svakog odraslog muškarca i kako ljudi treba da se sklanjaju iz kuća, naročito noću. Mnogi su počeli da nas slušaju i da se noću skupljaju po zabačenim zaseocima. Dosta

ih je dolazilo sa oružjem. Za nas skojevce to je bila pogodna prilika da se napričamo do mile volje. Sve što smo znali o ruskoj revoluciji ispričali bismo zaključujući da će i kod nas uskoro početi revolucija. Omladina nas je pažljivo slušala, dok su stariji vrtjeli glavom.

U selu Blaca bila su 4 člana Partije i nas 3 skojevca. Život nam je tih dana bio ispunjen neprekidnim radom. I napredna omladina, koje je bilo dosta, već je dobrom dijelom stajala uz nas. Počeli su skoro svako veče da se održavaju partijski sastanci, kojima smo i mi prisustvovali, ukoliko tada nijesmo patrolirali kroz selo. Sebe smo zamišljali kao vojnike revolucije i bili smo zbog toga gordi.

Vijest o ulasku Sovjetskog Saveza u rat 22. juna pronijela se veoma brzo, i taj događaj je dočekan kao najveći praznik. Tu vijest su potvratile i neke žene koje su išle u grad po so, govoreci kako su Talijani u Nikšiću »pokunjili nos«. Razvili smo još aktivniju propagandu, koristeći veoma »jake adute«: dvjesti miliona Rusa, proletarijat u porobljenim zemljama, radnička klasa svijeta, Kominterna, svjetska revolucija i na kraju zavrsetak rata »za nekoliko dana«, ili »za nekoliko nedelja — sigurno«. Toga dana vladalo je raspoloženje kao da se završio rat. Ljudi su nekako imali drugi izraz lica, drugo držanje. Uveče smo održali sastanak na kome smo donijeli zaključke da se otvorenno istupa i govori o borbi i pomoći Rusima, da se pojača budnost, da se ne spava kod kuća, da se drže straže i preduzmu druge mjere predostrožnosti.

Dva-tri dana iza toga okupator je preko predsjednika opštine pozvao kočanske seljake da prime oružje i da organizuju čuvanje željezničke pruge. Međutim, stav Partije, koji je prihvatio i narod, bio je da se komunikacije ruše, a ne da se čuvaju za okupatora. U to vrijeme stigao nam je i istorijski proglaš CK KPJ, koji smo javno čitali.

Mi skojevci bili smo stalno na nogama. Neprekidno se agitovalo protiv prijema oružja od Talijana. Negdje smo nastupali i sa prijetnjom, uzimajući i primjere iz prvog svjetskog rata, ukazujući na neke izrode koji su bili špijuni ili žandarmi u austrijskoj vojsci. Pozivali smo se na istoriju i tradicije. Tako bismo, čim sretnemo nekog od svojih seljaka, počeli: »Nemoj da se prevariš da uzmeš od Talijana pušku i obrukaš sebe i svakoga svoga! Čim je primiš, Talijani će te malo pomalo odvući i na ruski front, a onda zbogom bijeli svijete!« Ukazivali smo i na opasnost da bi onaj koji bi primio pušku, a neko, recimo, porušio prugu, platio glavom što to nije spriječio i tome slično.

Naša propaganda urodila je plodom. Jedne noći došlo je do prve konferencije sela u kući Drekalovića, kojoj su od par-

tijaca prisustvovali: Đoko Savićević, Blažo Đuričić, Nikola Perović, Marko Perović i Drago Bojičić, a od skojevaca Nikola Drekalović, Milutin Bojičić, Veljko Perović i ja. Poslije dugih i opširnih diskusija i izlaganja političke situacije seljaci su prihvatili stav partijske organizacije da niko ne uzima oružje.

Možda bi se ovo završilo težim represalijama okupatora da nije buknuo opšti ustanak koji je zahvatio i našu opštinu. I kod nas je još uoči 13. jula bio formiran Kočanski gerilski odred. Istorijski 13. jul zatekao je mnoge ljudе u polju. Kada su se začule eksplozije ručnih bombi i prasak pušaka u selu Stubici više Carevog mosta, a uz to se oglasio i talijanski top iz Nikšića, bilo je svakome jasno da je ustanak počeo.

Poslije kraćeg vremena počelo se pucati i na našoj strani. Kada je više Mosta na Duklu Pero Giljan otvorio vatru na jednu talijansku patrolu koja je krenula u pljačku u selo Grebice, Talijani su počeli gađati topovima na sve strane. Na to smo mi dograbili puške i preko kose Raselje došli i zauzeli položaj prema Nikšiću. Sa nama je bilo dosta omladinaca, a i poneki stariji čovjek. Talijani su nastavili da tuku topovima na sve strane, bez cilja, ali nijesu više pokušavali da izlaze iz grada na našem pravcu.

I sjutradan smo ostali na istom položaju. Sa svih strana stizale su veoma povoljne vijesti; sa područja između Rijeke Crnojevića i Grahova bile su više nego povoljne. Svuda su razoružane talijanske postaje i plijenjeno oružje; naši gubici su bili vrlo mali.

Za nekoliko dana Talijani su jakim snagama prodrili od Podgorice ka Nikšiću. Kočanski gerilski vod se poslije toga ulogorio na Zloj gori — na brdu Jakalj iznad željezničke stanice Stuba. Odatle je razvijao dalju aktivnost na teritoriji kočanske opštine, vršeći diverzantske akcije na pruzi Nikšić — Bileća. Ostao je jedinstven i pod oružjem u periodu avgust—septembar. Sa Grahova, koje je već bilo oslobođeno, dobio je jedan talijanski puškomitrailjer sa dva sanduka municije.

Pošto smo se povukli na Jakalj došao je uveče Krsto Popivoda i održao sastanak sa članovima Partije. Trebalo je porušiti nadvožnjak na Trubjeli i presjeći saobraćaj između Nikšića i Bileće. Za ovu akciju određeni su Vojo Deretić i Milutin Bojičić. Međutim, prije nego što su tamo stigli, presrela ih je talijanska patrola, oduzela im eksploziv, a njih pod jakom stražom sprovela u Nikšić.

Nešto kasnije jedan broj gerilaca je upućen kao pomoć u Hercegovinu, na područje Gacka, dok su ostali i dalje djelovali na terenu kočanske opštine, gdje su skojevci držali seosku

stražu i učestvovali u akcijama na rušenju pruge Nikšić — Trubjela. Radilo se opreznije, ali se od oružja nije odvajalo. Okupator je nastavio sa hapšenjem i pljačkom, ali je to plaćao stotinama života svojih vojnika.

Prvih jesenjih dana počele su nove akcije, naročito iz onih sela opštine kočanske koja su najbliže gradu. Prva veća akcija bila je oduzimanje oko 1500 ovaca koje su Talijani potjerali za Risan da bi ih transportovali za Italiju. Ovom prilikom zaplijenjen je i veliki broj govedi, i to većinom krupnih volova. Naređenje za ovu uspjelu akciju primljeno je od štaba iz Gornjeg Polja, a u njoj je iz našeg Kočanskog odreda učestvovalo 10 drugova. Čak su i sprovodnici pomogli da se stoka dotjera do Zle gore, odakle su poslije otpušteni uz izvjesnu nagradu u stoci. Glas o ovoj akciji pronio se vrlo brzo kroz sva sela opštine. Sada je gotovo čitavi odred našao zaposlenje — postali smo čobani. Podijeljeni po grupama, preko dana smo čuvali stoku, a uveče je vraćali u torinu. Drugovi iz štaba sa Radojem Dakićem su nekoliko dana raspoređivali zaplijenjenu stoku. Odlučeno je da se pokolje i pripremi kao rezerva hrane za zimu, a jedan dio je dodijeljen najsiromašnjim stanovnicima opštine, i to u prvom redu izbjeglicama, kojih je bilo sa raznih strana. To je naišlo na simpatije kod stanovništva, koje je i u ovom postupku vidjelo našu pravičnost.

Vijesti su redovno stizale, i mi smo ih u početku revnosno prenosili od kuće do kuće. Kasnije smo ih saopštavali na zborovima uz obilne komentare (kako se Rusi sve više povlače iz taktičkih razloga, kako će Nijemci uskoro propasti i slično). Nicale su i pjesme koje su pjevane na sijelima i konferencijama; između ostalih i ona: »Na tri fronta tri maršala, sva tri protiv kapitala...« (misleći na Timošenka, Budonija i Vorošilova). Nastavljeno je sa rušenjem pruge Bileća — Nikšić, puta i telefonskih linija i stubova. Cijelog oktobra i prve polovine novembra mi smo gotovo iz dana u dan rušili, a Talijani opravljali. U akcijama su sada učestvovali svi koje bismo pozvali. Prednjačili su omladinci.

Jovan ABRAMOVIĆ

KRVAVA TRAGEDIJA U GORENJIM LAZAMA*

Dok su borci Novomeštanske i Mokronoške čete napadali uporište na Bučki, belokranjski partizani su se vraćali prema Gorenjim Lazama. Put ih je vodio kroz šumu. Kod Rateža su prešli drum. Na njemu su videli tragove italijanskih motorizovanih i konjaničkih odeljenja koji su ih tražili. Idući dalje došli su u blizinu Poganca, a odatle krenuli prema Gorenji Težki Vodi. U blizini Težke Vode, nekoliko boraca je izjavilo želju da ode u selo da bi dobili bar nešto hleba za umorne borce. Trojica njih, na čelu sa Ivanom Černičem, zaista su se približili selu i tom prilikom naišli na italijansku patrolu one kolone, koja je tražila tragove za partizanima putem prema Gorjancima. Borci su se odmah povukli da bi izbegli veći sukob, prešli su put i krenuli prema Radohi, a odatle prema Lazama. Susret kod Gorenje Težke Vode upozorio je Italijane na pravac kretanja partizanske grupe, tako da ih je neprijateljska kolona pratila do strugare u Radohi. Pošto se u toku noći partizanima izgubio dalji trag, Italijani su nameravali da nastave traganje idućeg jutra.

Oko belokranjskih partizana u to vreme se zatezala sudbonosna omča, koju je pripremilo izdajstvo. Tu omču dali su izdajnici u ruke italijanskoj vojsci. Iz italijanskih vojnih dokumenata o tome smo saznali sledeće:

Prvi do sada poznati akt okupatora koji krajem oktobra 1941. godine govori o kretanju partizanskih jedinica u okolini Novog Mesta, jeste obaveštenje komesara javne bezbednosti u Novom Mestu, da je 30. oktobra pre podne došlo na Stari Grad 17 ustanika, dobro naoružanih i opremljenih. Posle dvočasovnog odmora oni su otišli nepoznatim pravcem. To je bila Novomeštanska četa na putu prema Šmarješkim Toplicama. Dan kasnije,

* Objavljeno u letopisu Muzeja revolucije LSR u Ljubljani 1957. godine.

31. oktobra 1941. godine, komandant karabinijerske stanice u Črnomelju tenente Augusto Fabri, obavestio je komande karabinijera u Ljubljani, Kočevju i Novom Mestu, da se prema dobijenim informacijama okuplja veća naoružana grupa ustnika, od oko 100 ljudi, koja, izgleda, namerava da napadne Novo Mesto. Slični izveštaji su došli do ruku i ljubljanskom kvestoru Etoru Mesaniju, koji je obavestio divizije »Isonzo« i »Granatieri di Sardenja«, kao i štab XI armijskog korpusa, da se u blizini Novog Mesta i Vrhopolja okuplja oružana ustanička grupa. Poslednja dva izveštaja bila su očito posledica propagandnog nastupanja Belokranjske čete, koja se u prvom delu svog puta prema Krki nije krila, već je stanovnike belokranjskih i podgorskih sela pozivala na ustank, govorila o velikom okupljanju partizanskih snaga i brzom proterivanju okupatora. Verovatno su sami označavali odredište negde oko Tolstog Vrha ili Vrhopolja, a kao cilj napada označavali su italijansku posadu u Novom Mestu. Tačnije podatke o kretanju partizana sakupila je tek karabinijerska stanica u Novom Mestu. Tenente B. Castanjoli je javio pretpostavljenoj komandi 1. novembra, da su se istog dana izjutra javili karabinijerskoj stanici u Vinjoj Vasi (preko puta gostionice Badovinac, poznate nekad pod imenom »Pri Zajcu«, pored puta Novo Mesto — Metlika) dvojica seljaka, koji su izjavili da je prethodnog dana, oko 18 časova, došla u selo Pristavu veća grupa naoružanih ljudi, tamo prenoćila i 1. novembra oko 9 časova pre podne otišla preko Nove Gore u pravcu Težke Vode. Karabinijerska stanica u Vinjoj Vasi nije mogla telefonski da obavesti o ovome komandu karabinijera u Novom Mestu zbog kvara na telefonskoj liniji. Nijedan karabinijer nije smeо ići putem u Novo Mesto zbog opasne blizine partizana i zbog toga su naredili tamo službujućem bivšem jugoslovenskom žandarmerijskom naredniku da obuče civilno odeło, uzme neki paket u ruke i kao običan slovenački putnik ode u Novo Mesto i preda karabinijerskoj stanici potrebno obaveštenje. Kada je Castanjoli o svemu tome lično referisao komandi divizije »Isonzo«, ona u početku nije posvetila neku veću pažnju ovom izveštaju. U toku referisanja došao je u komandu ađutant 24. pešadijskog puka »Komo« i doveo seljaka iz Stopiča koji je izjavio da je istog dana, 1. novembra pre podne, video na Plementerku veću grupu naoružanih ljudi. »Komanda divizije«, kaže se dalje u izveštaju Bruna Castanjolija, »tada je odlučila da sama neposredno preuzme inicijativu i izvrši čistku širokog okvira, a ne da pošalje vojnike u pomoć karabinijerima u Vinju Vas. Komandi 24. pešadijskog puka povereno je izvršenje ove čistke, a kao pomoć je dodeljeno konjaničko odeljenje 6. artiljerijskog puka. Komanda pomenutog puka je odlučila da sastavi tri ko-

lone: prvu na kamionima (1. četa strelaca sa dva mitraljeza) sa zadatkom da prodire do određene linije Vinja Vas — Dolž i da zatvori povratak ustanicima; druga na konjima, koja treba da prodire prema liniji Stopiče — Orehek — Dolž, sa zadatkom da potraži partizane; treća treba da prodire pešice prema Hrušici i Gaberju sa zadatkom da im preseče put. Oko 13 časova čete su krenule. Seljaci koje su usput ispitivali, potvrđivali su već poznate vesti.« 1. novembra oko ponoći ove kolone su bile na položajima: prva na Težkoj Vodi, druga u Stopičama, a treća u Gaberju. Ova treća kolona koja je prodirala prema Hrušici, verovatno je išla pored mesta gde su belokranjski partizani presekli put iznad Rateža, približno jedan čas posle prolaza Belokrangske čete.

Kao što smo napomenuli kod Gorenje Težke Vode došlo je do sukoba, 2. novembra, između patrole prve italijanske kolone i partizana, koji su na taj način otkrili svoj trag. Komandant 24. pešadijskog puka »Komo«, pukovnik Kozimo Bertači je odmah izdao naređenje svim kolonama da tragaju za partizanima. Oni su u prvim noćnim časovima došli u blizini Gorenjih Laza, gde su hteli ponovo da se odmore i prenoće. Kada su se Franc Košir i Lojze Fabjan uverili da u Gorenjim Lazama još nema Italijana, Belokrangska četa je oko 9 časova uveče ušla u selo i nastanila se delimično kod domaćina Šobera, a delimično kod Mavsara. Kada su borci, na čelu sa komandirom Fabjanom došli kod Mavsara, kod njega su sedela dva čoveka iz Radohe, koji su se prilikom dolaska partizana odmah povukli i nestali u noć. Iscrpljeni i umorni borci su odmah legli da se odmore, kojom prilikom su ostavili oružje, a delimično su i odela skinuli. Odmah iza Mavsareve kuće su otišli u senjak ne uzevši sa sobom oružje, koje je ostalo u stambenoj zgradbi. Kod Šobera su gotovo svi partizani, sa komesarom Jožetom Mihelčičem, ostali u sobi u prizemlju, dok su se članovi domaćinove porodice povukli u sobu na potkrovlju. Samo dvojica partizana su otišli na Šoberov senjak.

Italijanska kolona koja je pratila Belokrangsку četu do Radohe, htela je tamo da prenoći. Ona dva čoveka koji su nestali iz Mavsareve kuće na Lazama došli su u Radohu i rekli tamošnjem lugaru Ivanu Luzaru šta su videli na Lazama. Ovaj je odmah obavestio Italijane koji su pod Luzarovim vodstvom otišli u pravcu Laza. Pošto ova dva čoveka nisu znali za grupu kod Šoberovih, Luzar je pokazao Italijanima samo Mavsarevu kuću, koju su oni odmah opkolili.

Komanda divizije u Novom Mestu bila je u stalnoj radiofonskoj vezi sa kolonama i odmah obaveštavana o situaciji. Čim je dobila izveštaj da je partizanska grupa primećena na Gore-

njim Lazama, obavestila je i druge jedinice, naređujući njihovu koncentraciju na odseku Gorenjih Laza. Tako su iz Bele krajine u tom pravcu prodirala odeljenja 1. i 2. bataljona 23. pešadijskog puka, štabne čete 1. bataljona 24. pešadijskog puka, kao i 3. četa istog bataljona. Njima su se pridružili 14. četa divizijskih artiljeraca i baterija 6. artiljerijskog puka iz Straže.

Napad na partizane kod Mavsara počeo je oko 21,30 časova. Bila je vedra mesečeva noć. Italijani su opkolili imanje i prinudili vlasnika da im izvlači partizane iz senjaka. Pošto su partizani bili bez vatrenog oružja, a bojište osvetljeno mesečinom, partizani su postajali — spasavajući se iz senjaka koji su Italijani kasnije zapalili — lak plen italijanskog oružja. Oko 22 časa Italijani su zapalili i jedan ambar u kome su nešto ranije ostavili i deo sopstvene opreme (šatorska krila i slično). Odmah u početku napada na partizane, Italijani su bajonetom izboli domaćina kuće Mavsara, koji je odbio da izvršava italijanska naređenja.

Kada su partizani kod Šobera čuli pucnjavu, odmah su dohvati oružje i napali Italijane. U tom sukobu bili su ubijeni dvojica italijanskih vojnika, dok o ranjenicima italijanski izvori ne govore. Zbog iznenadnog napada došlo je u prvom uzbuđenju čak i do kvara na mitraljezu — koji su partizani imali kod Šobera — tako da su koristili samo puške, revolvere i bombe. U međuvremenu Italijani su počeli da opkoljavaju i drugu grupu koja je tražila sklonište izvan Šoberove kuće. Posle skoro jednočasovne borbe ove grupa je počela da se povlači i da traži put iz obruča. Tom prilikom grupa je bila razbijena, nekoliko drugova je poginulo u borbi, a nekoliko je kasnije bilo zarobljeno i — osim dvojice — streljano. Uhvaćene partizane na Mavšarovom senjaku Italijani su odveli do obližnjeg voćnjaka i тамо ih pobili. Jednog borca iz grupe koja je spavala kod Šoberovih, oko ponoći je teško ranjenog ubio italijanski oficir u krečani ispod kuće. Polde Jerman se probio iz obruča i u dubokom snegu došao u Radohu, moleći jednog meštanina da ga sakrije. Ovaj je to učinio, ali je obavestio upravnika strugare, nekog Mejera, koji je preko Luzara pozvao Italijane. Oni su ga 4. novembra u rano jutro uhvatili, odvukli bosog i u donjem rublju na Gorenje Laze, zavezali ga za jednu ogradu i ubili. Istog dana po podne Vinko Švajger i Franc Korelec došli su do dve zapaljene kuće na ivici Dolenjih Laza. Vinka Švajgera su Kočevari poslužili hranom, a istovremeno su pozvali Italijane da ga uhvate. Tom prilikom je pao u ruke Italijana i Franc Korelec. Prilikom saslušanja Vinko Švajger nije rekao nijednu reč i zato su ga Italijani zverski tukli i mučili, a onda su ga streljali pred drveća u blizini železničke karaule u Dolenjim Lazama.

Franc Korelec je klonuo i postao špijun izdajući preživele belokranjske partizane.

Slavko Cerjanec i Jože Slobodnik su se potucali po obližnjoj šumi i izjutra izišli na put koji vodi prema Semiču i Rožnom Dolu. U usamljenoj kući iznad tunela, u kojoj je tada stanovala Jožefa (ili Zofija) Vidmar, raspitivali su se za šumsku stazu u pravcu Semiča. Ona im je počela pripremati doručak, a onda je potajno poslala jednu devojku u Dolenje Laze da bi dovela Italijane. Borci su nešto naslutili i, ne čekajući na doručak, zahtevali od domaćice da im pokaže šumski putić prema Beloj krajini. Vidmareva im je, međutim, pokazala šumski put koji ide prema Gorenjim Lazama. Baš tada, 3. novembra u po-dne, istim putem se vraćao prema glavnom drumu komandant divizije »Isonco«, general Federiko Romero sa članovima svoje pratnje. U pratnji je bio i komandant divizijskih karabinijera, kapetan Enriko Pani. Oni su na pola puta između glavnog druma i Gorenjih Laza naišli na ova dva borca. Pani i karabinijer Rainone Gaetano zaustavili su ih, pretresli i razoružali, a zatim ih je Enrico Pani ubio.

Prilikom izvlačenja iz obruča komesar Jože Mihelčič izgubio je kontakt sa ostalima i u praskozorje stigao u selo Pribišje. Dok je oko 3 časa izjutra na seoskom bunaru pio vodu, napali su ga vojnici kolone 23. pešadijskog puka koji su dolazili iz Semiča. U sukobu, pošto Mihelčič nije mogao da upotrebi oružje, vojnici su ga ubrzo savladali, pretukli i zatvorili u štalu obućara Radovana, koji je već duže vremena vršio konfidentsku službu za Italijane. Odatle su ga kasnije odveli u Semič, a u međuvremenu su se s njim, kao dragocenim plenom, Italijani fotografisali na železničkoj stanici u Rožnom Dolu. Iz semičkog zatvora Mihelčića su zatim odveli u zatvore italijanskog vojnog suda u Ljubljani, gde je 6. decembra 1941. godine osuđen na smrt, a 9. decembra streljan na strelištu u Dolenjskoj cesti. U oproštajnom pismu koje je napisao svojim roditeljima, braći i sestrama posle proglašenja presude, rekao je i sledeće: »Svest da umirem pošten, predstavlja za mene veliku utehu«. Odmah posle streljanja Italijani su odvezli leš u Trst i tamo ga sahranili. Komandant divizije sardinskih grenadira, general Tadeo Orlando, rekao je u svom aktu od 8. decembra 1941. godine, upućenom komandi XI armijskog korpusa, da je zamolio Visokog komesara za prevoz leša u Trst, da stanovnici Ljubljane, neprijateljski raspoloženi prema Italijanima ne bi odlazili na grob i kitili ga cvećem.

Kada je osvanulo zimsko jutro 3. novembra i osvetlilo krvavu tragediju na Gorenjim Lazama, pored mnogih vojnika italijanskih jedinica koji su se skupljali u Gorenje Laze iz svih

krajeva, došli su i obučeni u uniforme kulturbunda Kočevari iz Dolenjih Laza i nekih susednih sela. Među njima su bili naročito bučni neki Bučar, verovatno iz Blatnika, Ferdo i Rudo Šusteršič iz Laza, kao i Hans i Adolf Šober, takođe iz Laza. Uz odobravanje italijanske soldateske oni su izlivali svoj hitlerovski bes nad poginulim partizanima, sveteći se za napad na kočevsko selo Blatnik koji je bio izvršen 13. oktobra 1941. godine. Oni su mrtvim partizanima zabijali u usta zapaljene cigarete, svlačili ih, stavljali lance oko vrata i vukli ih po snegu.

Kada se grupa partizana koja je spavala kod Šoberovih povukla iz kuće, pobegla je i Šoberova porodica, uverena da će Italijani zapaliti kuću, a njih pobiti. Pre toga su nešto odeće i namirnica odneli u privrednu zgradu. Pošto su ovo uzeli sa sobom, povukli su se prema Dolenjim Lazama. Kada su se pre podne vratili svojoj kući, Italijani su ih najpre prinudili da posmatraju pobijene partizane. Oni su bili svedoci divljaštva hitlerovskih Kočevara nad poginulim borcima. Po podne je došla iz Pribišja Radovanka sa jednim svojim rođakom, koja je italijanskim vojnicima govorila kako se u Šoberovom ambaru kriju tri partizana. Italijani su odmah dali znak za alarm, pretražili ambar i sve privredne zgrade, ali nisu našli nijednog sakrivenog partizana. Zbog tog denuncijantstva Italijani su odmah oterali Šoberovu porodicu u Dolenje Laze i тамо ih zatvorili u kuću poznate hitlerovske porodice Klemenčič. Noću im je više puta dolazio jedan italijanski vojnik, Slovenac iz Primorja, koji ih je umirivao savetujući im kako da se brane prilikom saslušanja. Odbrana je bila toliko uspešna, da im je isti vojnik saopštio u utorak 4. novembra da se mogu vratiti svojoj kući. To je bilo oko 7.30 izjutra. Kada su već polazili na put, prošao je pored njih Ivan Luzar sa devetoricom italijanskih vojnika koji su išli u Radohu gde se krio gore pomenuti Polde Jerman. Pošto je Luzar ponovo optuživao članove Šoberove porodice zbog saradnje sa partizanima, ponovo su ih uhapsili, odveli na saslušanje u Uršna Sela, a odatle u Semič. U Uršnim Selima su ih saslušavali kočevski kulturbundovci Franc Klemenčič iz Laza, Pepi i Ciril Hribar, kao i neki Mauser iz Travnog Dola.

U utorak, 4. novembra, pre podne, pobijene, unakažene i gole partizane, odvezli su na vagončićima šumske železnice do stanice Rožni Dol, a neke su Kočevari kolima prebacili na stanicu Uršna Sela. Tamo su ih izložili na vidnom mestu onakve kakvi su bili, da bi ih videli građani koji prolaze vozom. U Rožni Dol su istog dana preneli i ubijenog Polda Jermana. Dandva kasnije, na groblju Rožnog Dola sahranjeno je 10, a na groblju u Uršnim selima 9 boraca. To su bili: Slavko Cerjanc, Ivan Černič, Lojze Fabjan, Lojze Gajzer, Viktor Goršek, Lojze

Jaklič, Sanko Jakšić, Polde Jerman, Anton Kovačič, Pavle Kra-njac, Ivan Kopinič, Lojze Muc, Franc Matjašič, Franc Obrul, Toni Prus, Jože Slobodnik, Vinko Švajger, Jože i Bruno Vrščaj.

Uzroke katastrofe u Gorenjim Lazama treba pre svega tražiti u potpunoj iznemoglosti partizana i suviše maloj vojničkoj uvežbanosti, naročito komandnoš kadra. Lojze Fabjan nije čak postavio ni straže, mada je znao da ih Italijani posle sukoba kod Gorenje Težke Vode stalno prate. S druge strane, uzroke treba tražiti u mnogim izdajstvima, koja se protežu od Pristave, Plemberka i Stopiča, sve do Radohe i Luzara. Prema izjavi tadašnjeg upravnika strugare u Radohi, nekog Mejera (koji se danas nalazi u Nemačkoj), on je za izdaju belokranjske partizanske čete dobio 500 lira. I ostali hitlerovski konfidenti bili su sigurno za ovo plaćeni. No udarac je izazvao nov revolt i uskoro je Bela krajina, u kojoj je NOB ojačala, osvetila svoje prvoborce.

Janko JARC

SJEĆANJA NA USTANIČKU 1941. GODINU U SLAVONIJI

STVARAMO ORUŽANE GRUPE

D ošao je i 22. jun. Svi smo s uzbudnjem slušali najnoviju vijest. Šapat što se prenosio od usta do usta, od čovjeka do čovjeka, iz sela u selo, bio je kao buđenje nade:

— Rusija je napadnuta!

Mi smo se zanosili vjerom u Rusiju, u neograničenu moć Sovjeta, uzastopno smo ponavljali izjave ruskih rukovodilaca o moći Crvene armije, tiho smo poslije ilegalnih sastanaka pjevušili ruske pjesme i jedan drugoga hrabrili.

Kucnuo je čas, sad će Švabo platiti! Tako raspoložen krenuo sam na zakazani sastanak s Nikolom Guberovićem. Ljeto je bilo otoplilo i znojio sam se žureći na sastanak. A Nikola mi je već letio u susret. U bijeloj platnenoj nezakopčanoj košulji četrdesetogodišnjak je trčao prema meni. Još izdaleka sam ga čuo:

— Eto našeg vremena, čuješ li, eto braće Rusa . . .

Ništa na nas nije djelovalo jače od zanosnog uvjerenja da će Crvena armija za nekoliko mjeseci marširati prema Berlinu . . . Ali nismo mi, jugoslovenski komunisti, mogli pustiti njih da i nama, bez naše borbe, bez našeg učešća u uništavanju fašizma, izvojuju slobodu.

O tome sam te junske večeri razgovarao i s Nikolom. On me je tada izvjestio o konferenciji u Kusonjama.¹ Bio sam zadovoljan: naši se svuda spremaju.

¹ Konferencija u selu Kusonjama, kraj Pakrača, kojoj su prisustvovali vojni rukovodioci i partijsko-politički radnici s područja pakračkog kotara, imala je veliki značaj za ovaj kraj. Održana je 22. juna, a njome je rukovodio Pavle Gregorić Brzi.

Prije ove održana je 15. juna partijska konferencija novogradiliškog okruga u Banovoj Jaruzi. Njome je, takođe, rukovodio Pavle Gregorić. On je uvijek svuda stizao. Brzo je radio i uvijek bio pripravljen za akciju. Samo tako nas je mogao sve povezivati.

I mi smo se pripremili i osjećali smo se prilično spremni. Eto: Đuka Milosavljević Ubiva je radio s omladincima iz Benkovca i Caga; Milan Tomić Slobodan je okupljaо mlade oko sebe u cerničkom području; Stepa Dragmanović Seljo imao je veliki utjecaj u posavskim selima novogradiškog kotara ne samo na omladinu, već i na starije seljake, premdа su to bila sela s hrvatskim življem — bila su mahom za ustank, baš kao i Bijela Stijena, veoma napredno hrvatsko selo u kojem je prije rata djelovao Nikola Guberović; Milan Stanivuković Oficir stvarao je jaku borbenu grupu u okučanskoj Posavini; Čedo Grbić je u Rajićima osnovao skojevsku petorku. I on je prvo počeo raditi sa starijima: oni su bili vještiji ratovanju, iskusniji, ali su se odupirali — nisu se nikome htjeli zamjeriti. U Okučanima je bila jaka grupa Nade Dragosavljević.

I partijske organizacije su jačale, popunjavale se novim članovima. Čedo Grbić i Stevo Delibašić Pobro primljeni su u članstvo još u aprilu, nedugo iza dolaska u Benkovac. Oči su im ponosno bljesnule, krv življe uskolala, lica porumenjela. Čedo, koji je veoma mnogo pridonio pri organiziranju ustanka stidljivo je primijetio:

— Zar sam zaslužio? ...

Nada je primljena poslije prvomajske proslave, kao i Jovo Delibašić. Svi su izvršavali partijske zadatke i prije no što su primljeni. Oficir je bio član Partije još u vojski, kako je rekao

Prilikom pākračke konferencije stigao je u Kusonje predveče 21. juna, a konferenciju je organizovao već za sutradan. Konferenciji je prisustvovao i Nikola Guberović — ja sam bio zauzet ugovorenim saštancima u Posavini i Novoj Gradiški sa Švabom i Seljom, pa sam morao odustati od te konferencije.

Osnovni zadaci postavljeni na konferenciji pred partijske organizacije bili su:

- odmah prići organizaciji oružanog ustanka protiv okupatora i domaćih izdajnika;
- pristupiti stvaranju partijskih organizacija tamo gdje ih nema, a postojeće proširiti i primiti u članstvo KP kandidate koji su spremni da se bore za liniju KPJ;
- proširiti Skoj naprednim i borbenim omladincima i omladinama;
- uključiti što više žena u NOP;
- stvarati po selima akcione odbore od rodoljuba, upoznati ih s linijom KPJ i angažirati ih u sprovođenju partijskih direktiva u narodu, a posebno da rade na prikupljanju oružja, municije, odjeće i odmah stvarati oružane grupe;
- vršiti oružane akcije, sabotaže i diverzije na cestama, željeznici, TT uređajima i slično;
- usmenom i pismenom agitacijom i propagandom tumačiti partijsku liniju i ciljeve NOB, te u tu svrhu organizovati i kotarsku partijsku tehniku.

Nadi. Ispričao mi je i više detalja o svom partijskom radu u vojski — rekao mi je da je bio direktno povezan s Mitrom Bačićem, a kako je onda partijski rad u vojski bio individualan, povjerovao sam mu.

— Kad je tako, onda te mi ponovo ne treba da primamo. U svakom slučaju opravdao si članstvo u Partiji — svečano sam rekao Milanu Stanivukoviću, čini mi se onom prilikom kad je dovezao radio-aparat. Bio je radostan kao dijete. Pokušao je nešto da odgovori, da sastavi rečenicu zakletve, ali mu nije polazilo za rukom: bio je zbumjen priznanjem. Od tada nije bilo zadatka pred kojim bi ustuknuo.

No, Milan nije bio od onih koji samo čekaju zadatke. I sam ih je predlagao. Tako mi je, negdje početkom jula, predložio da srušimo prugu:

— Okupator će biti zabezeknut, a narod treba ohrabriti.

Dakako, pristao sam na Milanov predlog. Samo, trebalo je nabaviti eksploziv i razoriti prugu. Međutim, to nam nije uspjelo, nismo se uspjeli dočepati dinamita. Kad je plan s dinamitom propao, netko je od naših predložio da razvalimo tračnice. Jednostavno: trebalo je odvrnuti zavrtnje i izbaciti tračnice iz pragova. Sa »francuskim ključem« to bi se moglo učiniti.

Kovač Milivoj Savurdić iz Bodegraja se prihvatio posla. Željno smo čekali da nam što prije iskuje »oruje«. S radosnim uzbudnjem smo maštali o rušenju pruge. Da bi uspeh bio što potpuniji, dogovorili smo se da u akciju stupi i Nadina grupa. Isto tako se i Čedo javio sa svojim skojevcima.

Složili smo se i odlučili da skojevske grupe posjeku telefonske stupove kod Gradiške i Novske. Sve tri grupe su se dobro pripremile za »jurišnu noć«. Čekalo se samo na ključeve Miličeva Savurdića. U tom čekanju ključeva dočekali smo da Hitlerove divizije napadnu Sovjetski Savez.

Sutradan, 23. juna, kad sam se sastao s Milanom Stanivukovićem, zahtijevao sam da odmah ode kod kovača:

— Ako se ovako nastavi, dočekat ćemo i zimu.

— Nije prije takve stvari kovao — branio ga Milan, ali je ipak otišao kod kovača i prenio mu moju poruku. Milan Savurdić je onda radio po čitav dan. Ali nikako da ispadne ono što je trebalo. Tek pet dana poslije napada na SSSR kovač je poručio da su ključevi gotovi.

Tada sam pozvao Čedu, Nadu i Milana na sastanak.

— Za slijedeću noć se pripremite. Sve tri grupe nastupaju istovremeno. Nada — istočno od Okučana. Čedo — zapadno. Milan: kod Bodegraja, kao što smo se i dogovorili ...

Bila je to naša prva velika akcija. Obuzelo nas je uzbudjenje ratnika pred prvi okršaj. Ne strah, nego znatiželja, neka posebna radost. Vjerovali smo da će doći i do puškaranja. Sve naše oružje smo predali Milanu da naoruža borce bez pušaka i pištolja. Bilo je i nekoliko bombi. Milanova četa nije bila brojna, ali u njih sedam sam imao potpuno povjerenje.

Istovremeno su krenule i skojevske grupe u akciju na telekomunikacije. I Čedina i Nadina grupa su izvrsno obavili zadatak. Nije bilo ni jednog propusta. Okučanska grupa je čak učinila i više od predviđenog: na željezničkoj stanici su, stržaru za leđima, izvjesili crvenu zastavu.

Grupa na pruzi nije izvršila zadatak.

— Ključevi su bili meki. Savijali su se oko zavrtanja i svi pokušaji da išta učinimo bili su uzaludni — tužno je izvještavao Milan. Osmjehnuo sam se:

— Ništa zato. Mi ćemo prugu svejedno srušiti. Neka kovač iskuje nove ključeve, samo neka ne budu mekši od zavrtanja na šinama.

Do novih ključeva dugo smo još morali čekati. Duže od jednog čitavog mjeseca. To je bilo u vrijeme kad smo na cijelom našem području već imali sasvim izgrađenu zgradu obnovljenih partijskih organizacija i komiteta. Postojale su i grupe naoružanih komunista.

Još u julu u Benkovcu je stvorena takva skupina. Iz logora Kerestinec je pobjegao i k meni stigao moj drug sa Sveučilišta, Vinko Milinković. U prvo vrijeme bio sam ga smjestio u Čaprigincima kod Delibašića, a kasnije je prešao u Benkovac kod Gojka Vojnovića. Iz Rajića je u Benkovac pobjegao predratni komunist Đorđe Jungić Stjenka. Stjenku je doveo Ubiva, kad su se povezali kod opančara Milana Čučkovića u Okučanima, gdje je Ubiva radio.

Treći je stigao Tešo Kezan. S kraljevskim grbom na kardu lutao je psunjskim selima još od prvih dana okupacije. Odmetnuo se, ali sasvim naoružan. Pritegnut opasačem i remenjem, s puškom prebačenom preko leđa, stigao je u Benkovac. Netko mu je rekao za mene i on je jedne večeri, onako naoružan, upao u kuću Marka Živkovića. Sve nas je pažljivo odmjerio podozrivim pogledom. Mi smo šutjeli. Bio je pod punom ratnom opremom.

— Što je? — prvi sam mu se obratio.

Tešo Kezan, čovjek sa šajkačom i opasačima, nepozvani posjetilac, sasvim mi se primače, prignu se kao da bi mi htio nešto šapnuti, a u stvari je bio toliko glasan da se mogao čuti i u dvorištu:

— Čujem da spremas vojsku za borbu, pa ti se, eto, javljam.

Gledao sam ga znatiželjno. Gledao sam ga i šutio. Nisam najprije znao šta da mu kažem. Pala mi je u oko ona ogromna kokarda sa šajkače. Lice mu je, nekoliko dana nebrijano, bilo sasvim obradatilo. Nije me zbunio, ali svejedno nisam znao šta da mu kažem. Da je netko od naših, neki drug iz koje razbijene celije, netko nepovezan, drugačije bi mi se obratio. A on: »Borio bih se«, veli. Tetak Marko kašlјucnu:

— Jesi li ti četnik?

— Ako treba da budem, bit će i to. Glavno je da se borim — još je uvijek gledao mene i ne obazrevši se na tetka Marka.

Ja sam se počeo smijati. On, izgleda, ništa nije znao o četnicima. Upitao sam ga šta će mu kokarda. Čovjek se preda mnom uspravi, prvi put otkako je ušao u kuću, skinu pušku s leđa i začudi se:

— Kakav mu je to vražji vojnik bez vojničkog znaka?

Svi oni koji su se htjeli boriti protiv okupatora bili su nam dobrodošli. Ako ga bude trebalo politički odgajati — pomislio sam — i to se može. Rekoh mu da je istina da se ja i moji drugovi spremamo za borbu, ali nitko od nas ne nosi nikakve kraljevske kokarde, nitko od nas nije četnik, zajedno se borimo Srbi i Hrvati; i Čeha ima među nama. I rekao sam mu da je vojska koju formiraju komunisti narodna vojska, da su to oslobođenci, da se bore za bratstvo i jedinstvo, za ravnopravnost...

— Pa kud ćeš bolje, brate — prostodušno se začudio Tešo Kezan.

— Samo, znaš, narodna vojska umjesto kokardi nosi crvene petokrake zvijezde na kapama — objašnjavao sam mu i dalje, a on na to bez premisljanja odgovori:

— Ako su svi bez kokarde i ja će bez nje — pa odmah skide šajkaču i naglim trzajem otkinu kokardu, te je baci u čošak.

Kasnije je Tešo postao član Partije. Hrabro je poginuo 1943. godine kao kurir između Slavonije i Centralnog komiteta KPH, na putu prema Kozari.

Osim ove trojice naoružanih partizana na našem području i oformljenih grupa (Milana Stanivukovića, već prave vojne formacije, grupe starijih drugova oko Delibašića i okučanske grupe Nadinih skojevaca), u Novskoj je Bumbar također pripremio formiranje jednog vojnog odreda, a spremali su se i Pa-

kračani. No, sve te grupe su još uvijek bile značajne samo u propagandnom, a nikako i u vojničkom smislu. Još uvijek su one bile premalehe i nedovoljno opremljene da se suprotstave u oružanim sukobima neprijatelju. Zato još uvijek nismo poduzimali veće akcije.

BRKINO PISMO

O tome mi je u avgustu pisao i sekretar Centralnog komiteta KP Hrvatske Rade Končar. Javio se poslije mog jednog opširnog izvještaja o prilikama kod nas. Bio sam prilično nezadovoljan stanjem u Slavoniji, činilo mi se da sve ide isuviše sporo, da smo isuviše neagilni. U pismu CK nisam pisao o svojim osjećajima, o svome nezadovoljstvu: iznosio sam samo činjenice.

Tada mi je pisao Rade. Ja ne znam da li je on pročitao moj izvještaj, jer ga nije spominjao, ali morao je biti dobro informiran o prilikama kod nas. Mi smo imali dobrih komunista. Pretežno su to bili veoma hrabri ljudi, beskompromisni antifašisti. Uspjeli smo ih povezati, reorganizirali smo partijske čelije, oformili komitete, prikupili smo i nešto oružja, ali još uvijek nismo išli u šire oružane borbe, nismo imali vojne formacije za rat. Stoga sam se i osjetio neprijatno, kad je stiglo Končarevo pismo. Iz Zagreba ga je donijela Nada. Propagandni materijal, koji je donijela, složila je pred me, a onda mi pružila pismo:

— Drug Brko piše tebi lično — reče djevojka, a meni lice orumeni radošću. Sigurno me hrabri — pomislih.

Ali, čim sam počeo čitati, zaledi mi se smijeh radosna iščekivanja. Čitao sam pismo nekoliko puta, ali gorak ukus, sram — sve više me razjedahu i bio bih učinio sve da se oslobodim ovog nelagodnog dojma. Sekretar CK je pisao:

Dragi mali Srbine,

Znam da ti je teško u Slavoniji, nisi od ranije poznavao tamo naše drugove, ali čuo sam da si se snašao. Već sam ti prije pisao da ste dobro počeli. Samo, ne ide li to kod vas presporo? U drugim krajevima ustanak je zahvatio gradove i sela. Naši drugovi u Lici, na Baniji i Kordunu naveliko tuku neprijatelja. Ja razumijem vaše slavonske prilike, ali vrijeme je i vama, komunistima Slavonije, da otpočnete s oružanom borbom.

Vjerujući u komuniste Slavonije, nadam se da će u najskorije vrijeme čuti kako je oružana borba zahvatila i vaš kraj. Uvjeren u vašu komunističku svijest i hrabrost, uvjeren da ćete odlučno slijediti liniju naše Partije, drugarski te pozdravlja tvoj Brko.

Očutih neprijatnosti, gotovo sam fizički osjetio bol. Pismo je na mene djelovalo kao najteža partijska kritika. Osobito me

zbunio prijateljski ton, ono drugarsko, brižno podsjećanje na dužnost. Ne, nije bilo prigovora, ni prebacivanja, ni kritike. On samo kaže: »Vjerujući u vas...«, ali bilo je to teže čitati, nego da je naredio: odmah krenite u borbu!

Bilo je u Slavoniji teško. Bilo je mučno čekanje, ono polaganje pripremanje. Kasnije se pokazalo da je samo tako ustanački u Slavoniji i mogao uspjeti. Upravo taj sistematski, naizgled spori rad s masama, lagano preodgajanje ljudi, kasnije je omogućilo ravnomjerni razvoj oslobodilačke borbe.

PRVI PLAMEN

Tako je prošao i avgust. Poslije Brkinog pisma pošla je Oficireva grupa na prugu, a Nadini i Ćedini skojevci na telefonske stubove, ali i ovoga puta su samo skojevci uspjeli: ključevi su još jednom otkazali pokornost; bili su i ovoga puta suviše mekani. Predložio sam da odustanemo od ključeva.

— Preko drugova u Pakracu pokušat ćemo nabaviti dinamit, a i Bumbar mi je rekao da bi izvjesnu količinu mogao privraviti, rekao sam Milanu i njegovim borcima, ali oni su bili uporni:

— Kud puklo da puklo, ali napravit ćemo čvrste ključeve — odgovorili su mi, što me je obradovalo. Znači: neuspjesi ih neće pokolebiti, a mi smo i s neuspjesima morali računati.

Sredinom septembra Milivoj Savurdić je donio treću garnituru ključeva. Čvrsti su bili, glomazni, nedorađeni. Bio je ponosan na svoj rad. Veli:

— Ako sad popuste, glavu ću podmetnuti pod lokomotivu!

I ja sam mislio u sebi: »Sad, ili nikad!«, idući s drugovima prema Lađevcu, gdje je trebalo porušiti prugu. Milan Stanivuković je poveo svoju družinu, njih osmoricu: Nikicu Vujasinovića, Milivoja i Bogdana Savurdića, Bogdana Krnjaića Žana, Milivoja Savanovića, Dušana Radulovića, Milana Resanovića i Milana Muzdeku (danas su živi još samo Bogdan Krnjaić i Milan Resanović, a svi ostali, zajedno s Oficirom, poginuli u toku NOB).

Treći put ključevi kovača Savurdića iz Bodegraja su bili dobri. Čitava akcija se odvijala po planu. Samo jedan brzi voz je protutnjao prugom, dok su naši drugovi bili u poslu. Ali, slijedeći nije uspio proći, premda su signali željezničke stanice pokazivali zeleno svjetlo. Pruga je bila razvaljena i tračnice bačene iz pragova. Tada je Milan naredio grupi da se povuče. Ostao je sam. Još jednom je pogledao razrušenu prugu, a onda se uputio za svojim drugovima prema šumi.

Ono što se desilo nepun sat poslije povlačenja Milanove grupe s pruge, u noći — septembra, probudilo je čitavu Kranjinu. Naime, od Zagreba je naišao teretni vlak, duga kompozicija, u kojoj i 17 vagona cisterni, punih nafte. Kad je lokomotiva u punoj brzini naišla na porušeni odjeljak prevrnula se, a vagoni su naletjeli jedan na drugoga. Stravična eksplozija uzdrmala je zemlju u prečniku od nekoliko kilometara. Iza eksplozije prema nebu je iznuo ogroman plamen. Na desetinu kilometara uokolo sve je bilo vidljivo kao usred sunčanog dana.

Očekivao sam eksploziju, ali ni izdaleka onako snažnu. Pogotovo nisam mogao predvidjeti tako velik plamen. Sa još nekoliko drugova promatrao sam požar na pruzi. Obuzimalo nas je oduševljenje kakvo nismo prije osjetili. Možda čak nikad ranije. Kao u transu ponavljao sam, tko zna po koji put:

— Počelo je... Počelo je... Eto, i kod nas u Slavoniji počeo je oružani ustank.

I premda te noći nije bilo puškaranja, premda akcija kod Lađevca nije bila prava vojna operacija, ni bitka, ipak je onaj veliki plamen što je osvijetlio noć simbolično za nas značio i početak oružanog ustanka, početak narodnooslobodilačke borbe u Slavoniji.

Kad smo poslije ove akcije izvijestili drugove u Zagrebu o uspjehu Oficirove grupe, iz CK su nam poručili da u najskorije vrijeme očekujemo grupu sovjetskih padobranaca. Prema instrukcijama morali smo nekoliko noći ložiti vatre po Psunjima na nekoliko mjesta, gde je trebalo da se ruski piloti spuste. Ne znam da li je u ono vrijeme neka druga vijest mogla da me više obraduje. Uzbuden kao dijete počeo sam grliti Čedu Grbića, ali Čedo je bio ozbiljan. Nekako nije mogao povjerovati u obavještenje:

— Imaju oni u Rusiji i odviše posla...

Čekali smo padobrance nekoliko dana. Svake smo noći ložili vatre. Velike buktinje su po svu noć plamsale. Ali, na koncu se ipak ispostavilo da je Čedo bio u pravu.

To što se padobranci iz Sovjetskog Saveza nisu spustili na Psunj, nije nas obeshrabril. Malo smo se ljutili, malo se prepirali, a onda opet sa pređašnjim žarom i zanosom mladih revolucionara prionuli na posao.

BLJEG IZ ZATVORA

Razgovarajući jednog dana s Antunom Tencerom Švabom, sekretarom Kotarskog komiteta KPH u Novoj Gradiški, o članovima OK koji još uvijek leže u novogradističkom zatvoru, dogovorili smo se da im doturimo još jednu poruku. Napisao sam im:

»Ako u slijedećih nekoliko dana ne pobjegnete, budite uvjereni da će vas ustaše za odmazdu strijeljati. Mi počinjemo s oružanim akcijama. Naše će naoružane čete za nekoliko dana napasti i rušiti prugu kod Nove Gradiške i ustaše će se vama osvetiti. Da se to ne desi — bježite. Cule«.

Švabo im je proturio poruku, ali da nesreća bude veća i sam je dospio u zatvor. Dotad nam je izgledalo da je barem on u Novoj Gradiški siguran. Prema partijskoj direktivi on se učlanio u Kulturbund. Tako je mnogo slobodnije mogao djelovati. No, nekome se učinio sumnjivim i — zatvorili su ga. Dospio je u ćeliju gdje su već odranije bili članovi Okružnog komiteta: Mirko Kljajić, Gemberovski, Dane Šarić i Lina Ferić.

Kad im je Švabo predao pismo i obavijestio ih kako moraju bježati, shvatili su ozbiljnost situacije. Zaista, moralo se pokušati na sve načine da se pobjegne.

Nakon nekoliko intervencija, već drugog dana su Švabu pustili iz zatvora. Osim Krunića jedini je još uvijek slobodno djelovao u Gradiški. Svi ostali drugovi su radili u ilegalnosti.

Nije prošlo ni desetak dana od kako sam poslao poruku u zatvor, a netko me od seljana obavijesti:

— Eto vojske preko njiva...

Pomislio sam da su ustaše i htio sam se skloniti. No, prije nego što sam išta poduzeo pažljivije sam pogledao došljake. Išlo ih je samo nekoliko. Bili su naoružani, ali ne svi. Nisu nosili uniforme. »Mora da su naši« — pomislio sam i poslao tetku pred njih. Stvarno, bili su to drugovi iz zatvora: Mirko Kljajić, njegov brat Dušan, Gemberovski i Šarić.

Bio mi je to prvi susret s Mirkom Kljajićem Starim, sekretarom OK. Uz prijateljsku dobrodošlicu pružio sam mu ruku. A visoki Ličanin, brkat, mršav, isposničkog lica, toplih smeđih očiju, s obje mi je ruke stisnuo pesnicu:

— Gdje su ti čete, kad počinjete s borbom? — obasu me pitanjima i tek kad sam se počeo smijati, shvatio je: »To si se ti, znači, šalio da bi nas natjerao na bijeg...«

Uz večeru pričao mi je kako su pobjegli iz zatvora. Švabo je napravio pomoćni ključ, a Mirkov brat Dušan (kasnije poginuo u partizanima) proturio je ključ u zatvor. Svi su osim Line Ferića pobjegli. On nije htio. Kasnije je otpremljen u Staru Gradišku, pa u Jasenovac...

Pobjegavši iz zatvora Mirko je najprije svratio svojoj kući, uzeo zakopanu pušku, a onda se prebacio u selo Smrtiće, odakle ga je naš suradnik Milan Mikašinović sa čitavom grupom doveo u Benkovac.

Milan Mikašinović Strić, koga smo zvali španski borac, je bio jedan od onih ustanika koji su samoinicijativno, bez ičijih direktiva, organizirali oružani otpor. Meni su o njemu javili prilikom nekog sastanka s drugovima iz Gradiške. Vele:

— U Smrtiću je stigao jedan španski borac. Nagovara narod na ustanak, zahtjeva od ljudi da skupljaju oružje, da se pripremaju za borbu...

— A, španski borac? — pitao sam začuđen, jer mi drugovi iz Zagreba nisu javili ni za kakvog Španca, koji je poslan na naše područje. Pomalo sam sumnjao u to, ali potajno sam se nadao da možda ipak i to može biti istina. Odmah sam poslao po njega Jovu Delibašića.

Dan kasnije stigli su zajedno. Dakako, nije bila riječ o španskom borcu. »Crveni agitator«, kako ga je narod zvao, bio je, istina, u Španiji, ali kao mornar u prolazu, a ne kao ratnik Republike.

— Rekao sam da sam se borio u Španiji da bi mi narod više vjerovao..., jednostavno je objasnio čovjek svoju izmislicu (kasnije je Milan postao član Partije; poginuo je u partizanima).

Mirko Kljajić i ostali drugovi nisu ostali dugo u Benkovcu. Po dogовору s Brzim i Bumbarom poslao sam ih na Kričko brdo u odred »Matija Gubec«.

Odred je onih dana i oformljen. Osnovao ga je dr Pavle Gregorić. Članovi toga odreda su bili komunisti iz Novske. Jedinica je oformljena u mlinu Vojačeka, Bumbarovog brata.

FORMIRANJE BENKOVAČKE GRUPE

Grupa u Benkovcu je rasla. Od prije su tu već bili Vinko Milinković, Đorđe Jungić Stjenka i Tešo Kezan, a iza njih je došao Josip Krajačić Prika. Potom su se vratili iz Beograda Dušan Marijan Zuco i pravoslavni pop Jovan Zec Jole.

Dušan Marijan je u ljetu 1941. pobjegao iz Pakraca u Beograd. Bio je zatvoren zbog komunističke djelatnosti, ali mu je općinski načelnik iz Pakraca omogućio bijeg.

— Kako god znaš bježi odavde — rekao mu je načelnik, jer ćemo inače oba nastradati.²

Dušan Marijan je pobjegao u Beograd, gdje se sastao s Jovanom Zecom i onda su oba odlučili da se vrate. Po po-

² Kotarski predstojnik Petar Pinčić je u više navrata pomagao našim drugovima. Optužen je i pred ustaškim sudom je odgovarao zbog Zuce, Mane Trbojevića i još nekih komunista, prema kojima je imao »labav stav«.

vratku su se najprije javili Nikoli Guberoviću, a potom su dva-desetak dana živjeli ilegalno u selima pakračke općine dok im nisam poručio da dođu u Benkovac, da bismo formirali partizanski odred.

Stigao je i jedan student prava, moj vršnjak, Josip Krajačić Prika. Dobro je poznavao marksističku literaturu. On je jedan od mnogih omladinaca iz hrvatskih sela u Slavoniji na koje je revolucionarni zanos prenio njegov brat Ivan Krajačić.

Priku su u grupi neki poznavali i odranije. Poznavao se i s Nadom Dragosavljević. Bio je skroman i srdačan, veoma omiljen. Kad su se svi okupili: Jole, Zuco, Prika, Vinko i Stjenka u kući Gojka Vojnovića, donio sam im dvije puške. Jednu mi je dao Ilija Samolovac, a drugu Andrija Petković Ljuti. Tako su sad svi bili naoružani.

— Oružje svi imate. Imate i neprijatelja na pretek. Izaberite komandira i komesara, pa odmah započnite s borbom — rekao sam im kad se grupa kompletirala.

Benkovačka sedmorka: Josip Krajačić Prika, Jovan Zec Jole, Marijan Dušan Zuco, Đorđe Jungić Stjenko, Tešo Kezan Lune, Zvonko Švajcer Koljka i Vinko Milinković Don izabrali su za komandira Zucu, a Stjenku za komesara. Za komesara je Stjenka najprije predložio Priku, ali Prika se skromno pobunio:

— Najprije vi mene, drugovi, naučite kako se puca. A za komesara bolje da izaberemo nekoga radnika, kad je već komandir intelektualac.

Benkovačka partizanska grupa je definitivno oformljena u vojnu jedinicu 30. septembra 1941. godine. Ni ona, kao ni Bumbarev odred »Matija Gubec«, više se nije zadržavala u selu, već se prebacila u šumu, gdje su se desetak dana intenzivno obučavali u rukovanju oružjem. Učili su se vojnim vještinama i izvodili provizorne napade i zasjede.

Dok je grupa boravila u šumi, oputovao sam u pakrački kotar na sastanak u selo Prekopakru, gdje je trebalo da se sastanem s nekim komunistima iz Pakraca. U međuvremenu sastao sam se i s inženjerom Lončarem, koji me je izvijestio o jednoj samostalnoj ustaničkoj grupi kod sela Zaile. On je došao u vezu s grupom preko Stanka Gostimira, koji je onda bio lugar u Zailama. U dogовору с Manom Trbojevićem 27. septembra je organiziran u selu Gornjim Borcima sastanak s tom grupom.

Prethodno je Mane Trbojević već održao s tom grupom sastanak, kojem je prisustvovalo 18 naoružanih boraca, pored nekoliko seljaka iz obližnjih sela. Sastanak je bio provaljen od jednog seljaka iz sela Koreničani, koji je ustašama za nagradu

izdao više od 20 ljudi (kasnije je uhvaćen od partizana i strijeljan kao izdajnik).

Kako je sve do tada Mjesni komitet Partije u Pakracu, čiji je sekretar bio Bonifacije Preč Garavi, bio rukovodstvo preko kojega se odvijao čitav rad u kotaru, a trebalo je obuhvatiti sve novoosnovane organizacije, odlučili smo da se stvori novi kotarski komitet.

Bio sam zadovoljan s radom pakračkih komunista. Bilo je očito da se utjecaj u masama proširio, da su partijske i skojevske organizacije ojačale.

— Treba preći na još šire akcije. Mi smo dosta dugo čekali. Naše su organizacije pripremljene za oružanu borbu i s oružanim akcijama treba otpočeti. Ni časa više ne smijemo čekati — rekao sam pakračkim komunistima na sastanku u Prekopakri. A kako je u pakračkom kraju bilo nekoliko naoružanih komunista koji su živjeli ilegalno (među njima je bio i Mane Trbojević), predložio sam da se prebace u Benkovac i da se spoje sa Zucinom grupom.

PRVE ORUŽANE AKCIJE

Kad sam se vratio u Benkovac odmah sam se sastao sa Zucom, koji je bio zadovoljan sa svojom grupom.

— Mi smo spremni za prvu bitku — rekao je, a onda smo se odmah dogovorili da se organizira napad na općinu u Rajićima. Poručio sam Čedi da odmah dođe. Kad je stigao dogovorili smo se za napad. Čedo je sa svojim skojevcima trebalo da ispita stanje u općini, da sazna koliko je pandura, kako je općina čuvana, u koje vrijeme je najmanje stražara.

Podaci su brzo prikupljeni — Čedini su skojevci bili sve poduzetniji. I utjecaj na starije ljude se proširio. Nije to više bilo ono selo od prije pet mjeseci, kad se ni s jednim seljakom nije moglo govoriti o ustanku. Sad su već mnogi bili za oslobođilački pokret.

Čim je Čedo 16. oktobra donio podatke o stanju u općini, o broju žandara i o njihovom naoružanju, poslao sam po Zucu. Objasnio sam mu prilike u Rajićima i rekao mu, da još iste večeri krenu u akciju. I u noći 16/17. oktobra 1941. Dušan Marijan je poveo petoricu svojih drugova u napad na općinu u Rajićima. Tešo Kezan nije sudjelovao u ovom napadu: on se tada nalazio na ispitivanju terena.

Napad na općinu je potpuno uspio. Samo dva pandura unezvjereno su gledala naoružane partizane. Zucina grupa je

pokupila 3 puške s 30 metaka, 2 pištolja, a zatim je zaplijenila pisaču mašinu. Pandure su istjerali u selo, a zatim zapalili poreske knjige i vojne spiskove.

U novembru je ojačana Zucina grupa, sad Psunjska partizanska, izvršila napad na Bučje. U akciji je sudjelovao 21 partizan. Željelo se da se uhvati ustaški tabornik, ali je izmakao. Zarobljena su dva pandura s oružjem i zaplijenjeno nešto novca i kancelarijskog materijala. Po završenoj akciji grupa je otišla u svoju bazu na Psunj.

Poslije ove akcije je organiziran sastanak u Skenderovcu. Sastanak sam organizirao sa Zucićom grupom i drugovima iz Pakraca. Naime, već onda je bilo očito da manje grupe neće moći mnogo učiniti i da nam manje akcije ne mogu donijeti veće rezultate. Stoga smo se dogovorili da se u naš kraj prebacice naoružani ilegalci s pakračkog područja, kako bismo na Psunj stvorili jednu jaču, brojniju i vojnički značajniju formaciju, koja će biti sposobna i za veće akcije. Istovremeno, smatrao sam da je potrebno spojiti Psunjsku grupu s odredom »Matija Gubec«, u kojem su bili komunisti iz Novske i Banove Jaruge. U ovoj grupi komesar je bio Mirko Kljajić, a komandir Vojaček Bumbar. Grupa je bila dobro naoružana, jer su braća Kmecik iz Banove Jaruge, predračni komunisti, u svom štaglju sakrili u vrijeme kapitulacije 12 pušaka i dosta municije i bombi.

Otišao sam u partizanski logor na Kričkom brdu i dogovorio se s drugovima da pređu na Psunj radi oformljenja jedne značajnije partizanske jedinice. Kad su se prebacili na Psunj, oformljena je Psunjska partizanska četa u kojoj je za komandira izabran Dušan Marijan Zuco, a za komesara Mirko Kljajić. Tako oformljena, dobro naoružana četa, u kojoj su bili mnogi borci komunisti, mogla je krenuti u veće borbene akcije. Prije svega: trebalo je osigurati za četu prostor, stvoriti svoju »državu«. Zbog toga su psunjski partizani očistili od ustaških šumara i patrola čitavu planinu. Neke su protjerali, a neke i strijeljali. Stvorena je naša prva slobodna teritorija iz koje su prvi slavonski partizani u narednim mjesecima polazili u vojne akcije, u bitke, a zatim se opet vraćali u svoje logore na Gradini ili Begovači.

Tako smo, konačno, otpočeli sa značajnijim oružanim akcijama u Slavoniji.

Dušan ČALIĆ

PARTIJSKI SASTANCI I DOGOVORI U DUBICI

Jaka aprilska kiša je bila pogodna za slobodnije kretanje ljudi koji su u to vrijeme živjeli ilegalno. Iako su to prvi dani okupacije i fašisti tek počeli okupljati oko sebe besposlen ološ, već se otvoreno govorilo o predstojećem progonu komunista; čak su i imena nekih od njih spominjana. Premda je među tim imenima ime Boška Šiljegovića bilo prvo — i već su tragali za njim — sretosmo ga iza dubičkog parka. Svi smo mokri, ali smo se brzo dogovorili gdje da ga smjestimo. Izbor mjesta je utoliko bio teži što smo znali da Boško treba da obavi mnogo ilegalnih zadataka, koji su bili vezani za dodir s ljudima.

Sve je bilo na brzinu riješeno. Najprije u jednoj, a zatim u drugoj kući preko Une, u Hrvatskoj Dubici — u kući Đuke Trnića — dogovorili smo se o planu rada za slijedeća dva-tri dana. Nismo se mnogo osvrtali na mokra proljetna odijela i raskvarene cipele — svu brigu oko toga prepustili smo Đukinoj majci, koja se oko nas brižno kretala.

Ne pamti se taj dan zbog aprilske kiše ni zbog toga što smo bili mokri, što smo kroz grad prolazili pored njemačkih vojnika i ustaša — već zbog one sobe i razgovora u njoj, zbog planova koji su tu doneseni.

Dubica je prije rata imala partijsku organizaciju u kojoj su i radnici i intelektualci bili zajedno. Bilo je, takođe, komunista i po selima; to su mahom bili učitelji. Politička živost se naročito osjećala za vrijeme školskih raspusta, kada su iz škola svojim kućama dolazili đaci, uglavnom članovi Skoja. Pored toga bio je i velik broj onih koji nisu bili ni članovi KP ni Skoja, pa ipak su nam pružili podršku u radu. Imali smo, na primjer, svoj nogometni klub »Borac«, svoja društva, koristili smo svaku priliku da bismo se okupili. Okupljali smo, isto tako, bolje đake da podučavaju slabije, a na završetku školske godine obično je organizovana priredba, na kojoj su u programu uče-

stvovali i neki napredniji članovi kulturnoumjetničkih društava iz Banje Luke.

Istina je da se čitav naš rad razvijao u određenim, teškim uslovima, ali sada su dolazili još teži dani. Nalazimo se u ratu. Fašizam nas steže... Drugi su sada uslovi pa se moramo pozabaviti pitanjem iznalaženja novih metoda rada u izmijenjenim okolnostima. Moramo skoro poći iznova. Treba učvrstiti postojeće redove, pojačati aktivnost, povećati broj saradnika — simpatizera. I — preći na akciju. Na realizaciju svega onoga za što smo se pripremali. Zato treba brzo, samoinicijativno i disciplinovano raditi, ne propuštati ni trenutak. Svako radno mjesto, svaki časak koristiti u borbi protiv neprijatelja, za objašnjavanje ciljeva i namjera Nijemaca i ustaša. Valja voditi i borbu za jedinstvo naših naroda, i borbu protiv neprijatelja...

To su bile riječi koje su ispunjavale malu sobu u kojoj su se smjenjivale grupe drugova i drugarica, omladinaca i omladinki — članova Partije i Skoja. Prva je u njoj bila partiskska organizacija Dubice. Svega nekoliko članova. Gledali su u Boška i svaku riječ, svaku misao izgovorenju u sebi pretvarali u stvarnost. Taj sastanak nije bio dug. Dogovoreno je šta će se raditi, ugovorena je veza, obavještavanje. Milan Pilipović, Ahmet Čelam, Jozo Batunović, Đuka Trninić i Fadil Šerić — agronom, obućar, stolar, krojač i nastavnik bili su prva smjena u toj maloj kućici uz samu lijevu obalu Une. Trojica iz Bosanske, a dvojica iz Hrvatske Dubice.

Đaci, članovi Skoja, interesovali su se za mnoga pitanja. Vidjelo se da su revoluciju drukčije shvatali od onih prvih. Iz njihovih pitanja se moglo zaključiti da pomalo i maštaju. Sastanku su prisustvovali: Idriz Čejvan, Izet i Uzeir Zubović, Pero Blagojević, Pašo Dizdar, Izudin i Fehim Čaušević, Božo Dimitrijević i još nekoliko skojevaca. Svi su oni željeli da što više saznaju, da što prije nestane tuđina i izroda iz naše zemlje. Omladinke: Smilja Turudija, Zehra Bejtović, Bahra Šerić, Zulejha Talić, Lala Peralica, Hida Hitipović — pažljivo su slušale Boškova izlaganja. Interesovale su se šta treba da rade u ovom trenutku. Omladinke je smijenila grupa trgovackih pomoćnika: Stevo i Rade Pralica, Josip Rukavina, Kemal Seferović, Đorđe Latinović i još njih nekoliko.

Niko nije govorio o teškoćama, niti polazio lično od sebe i od svojih teškoća. Svako je govorio iskreno. Riječi su potvrđivale njihovu spremnost na žrtve, ali i bojazan da se ne pomisli da je spremnost za borbu svakog od njih ispod očekivanja. Nisu se oni međutim, raspitivali iz znatiželje, već zbog toga što su strahovali da ne učine nešto slabije od drugih, da ne naprave kakav propust u radu koji ih je očekivao.

Boško nije pokazivao znake umora. Došlo je još nekoliko grupa. Sastanci su se nastavili i noću, i sutradan.

Na kraju su počeli dolaziti i pojedinci: apotekar Milko Štarver, gostoničar Idriz Čaušević, direktor Poljoprivredne škole Dušan Ličina, službenik Rasko Krnjaić, advokat Milan Sedelecki, ljekar iz Hrvatske Dubice dr Zor. Svako se odazvao pozivu, svako je prihvatio neki zadatak.

Brzo je prošlo nekoliko dana. Boško je otišao od nas. Ali sada smo o svemu bili dobro obaviješteni, bolje smo se poznavali i sigurno se oslanjali jedan na drugog. Od tada je počelo da dejstvuje i novo rukovodstvo iz dvije Dubice — Bosanske i Hrvatske — koje je samo Una razdvajala. Veza sa sreskim rukovodstvom je bila stalna, prisustvovalo se sastancima i prenosila uputstva za rad.

Slijedile su i akcije, organizovane i dobro izvedene. Uspostavljena je i veza sa organizacijom u Banjoj Luci, Gradiški i Sisku. Donošeni su, umnožavani i rašturani leci, u čemu se naročito isticao Šukrija Dolić. Dođe Šukrija u lokal i ostavi svoj zimski kaput među ostale, a pri izlasku u džepove ostalih kaputa stavi po jedan letak. Mnogi građani su se pitali otkud im to. Pojedinci su letke krili, a neki su vjerovali da se tako provjerava njihova privrženost ustašama, da im je to podmetnuto, pa su letke nosili ustašama i predavali ih. Ustaše su, opet, misle da im tako podvaljuju, pa su počele da sumnjuju u one ljudе koji su im donosili letke — i tako se stvarala čitava zbrka.

I MK KP Dubice je izdao svoj letak. Bilo je to negdje u junu. Na sjednici Mjesnog komiteta u Mrazovcima (prisustvovali su: Boško Šiljegović, Nikola Luketić, Miljatović — Švarc, Osman Zubović) zaključeno je, pored ostalog, da se napiše letak i uputi stanovništvu Dubice. Letak je napisan, proanaliziran, umnožen i podijeljen. O njemu se pričalo na mnogim mjestima, po čitavoj Dubici.

I revolt stanovništva je bio velik. Baš u vrijeme kada je pisan letak u Mrazovcima, u Međuvodju je došlo do puškaranja. Jedna grupa drugova je otvorila vatru na žandarme i ustaše u trenutku kada je zatečena dok je otkopavala i čistila prikriveno oružje — i tako ga spasila.

Ustaše i đaci na kape i fesove stavljaju »U«. Pojedinci su navukli ustaške uniforme. Za to vrijeme mi se sastajemo, radimo, svjesni da je sada najvažnije pitanje — borba za čovjeka. U svakoj ulici i kući, na svakom mjestu, sukobljavaju se dva gledišta — legalno i ilegalno. Pojedinci ustaštvo gledaju u opljačkanoj kravi i lijepom odijelu, a snagu i pobjedu kroz mnoge unakažene leševe koji, kao po nekoj traci, idu niz Unu. Drugi govore o nedjelima i o budućnosti. Istina, nije velik broj

plaćenika, ali se organizacija morala brinuti i o tome da se oni što prije razgolite.

Pratilo se i stanje na frontu. Diskutovalo se i o pokretnima njemačkih trupa. Slobodno razgovaramo u apoteci, u trgovinama, opštini, pošti i ambulantni i na mnogim drugim mjestima. Dogovorili smo se, isto tako da se apoteka naročito čuva, da se s apotekarom Milkom što ređe dolazi u dodir, kako ne bi postao sumnjiv. Još su mnogi pojedinci tako paženi, kako bi organizaciji u datom trenutku što više koristili.

Hapšenja su vršena i po Dubici, ali komunisti njima nisu toliko bili zahvaćeni, jer su se ustaše u to vrijeme bile okomile samo na Srbe.

Veza između drugova u Dubici i onih koji su živjeli u ilegalnosti i polulegalnosti stalno je održavana preko Nikole Luketića, učitelja iz Mrazovaca, gdje je u to vrijeme bilo najviše naših drugova. Ta veza je bila dobro organizovana. Kada bi Nikolu primijetili na biciklu, neko od drugova bi otišao u baštu kod poslastičarnice i sjeo za sto. Nikola bi sjeo za drugi sto, posle čega se izmjenjivala pošta i svako bi zatim otišao na svoju stranu.

Tako je dočekan i napad na SSSR. Svi su drugovi tražili mišljenja, uputstva, počelo se življe raditi.

U Mrazovcima je onda bilo dogovorenio da jedan drug ode u Banju Luku do Osmana Karabegovića i da se informiše o situaciji, kao i o našoj daljoj aktivnosti. U ime Boška Šiljegovića u Banju Luku je otišao Idriz Čejvan. Posle Idrizova povratka ponovo je održan sastanak u Mrazovcima, a zatim su održani sastanci i po grupama u Dubici.

A onda je planuo i ustank na Kozari, koji se i očekivao. Ali, u isto vrijeme, ustank je izazvao pometnju među nekim drugovima. Jer od dolaska Ahmeta Šehovića iz Bosanskog Novog i njegovog dodira s drugovima koji su živjeli u ilegalnosti (a to je bilo na sam dan ustanka), veza je bila prekinuta. Šta je trebalo dalje raditi — nije se znalo. Da li se dići na oružje ili se prebaciti na oslobođeni teritorij? Dva do tri dana poslije ustanka veza je bila uspostavljena. Najprije izmjenom pisma preko kuće Hatipovića, a poslije i prebacivanjem materijala. Kuća Hatipovića je bila na idealnom mjestu. Po danu je neprijateljeva straža bila iza kuće, pa se do nje moglo neopaženo doći. Noću se, međutim, straža povlačila bliže Dubici, tako da je ta kuća ostajala van straže. Tu su onda partizani dolazili slobodno. U kući Hatipovića održavani su i sastanci, jer su — pored Huseina, člana Partije, i skojevke Hide — i njihov otac, 80-godišnji Hasan, mati i ostali članovi porodice svjesno saradivali s partizanima i pomagali u održavanju veze.

Veza s Banjom Lukom i sa Bosanskom Gradiškom je redovna. I u ustaškoj sreskoj vlasti je stvoreno uporište. Dobrila Stojnić i Gordana Đurica, učiteljice, radile su tamo i donosile potpisane propusnice bez imena. Takođe jednom propusnicom je trebalo organizovati odlazak Osmana Karabegovića u Sarajevo. Na slobodnu teritoriju poslane su dvije legitimacije s pečatom i sa potpisom — bez imena i ličnog opisa, ali kada je poslednji put provjerena čitava organizacija prelaska do željezničke stanice (Džamil Beširević je trebalo da s Karabegovićem u fijakeru pređe kroz obje Dubice, dok bi naše straže stajale na raznim mjestima), došlo se do zaključka da je preko slobodne teritorije sigurnije otići za Sarajevo.

Aktivisti u Dubici nisu bili zadovoljni samo takvom djelatnošću. Želja za oružjem raste. Traže se nova uputstva. Razmišlja se i o napadu na Dubicu, poslije čega bi se najveći dio drugova povukao iz grada. Mnogi se zato u Dubici naoružavaju. Prave se planovi pa čak i raspored gdje će ko zauzeti mjesto u odlučnom trenutku.

Bio je napravljen i plan o trovanju Nijemaca i ustaša. Pronađen je i otrov sa sporim dejstvom, a u kuhinji je već radio jedan drug koji bi tu akciju izveo. To je zapravo trebalo da bude početak borbe za oslobođenje Dubice. Međutim, ta akcija se poklopila s dolaskom većeg broja Nijemaca, pa se od prvobitnog plana odustalo, jer bi za oslobođenje Dubice bile potrebne velike snage. Zato je zaključeno da se neki drugovi prebace na slobodnu teritoriju, a u Dubici da ostane samo njih nekoliko — i to oni koji su za to unaprijed predviđeni.

Sve se to odvijalo decembarskih dana 1941. godine. Poslije odlaska drugova na slobodnu teritoriju uslijedila su hapšenja i to samo komunista i onih koji su čvrsto stajali uz njih. Dok su mnogi drugovi slobodno išli po Kozari, 25 članova Partije i Skoja i simpatizera, bilo je pohapšeno i poslano u Jasenovac. U Dubici je tada ostalo samo nekoliko komunista, ali mnogo i onih ljudi koji su bili vezani za nas. Iste noći kada je izvršeno hapšenje, građani su jasno pokazali da su na našoj strani. Ni za njih nije bilo spavanja. U kasnu noć upravnik pošte Zatifić obavijestio je šefa policije u Novoj Gradiški (Dubica je pripadala toj župi) da se kod njega nalazi oko 30 potpisa građana koji traže da se pohapšeni puste i vrate svojim kućama.

I uhapšeni su pušteni, враćeni su iz Jasenovca, ali je za komuniste to bio utoliko veći uspjeh, što su sami građani u odlučnom trenutku znali da zauzmu pravilan stav, što su se na taj način vidno pokazali rezultati dotadašnjeg rada Partije.

Osman ZUBOVIĆ

Crepaja je spremno dočekala 1941. godinu: 3 člana KPJ, 5 kandidata, 10 članova SKOJ-a i veliki broj simpatizera KP. Uticaj Partije na seljačke mase bio je toliko velik da su svi osuđivali vladu Cvetković-Maček i zbog pristupanja Jugoslavije Trojnom paktu. A kada je, 27. marta, oborenja izdajnička vlada, u Crepaji su organizovane manifestacije sa parolama Komunističke partije koje je prihvatio čitav narod.

Ja sam sa Savom Žebeljanom¹ proveo 27. mart na manifestacijama u Pančevu. 27/28. marta je u stanu Vlade Petrova održan širi sastanak komunista iz ovog dela Banata. Sastankom je rukovodio Stevica Jovanović sekretar OK, a prisustvovali su: Rada Račisavljević Jakša, sekretar Sreskog komiteta Pančevo, Vlada Petrov, sekretar Mesnog komiteta Pančevo, Veljko Đuričin, sekretar Sreskog komiteta za Kovačicu, Marko Kulić, član OK, Lidija Aldan, član MK, sestre Zadravec, članovi KP, Marija Petrov, član KP, i nekoliko komunista iz Starčeva, zatim Jovan Ilijević, Mita Živkov² i Dušan Novakov, članovi KP iz Crepaje i još nekoliko komunista Pančeva i sela pančevačkog okruga.

Stevica Jovanović je izneo situaciju u vezi s nastalim događajima i pozvao komuniste na budnost, ukazao na skori rat i dao direktive za rad, podvlačeći da svaki komunista i skojevac treba da izvršava postavljene zadatke.

Sekretar partijske ćelije u Crepaji, Jovan Ilijević, pozvan je u vojsku, pa je dužnost sekretara ćelije, neposredno pred rat, primio Mita Živkov koji je odmah sazvao sastanke: SKOJ-a, kandidata za članove KP i simpatizera KP i preneo direktive Partije. Crepaja je u tesnoj vezi sa rukovodstvom Partije i SKOJ-a u Pančevu. Mita Živkov i Sava Žebeljan su stalno u

¹ Obesili ga Nemci 21. VI 1942. godine u Pančevu.

² Poginuo aprila 1942. godine u ataru s. Idvora.

pokretu. Ovaj drugi je bio đak 8. razreda gimnazije u Pančevu i tako je bio u stalnoj vezi sa rukovodstvom SKOJ-a.

6. aprila fašistički avioni preleću Crepaju i bombarduju Beograd. Nemačke trupe su prešle naše granice a narod sluša suprotno: »Naši zauzeli Sofiju; prešli grčku granicu« i sl. 14. aprila nemačka prethodnica, jačine blindiranog automobila i nekoliko motociklista, ulazi u Crepaju, gde je na kraju sela dočekuju folksdojčeri Adam Šnebacher, Julius Lang i ustaša Nikola Jurić. U selu je haos. Zatečena vojska se dala u bekstvo. Nekoliko vojnika SS trupa iz prethodnice zarobljava većinu naših vojnika. Posle nekoliko dana u Crepaju dolaze veće fašističke snage. Jedan deo se privremeno smešta u selu, a drugi je samo na prolazu. Zavodi se policijski čas. Seoski dobošar objavljuje naređenje nemačke komande da se oružje preda nemačkim vlastima. »Kod koga se pronađe oružje biće na licu mesta streljan«. Svakodnevno gledamo transporte naših zarobljenika. Dosta Crepajaca odvode u zarobljeništvo. Joca Ilijević se vraća i odmah se povezuje sa rukovodstvom Partije u Pančevu. Članovi KP, SKOJ-a i kandidati su na okupu.

25. aprila se održava sastanak komunista u Pančevu kome prisustvuju i članovi KP iz Crepaje. Sekretar OK je preneo direktivu da se odmah počne sa prikupljanjem oružja, municije, hrane, novca i pripremaju baze za ilegalne partiskske radnike. U Crepaji su pripremljene baze kod Mite Živkova, Jovana Ilijevića, Steve Grubanova Alibunarskog, Bore Stefanovića Buće, kandidata KP, Katice i Radmile Borojev, Jovanke Andrejević Maćijašev, Marka Žebeljana, Ilije Stojkova, Save Veljina i drugih. U Crepaju često dolaze iz Pančeva Stevica Jovanović, Lidiya Aldan i njena braća Pera i Joca, zatim Vlada Petrov i drugi.

Izbijanjem rata između SSSR i Nemačke uhapšeno je preko 500 ljudi u Pančevu i strpano u »Svilaru«; među uhapšenima je dosta komunista i sindikalnih radnika. Iz Crepaje je uhapšen Sava Žebeljan koji je tada bio učenik osmog razreda gimnazije, ali kako policija nije imala dovoljno dokaza o njegovom radu, a njegovi su platiti potrebnu kauciju, pušten je posle nekoliko dana. Pored ostalih komunista uhapšen je i sekretar Sreskog komiteta Pančeve Rada Ranislavljević Jakša. On je kukavičkim držanjem izvršio provalu, pa je uhapšen i član OK Marko Kulić koji je zbog herojskog držanja ubijen u zatvoru.³ Uhapšene su i sestre Zadravec; starija Elza je podlegla mučenju u zatvoru, a mlađa je streljana. Obe su se držale herojski. Ovom prilikom su uhapšeni Lidiya Aldan i njena braća Pera i Joca, svi članovi KP (Lidiya nikog nije otkrila, dok su

³ Proglašen za narodnog heroja.

Pera i Joca posle prvih mučenja prihvatili saradnju s okupatorom. Za Peru se govorilo da je saradnju sa Gestapoom prihvatio još pre rata pošto je kao student germanistike odlazio u Nemačku. Oni su provalili veliki broj članova KP i SKOJ-a, pa je ovaj deo Banata ostao bez dragocenog kadra).

Lidija Aldan je početkom jula bila bazirana neko vreme u Crepaji kod Jovanke Andrejević Maćijašev. Krajem jula u Crepaju dolaze Stevica Jovanović, sekretar OK Pančeva i Borislav Braca Petrov, sekretar PK SKOJ-a za Vojvodinu. Smešteni su kod Jovana Ilijevića, a posle kraćeg vremena prebačeni su kod Radmila Borojev Cacin. Dolaskom ovih rukovodećih komunista, docnije i drugih ilegalaca, Crepaja postaje oaza komunista okružena sa svih strana neprijateljem. Zahvaljujući dobro organizovanom radu članova Partije i SKOJ-a, kao i mnogih simpatizera iz Crepaje, pokret dobija u tim teškim danima u zamahu.

U Crepaji se krajem jula 1941. formira i narodnooslobodilački odbor u kući Bore Stefanovića Bućina u sastavu: Boža Kukulj, radnik, član KP (predsednik), Jovan Ilijević, radnik, član KP (sekretar), Ljuba Cukanić, radnik, kandidat KP, Steva Grubanov Alibunarski, radnik, kandidat KP, Đura Gluvakov Tubaćin, radnik, kandidat KP, Pera Novakov Slanački, zemljoradnik, kandidat KP, Bora Stefanović Bućin, radnik, kandidat KP, Branko Nikolić, radnik, simpatizer KP i Mita Živkov, radnik, član KP (članovi odbora). Ovaj odbor od 9 članova razvio je živu aktivnost u selu, te je preko članova KP i SKOJ-a uticao na meštane da pomažu NOP.

Nekoliko članova SKOJ-a je mobilisano za popisivače na vršalicama. Partijska organizacija i NOO doneli su odluku da na najpogodniji način sabotiraju rad na vršalicama, kako bi što manje žita otišlo okupatoru. Početkom avgusta u Crepaju dolaze novi ilegalci iz raznih mesta Banata: Olga Petrov, učiteljica, član OK Partije, Joca Barjaktarević, član SK SKOJ-a iz Pančeva i Milan Ristic, član KP iz sela Starčeva. Olga je bila bazirana kod Radmila Borojev, odakle su Stevica Jovanović i Braca Petrov prešli u bazu kod Mite Živkova. Ristic i Barjaktarević su bazirani kod Brace Šošić. Sastanci su održavani kod Mite Živkova, jer je njegova kuća bila u sokaku koji se mogao vrlo dobro obezbeđivati. Tu su se uglavnom okupljali članovi KP iz Crepaje i rukovodstva NOR-a za južni Banat. Skojevski sastanci su se održavali kod Jovana Ilijevića i Nevenke Šošić. Pera Aldan je samo povremeno dolazio u Crepaju, ali se nije dugo zadržavao.

U prvoj polovini avgusta 1941. godine u Crepaju dolaze: Žarko Zrenjanin, sekretar PK KP za Vojvodinu, Strahinja i

Relja Stefanović i Dejan Brankov — rukovodioci NOP-a u Banatu, gde su ostali 2 — 3 dana, za koje vreme je održan sastanak u kući Mite Živkova. Sastankom je rukovodio Žarko Zrenjanin, a bili su prisutni: Braca Petrov, Olga Petrov, Relja i Momčilo Stefanović, Dejan Brankov i Velja Đuričin. Sastanak je održavan noću uz stražu Mite Živkova, njegove tetke Perse, Jovana Ilijevića, Bože Kukulja i Save Žebeljana. Na sastanku je bilo reči o situaciji na frontu u SSSR, oružanom ustanku naroda Jugoslavije i formama borbe u Banatu. Olga Petrov je predložila da se kompromitovani drugovi prebace u partizanske jedinice Srbije ili Srema. Oigin predlog nije prihvaćen. Zrenjanin je stajao na stanovištu da komunisti ostanu na ovom terenu sve dok se Crepaja ne otkrije kao »leglo komunista«.

Žarko Zrenjanin Uča, braća Stefanović i Dejan Brankov su iz Crepaje otišli u Dolovo, a već nekoliko dana po njihovom odlasku u Crepaju dolazi fašistički odred od 50 ljudi. Pretresli su nekoliko kuća ali bez uspeha jer su se ilegalci na vreme sklonili menjajući baze. Policija nije imala tačne podatke o bazama. (Kasnije se pričalo da je ova akcija bila povezana sa izdajničkim radom braće Aldan.) Okružni komitet koji je do tada bio u Crepaji, odlučuje da pređe u druga sela, a članovi KP iz Crepaje u ilegalnost. Tako su se Dušan Novakov, Mita Živkov, Jovan Ilijević i Milan Ristin iz Starčeva povukli u kukuruze. Jedne noći su Ilijević i Živkov posli u selo radi prebacivanja hrane i čebadi. Ristin je te noći nehotice ranio u stomak Dušana Novakovića. Zbog policijskog časa nije ga mogao preneti u selo, već ga je Ilijević tek po danu natovario na kola i pokrivenog slamom dovezao do njegove kuće, gde mu je ukazana prva pomoć. Prvim vozom Dušan Novakov je prebačen u Petrovgrad gde ga je operisao dr Mijatov, član KPJ. Posle nekoliko dana provedenih u bolnici Novakov se vratio u Crepaju. Istovremeno su i drugovi napustili kukuruze i vratili se u svoje baze. Stevica Jovanović i Olga Petrov smešteni su kod Mite Živkova.

Članovi KP i SKOJ-a iz Crepaje imali su zadatak da prikupljaju oružje i municiju, zatim hranu i novac za porodice zatvorenih drugova i ilegalce; da rasturaju letke i propagandni materijal i dr. Prikupljanje hrane i novca, kao i rasturanje letaka, nije bio težak posao jer je narod imao veliko poverenje u komuniste, ali je skladištenje prikupljenog materijala bilo vrlo teško jer su se ljudi plašili pretresa. Od prikupljenog novca (50 000 dinara) kupovani su zavoji i lekovi.

Krajem avgusta komunisti ponovo prelaze u ilegalnost. Okružni komitet, u vinogradu Dušana Borojeva, donosi odluku o formiranju partizanskog odreda i to od članova i kandidata

KP, SKOJ-a i nekoliko simpatizera NOP-a iz Crepaje. Imenovan je štab odreda: Milan Ristin, komandant, Jovan Ilijević, zamenik komandanta, Stevica Jovanović, politički komesar, Braca Petrov, zamenik političkog komesara. Stvoren je čitav lanac veza i obezbeđenja preko simpatizera i seljaka kako bi se saznalo o namerama nemačke policije. Pošto se došlo do zaključka da ne postoji tolika opasnost od provala i nemačke policije, svi drugovi iz odreda ponovo su vraćeni na terenske zadatke, a ilegalci u svoje baze, pa ovaj odred nije ni dejstvovao kao jedinica.

U oktobru 1941. godine u Crepaju dolaze Pera i Joca Aldan tražeći da pređu u ilegalnost. Rukovodstvo partijске organizacije raspolagalo je podacima da su se »dobro« držali pred neprijateljem, pa su baš zbog takvog držanja i pušteni. Preko Jovana Ilijevića braća Aldan uspostavljaju vezu sa Stevicom, sekretarom OK, koji saziva sastanak na kome se donosi odluka da jedan deo drugova baziranih u Crepaji pređe u druga sela kako bi se, u slučaju provala, sačuvao što veći broj kadrova. Tako je Braca Petrov otišao u Idvor, a Lidija Aldan u Ferdinand (sada Kozjak) i Dobricu. U Crepaji su ostali Stevica Jovanović i Olga Petrov, bazirani kod Mite Živkova, a Milan Ristin i Joca Barjaktarević kod Brace Šošića. Pera i Joca Aldan su otišli u Pančevo jer su, navodno, tamo imali još neku nekompromitovanu bazu.

Noću 21/22. novembra 1941. godine kolona fašističke policije, predvođena SS poručnikom Rajzerom, krenula je prema Crepaji. S obzirom da je bio rodom iz susednog sela Francfelda (sada Kačarevo), poručnik Rajzer je dobro poznavao naše selo. On je sa svojim fašistima blokirao prilaze Crepaji, a zatim ih tačno poveo na baze gde su se krili komunisti. Blatnjavim sokacima su se približavali kući Perse i Mite Živkov u kojoj su bili Stevica Jovanović i Olga Petrov. Tetka Persa je bila na straži i, primetivši Nemce, utrčala je u kuću da obavesti Stevicu i Olgu. Pošto su dobro poznavali teren oko kuće, Stevica i Olga su pokušali da se pod zaštitom mraka probiju iz blokade. Stevici je to uspelo, dok se Olga zbunila, zalutala i naišla na vatru Nemaca koji su se izgleda takođe uplašili i počeli pucati nasumice. Ranjena Olga se vratila do kuće Živković, mirno izišla na ulicu kroz ulazna vrata (kapidžik) i ranjena stigla do kuće Čerdalovih. Iako su bili simpatizeri NOP-a, Olga im nije govorila da je ranjena već je u svitanje otišla pešice u Opovo gde joj je ukazana lekarska pomoć. Iz Opova se seljačkim kolima prebačila do svog rodnog sela Barande, gde je svratila u kuću Žive Novakova, jednog od bivših napoličara svoga oca. Usled gubitka krvi i umora bila je već na izmaku snage. Zaspala je. Međutim, policija je već alarmirala okolna sela da, ukoliko se

pojavi »sumnjivo žensko lice«, treba ga odmah prijaviti vlastima. Olga nije dovoljno poznavala čoveka kome se poverila. Da bi primio 25 000 dinara, koliko je bila ucenjena Olga, Živa Novakov je odmah prijavio svoju štićenicu policiji. Sprovedena je u Petrovgrad, gde je šef policije dr Juraj Špiler dobro poznavao Olgu još iz doba njenog hapšenja u Novom Sadu (pred sam rat 1940. godine). Ipak policija nije iznudila nikakvo priznanje od Olge. Pretučenu i izmučenu policija je prebacuje u Beograd (na Banjicu) gde je 9. maja 1942. godine streljana.⁴

Folksdojčeri su, kritične noći 21/22. novembra, uhapsili: Persu Živkov kod koje je uvek u kući bilo ilegalnih komunista, zatim Jocu Ilijevića, Dušana Novakova, Katicu i Radmilu Borovjev, Jovanku Andrejević, Bracu Šošića i Olgu Ristin. Prilikom blokade kuće braće Šošića, ilegalci Milan Ristin i Joca Barjaktarević dali su otpor i uspeli da se probiju iz blokade.

Svi uhapšeni su, sutradan, sprovedeni u Petrovgrad.

Hapšenje u Crepaji bilo je unapred pripremljeno. Fašistička policija je tačno znala gde su baze, a takva obaveštenja je, kako se pričalo dobila od Pere i Joce Aldana. Interesantno je napomenuti da je policija i u drugim selima znala gde su baze, ali je uvek zakašnjavala za jedan dan tamo gde je bila smeštена Lidija, sestra braće Aldan. Braća su uvek čekala da Lidija ode u sigurnije mesto pa da tek onda izvrše provalu. Lidija je bila bazirana u Dobrici odakle ju je brat Joca prvo prebacio u Ferdinand, iz Ferdinand u Margiticu i tek tada je policija izvršila hapšenja u Dobrici. Partijska organizacija tada nije čak ni sumnjala u braću Aldan.⁵

Hapšenjem članova KP i aktivista sela Crepaje rukovanje akcijama NOP-a u selu preuzima Sava Žebeljan Žeba, rukovodilac SKOJ-a, koji tada postaje član KP. Mita Živkov prelazi u punu ilegalnost radeći na terenu pančevačkog sreza kao član OK SKOJ-a i Sreskog komiteta KP. On je u stalnoj vezi sa Crepajom preko Žebe i mene. Mi smo u stalnom kontaktu sa Stevicom Jovanovićem, Pajom Bulovanom, Svetozarom Šemićem i drugima. Aktiv SKOJ-a u Crepaji se proširuje novim drugovima: Ilijom Tekijaškim, Stevanom Vojnovim i Petrom Galijašem. Sakupljalo se i dalje oružje i municija, prilozi u novcu i hrani, rasturali leci i drugi propagandni materijal i sl.

Krajem 1941. godine pušteni su iz zatvora i uhapšeni komunisti, pa se rad skojevske grupe Crepaja, pod rukovodstvom neumornog Žebe, odvijao uspešno sve do februara 1942. godine.

Radiyo GAVRILOVIĆ BATA

⁴ Proglašena za narodnog heroja.

⁵ Posle rata, na suđenju dr Juraju Špleru, dokazana je saradnja Pere Aldana sa fašističkom policijom.

PRIPREMA USTANKA I PRVE BORBE SELA PODBIŠĆA

Podbišće, selo od svega 60 domaćinstava prije rata i oko 350—360 stanovnika, imalo je početkom 1941. godine partiju organizaciju od 30 članova KPJ i kandidata. Svi sedam kandidata su početkom ustanka primljeni u KPJ, tako da je za vrijeme 13-julskog ustanka bilo 30 članova KPJ. Pored toga, postojala je i jaka skojevska organizacija. Kada se imaju u vidu ove činjenice, onda nije nikakvo čudo što se 13. jula čitavo selo diglo na ustanak i što je u NOB poginuo 41 borac i dvije žrtve fašističkog terora.

Partijska organizacija dočekala je spremno sve događaje koji su prethodili aprilskom slomu — izdajnički rad vlade Cvetković-Maček, potpisivanje Trojnog pakta 25. marta i 27. mart — i na njih blagovremeno reagovala.

Pred aprilske događaje skoro svi članovi Partije i Skoja, vojni obveznici, mobilisani su u svoje ratne jedinice i učestvovali u prvim borbenim redovima, kako je to bilo i predviđeno direktivom KPJ. Samo nas 5—6 članova i kandidata KPJ, vojnih obveznika, nijesmo bili pozvani u ratne jedinice, pa smo pošli u opštinu i tražili od opštinskog djelovođe da nas pošalje u naše jedinice, ili u ma koju drugu. Ovaj je to odbio s obrazloženjem da bez naredjenja i poziva ne može nikoga uputiti. Opštinski djelovođa bio je tada Janko Gašević iz Polja, inače poznat kao veliki neprijatelj komunista iz predratnog perioda.

Tako je nas nekoliko članova i kandidata kapitulacija zatekla u selu. Kada smo saznali za nju, odmah smo preduzeli mјere da dođemo do oružja, pa smo od vojnika, koji su počeli da se vraćaju, kupovali puške. Takođe smo došli i do jednog puškomitrailjeza »brno«, kojeg smo uzeli od nekog pukovnika (vjerovatno komandanta 38. pješadijskog puka, koji je napustio jedinicu i jednim kamionom išao u pravcu Bijelog Polja). U

toku sljedećih nekoliko dana, poslije potpisivanja kapitulacije bivše jugoslovenske vojske 17. aprila, vratili su se kućama svi vojni obveznici mobilisani marta i aprila. Svi su oni, bez izuzetka, kako članovi Partije tako i ostali, donijeli oružje, probijajući se bespućima iz raznih krajeva naše zemlje, da bi izbjegli ceste kojima su se kretale njemačke i italijanske motorizovane kolone i uz put razoružavale naše vojниke, a puške bacali pod tenkove i borna kola.

Partijska organizacija i dalje je intenzivno nastojala da obezbijedi što veću količinu oružja. U tom cilju pojedini drugovi su ilegalno odlazili u okolinu Podgorice i Danilovgrada, i kod seljaka kupovali puške i municiju i donosili ih svojim kućama.

Zahvaljujući ovakvom radu partijske organizacije skoro svi odrasli i za borbu sposobni muškarci imali su uglavnom puške novije izrade iz bivše jugoslovenske vojske. Svega njih nekoliko imali su francuske trometke i austrijske »manliherke«, ali i one su bile dobro očuvane.

Prvih dana okupacije okupator nije preduzimao gotovo nikakve mjere da pokupi oružje od naroda. To nisu činile ni opštinske vlasti koje je on uspostavio, ali se odmah osjetio destruktivni rad pojedinih elemenata, pripadnika bivše jugoslovenske vojske. Sreća je što ih u našem selu nije bilo, sem njih dvojica — kapetan Petar Krušić i vodnik Blažo Radenović.¹ Oni su prinosili priče kako treba biti lojalan prema okupatorskim vlastima, da se oružje mora predavati i da će Italijani svakog ko bude osumnjičen da krije oružje odmah strijeljati. Komunisti su nasuprot ovome govorili narodu da nabavlja i skriva oružje, jer će uskoro doći dani kada će ono zatrebati.

Polovinom maja 1941. godine partijska organizacija počinje organizovan rad na obuci u rukovanju puškom, pištoljem, bombom i puškomitrailjezom — to je bilo oružje kojim smo tada raspolagali. Ovdje je naročita pažnja poklonjena obuci omladinaca i skojevaca koji nijesu služili vojsku, a težiste obuke bilo je na nastavi gađanja. Nastavom su rukovodili članovi KPJ koji su imali vojničkog znanja. Obuka je izvođena do kraja juna, jedanput nedjeljno po 2—3 časa. Kod omladine je vladalo veliko interesovanje za ovu obuku i ona je neobično brzo savladivala i shvatala stvari o kojima se govorilo. Pored obučavanja u rukovanju oružjem bilo je nekoliko praktičnih časova iz pružanja prve pomoći ranjenicima.

¹ Krušić je strijeljan kao četnik 1945. godine, dok je Radenović koncem 1941. godine strijeljan od strane partizana kada je ilegalno pokušao da se prebaci u Srbiju kod Draže Mihailovića.

Napad fašističke Njemačke na SSSR 22. juna i proglaš CK KPJ narodima Jugoslavije od 22. juna, shvaćeni su u našoj partijskoj organizaciji i među simpatizerima, kojih je u narodu bilo preko 95%, kao definitivni poziv da treba otpočeti sa oružanom borbom, i samo se nestrpljivo očekivao određeni dan kada će Partija pozvati sve naše narode na ustanak.

Rad naše partijske organizacije na pripremama ustanka odvijao se u saradnji sa drugim partijskim organizacijama sa teritorije naše opštine, kao i nekim organizacijama iz drugih opština i srezova, pri čemu je saradnja sa partijskom organizacijom sela Bjelojevića bila stalna i veoma tjesna; koordinirane su mnoge akcije još od ranije, jer je i njihova organizacija bila vrlo jaka i čvrsta.

Tako su naše dvije organizacije, sa nekim partijskim organizacijama iz sreza beranskog, iskoristile za političko-propagandne svrhe 12. jul (Petrovdan), kada se na planini Bjelasici redovno održavalo tradicionalno veselje. Tu je održan veliki miting za koji su komunisti pripremili kraći program od nekoliko političkih skečeva i »vrabaca«, između ostalih i jedan skeč u kom je prikazano kako je Hitler osvajao skoro bez otpora jednu po jednu evropsku zemlju, zahvaljujući izdajničkom radu pете kolone. Na ovom mitingu govorio je o borbi protiv fašizma član Okružnog komiteta KPJ za beranski okrug Đoko Pajković. Miting se, pod rukovodstvom komunista, pretvorio u prave manifestacije privrženosti Partiji i CK KPJ. Pjevane su revolucionarne i borbene pjesme i prihvачene parole Partije.

Miting je završen negdje oko 15 časova, kada smo po grupama pošli u ljetnje katune, gdje je uglavnom stanovašta većina naših porodica, pripremajući se da naveče nastavimo rad na zajedničkim sijelima. U međuvremenu iz Podbišća je stigao partijski kurir, tada član KPJ Vučić Petričić² i prenio partijsku direktivu da svi članovi i kandidati KPJ odmah pođu u selo, jer je partijsko rukovodstvo za Crnu Goru donijelo odluku za početak oružanog ustanka. Toga dana većina članova i kandidata KPJ iz sela Podbišća i Bjelojevića učestvovala je na mitingu na Bjelasici, dok je nekoliko drugova sa sekretarom organizacije ostalo u selu, očekujući direktivu za ustanak. Sekretar naše organizacije Vuko Kovijanić³ je odmah poslije prijema direktive za početak ustanka poslao kurira za sve nas koji smo bili na mitingu.

² Poginuo od četnika krajem avgusta 1944. u selu Štitarici.

³ Poginuo 1942. godine kao borac Četvrte crnogorske proleterske brigade prilikom napada na Kupres. Bio je jedan od najstarijih članova KPJ u našem kraju, a od prvih dana formiranja partijske organizacije 1935. godine bio je vrlo aktivni partijski radnik.

Mada je direktiva za početak ustanka saopštena samo članovima i kandidatima KPJ, ipak su prilikom odlaska s planine to primijetili i ostali naši simpatizeri, pa je većina njih, osjećajući da se radi o nečem važnom, pošla sa nama u selo. Uz put nas je sreo Milan Radojević⁴, koji je takođe kao kurir bio upućen po nas radi što sigurnijeg prenošenja obavještenja. U Podbišće smo stigli pred samu noć i u prvi mrak pošli na zakazano zborni mjesto u zaselak Feratovo Polje u blizini kuće Ćirovića. Na sastanak su, pored članova i kandidata KPJ iz Podbišća i Bjelojevića, došli i članovi Skoja i simpatizeri i oštro reagirali zašto i oni nijesu pozvani na ustanak kada se osjećaju komunista. Na ovom sastanku nije se mnogo govorilo — ukratko je prenijeta direktiva partijskog rukovodstva da ustanak počinje i da mi odlazimo u zasjedu u Vrlostup, na putu Mojkovac — Kolašin, pored same rijeke Tare (7—8 km od Mojkovca, a 12—13 km od Kolašina). Prvu našu jedinicu zvali smo gerilski vod iako je po brojnom stanju odgovarala četi. U vodu nas je bilo oko 70 boraca naoružanih puškama, jednim puškomitrailjezom »brno« i sa nešto bombi i pištolja. Za komandira voda izabran je na samom sastanku Vule Ćirović⁵, koji je prije rata završio srednju poljoprivrednu školu u Valjevu i još za vrijeme školanja pripadao naprednom i revolucionarnom pokretu. Poslije završene škole radio je kao poljoprivredni tehničar negdje u Makedoniji, a u bivšoj jugoslovenskoj vojsci završio je školu rezervnih oficira. Odmah poslije kapitulacije stare Jugoslavije došao je kući, gdje je primljen za člana KPJ i aktivno radio na pripremama ustanka. Još u prvim oružanim akcijama pokazao se kao vrlo hrabar borac i takav ostao do svoje smrti.

Poslije izbora komandira voda pošli smo iste večeri, 12. jula poslije 21 časa, na određeno mjesto u zasjedu, očekujući da nađe neka italijanska jedinica. U ovu akciju u Vrlostupu pošla su tri gerilska voda: naš, sastavljen od ljudstva iz sela Podbišća i Bjelojevića, drugi iz sela Štitarice i Sjerogošta i treći iz sela Rovačkog i Moračkog Trebaljeva. Ova dva posljednja sela nijesu pripadala opštini poljskoj već kolašinsko-rečinskoj. Ostali dio ljudstva iz naše opštine — sela Polja, Gajakovići, Bistrica i Dobrilovina — bio je predviđen za akcije na teritoriji sreza bjelopoljskog i pljevaljskog. U zasjedi smo ostali noću 12/13. jula i pošto nije naišla nikakva neprijateljska jedinica, mi smo se 13. jula ujutru povukli u selo i preko dana se odmarali. Istog dana uveče ponovo smo pošli u zasjedu u blizini mjesta Kraljevo

⁴ Poginuo početkom maja 1942. godine na Sinjajevini kao borac udarnog bataljona »Aleksa Đilas« u borbi protiv četnika.

⁵ Poginuo aprila 1943. godine kao komandant bataljona u jednoj od dalmatinskih brigada u istočnoj Hercegovini.

Kolo, za oko kilometar sjevernije od onog položaja koji smo držali prethodne noći. Položaj koji su zauzeli naši vodovi pružao je veoma povoljne uslove za uspješan napad pa ma kakva bila jačina neprijatelja, jer uzani kanjon Tare vezuje neprijatelja za cestu koja vodi pored same rijeke i ne dozvoljava mu da razvije svoje snage. Zauzeli smo položaj pored samog puta, na daljini 5 — 50 metara, zavisno od konfiguracije zemljišta. Raspored je bio dobro izvršen, ali je, ipak, napravljen jedan ozbiljan propust, jer se niko nije sjetio da na cestu nabaci kamena ili drva, samo toliko da zaustavi motorna vozila u toku našeg napada. Ovo nam se kasnije i osvetilo.

Naš vod nalazio se na lijevom krilu, desno od nas Štitarički, a na desnoj obali Tare Trebaljevski. Plan za izvođenje akcije bio je ovakav: ako neprijatelj nađe od pravca Kolašina, desno krilo ne otvara vatru već ga propušta u sredinu, i tek onda počinje napad; isto tako, ako nađe od pravca Mojkovca, lijevo krilo ne otvara vatru dok neprijatelj ne upadne u sredinu. U zasjedi smo ostali čitavu noć 13/14. jula i produžili sju-tradan 14. jula.

Nešto oko 11 časova 14. jula začuo se zvuk automobilskog motora koji je dolazio iz pravca Mojkovca, ali smo uskoro čuli kako se kamion vratio nazad. Naime, neposredno u našoj blizini, na oko 500 metara od lijevog krila naše zasjede, pred kamion pun italijanskih vojnika izašao je stari crnogorski barjak-tar Radivoje Adžić⁶ (ili njegov sin Mirko) i rekao Italijanima da se tu u neposrednoj blizini nalazi zasjeda komunista i da će ih napasti. Poslije toga Italijani su se vratili nazad u Mojkovac vjerovatno s namjerom da uzmu neko automatsko oružje, jer na pomoć iz Mojkovca nijesu mogli računati, pošto je tamo bila posada od svega 7 ljudi.

No i pored obavljenja koje su imali o zasjedi, Italijani se nijesu zadržali u Mojkovcu, već su ponova pošli prema Kolašinu. Uskoro se kamion pun vojnika, sa puškomitrailjezima oslonjenim na kabinu, puškama i automatima u rukama, pojavio iza jedne oštре krivine, gdje je počinjao raspored našeg lijevog krila. Mi, koji smo se tu nalazili maskirani iza prirodnih zaklona od kamena i debelih bukava, posmatrali smo kamion sa Italijanima na svega desetak metara daljine, ali pošto je naila-

⁶ Dva sina starog Adžića su bili članovi KPJ i toga dana se nalazili sa nama u zasjedi, dok je treći bio simpatizer Partije. Starog Radivoja je vjerovatno to rukovodilo da izade pred Italijane i obavijesti ih o mjestu zasjede, koja se nalazila svega 200 metara od njegove kuće. Pored toga, on je odranije pripadao zeleničkom pokretu u Crnoj Gori, koji je baš tih dana proglašio »samostalnu« Crnu Goru, pa je možda smatrao Italijane za saveznike i prijatelje crnogorskog naroda.

zio sa naše strane, propustili smo ga ka sredini zasjede, ne otvarajući vatru. Kamion je, prolazeći nas, nastavio još većom brzinom i poslije nekoliko sekundi napala ga je jedna grupa iz našeg voda, u kojoj se između ostalih nalazio i Alekса Đilas Bećo.⁷ Jedinim puškomitraljezom »brno« koji smo tada imali rukovao je Milosav Đurašinović.⁸ On se u momentu nailaska kamiona nalazio svega 4—5 metara od puta i sručio je čitav rafal na Italijane u kamionu. Poginulo ih je 7 ili 8 dok su ostali (isto toliko) bili ranjeni. Šofer kamiona, koji je ostao nepovrijeđen, dao je pun gas i, pored kiše kuršuma sa svih strana, uspio da se probije i sa mrtvima i ranjenim vojnicima produži za Kolašin. U ovoj akciji Italijani nijesu uspjeli da otvore vatru te mi nijesmo imali ni mrtvih ni ranjenih. Da smo na mjestu gdje je izvršen napad bili pregradili put, kamion bi svakako bio uništen, a nama bi palo u ruke nešto oružja. Pored toga, iz Kolašina se kretala jedna pješadijska kolona u našem pravcu, ali se vratila nazad, pošto ju je šofer obavijestio o napadu na kamion. Tako se završila naša prva oružana akcija odmah poslije poziva Partije za borbu protiv okupatora. Ona je pozitivno djelovala i na borce i na stanovništvo čitavog našeg kraja, koje je čvrsto stajalo uz Partiju ne plašeći se teškoća i represalija neprijatelja. Za nas je to bilo jedno iskustvo kako treba pripremiti i izvoditi slične akcije.

Istog dana, poslije podne, komunisti iz Mojkovca otpočeli su napad na italijansku posadu u Mojkovcu, pa je naš vod uputio jednu desetinu boraca u pomoć drugovima iz Mojkovca. Pošto su se Italijani u Mojkovcu branili čitavu noć 14/15. jula, utvrdivši se u zgradi karabinijerske stanice, to je ujutro, 15. jula, Alekса Đilas Bećo skinuo svoju košulju, posuo je gasom i njom upalio zgradu. No, Italijani su i dalje davali otpor i predali su se tek kada je zgrada počela da se ruši.

Odmah poslije ove dvije akcije uslijedile su pripreme napada na Kolašin i njegovo zauzimanje 18/19. jula 1941. godine.

Vujica VELJOVIĆ

⁷ Poginuo 1941. godine prilikom povratka sa akcije na rušenju mosta na Limu-Ribarevinu. Odmah poslije rata proglašen za narodnog heroja. I u ovoj akciji pokazao je veliku hrabrost.

⁸ Strijeljan sa ocem februara 1943. godine od četnika u Podbišću, pošto je uhvaćen kao ilegalac na terenu opštine poljske.

RAZVOJ USTANKA U SINJU

Neposredno poslije napada Njemačke na SSSR, Pokrajinski komitet KPH za Dalmaciju poslao je svoje članove u Sinj da sa tamošnjim komitetom pristupe formiranju partizanskih grupa i na taj način pripreme jezgro koje će otpočeti s dizanjem oružanog ustanka, kad se za to da direktiva. Do avgusta, tj. do početka ustanka, u Sinju i okolici oformljene su četiri partizanske grupe — po jedna u Sinju i selima Glavicama, Biteliću i Jabuci. Grupa u Sinju bila je sastavljena od radnika, u Glavicama od radnika i seljaka, a u Biteliću i Jabuci samo od seljaka. U sve te četiri grupe bilo je oko 80 boraca. Svaki borac bio je naoružan puškom, bombom ili pištoljem. Pored toga grupe su imale i rezervnog oružja skrivenog u skladištima. Svi su borci bili članovi KPJ, skojevci i simpatizeri, vanredno odani i povjerljivi ljudi. Pred sam početak ustanka, 9. avgusta (dva dana prije planiranog dolaska Splitskog odreda) Pokrajinski komitet je uputio dva druga iz Splita koji će sačinjavati rukovodstvo sinjskih partizana. To su bili Paško Mrdoljaš, komandir odreda, koji se tih dana vratio iz Španije, i Stipe Marković, komesar odreda. Oni su donijeli i direktivu za dizanje ustanka. Direktivu je primio sekretar Kotarskog komiteta u Sinju Tadija Anušić,¹ koji je istoga dana sazvao rukovodioce oružanih grupa i saopštio im da se u toku noći sve ljudstvo pod oružjem uputi na lijevu obalu rijeke Cetine kod sela Rumina, odakle će se pod jedinstvenom komandom otpočeti akcije.

Borci su se okupili i slijedećeg dana odred je kidalo žice i sjekao telegrafske stubove na liniji Sinj — Livno, a potom se prikupio na padinama Kamešnice, gdje je trebalo da se sastane sa Splitskim odredom. Iščekujući Spiličane tu su se zadržali četiri do pet dana, a kad su saznali da je Splitski odred 11. avgusta

¹ Strijeljan početkom 1942. od Italijana u Sinju; proglašen za narodnog heroja.

razbijen u selu Košutama, pri pokušaju da se iz Splita prebaci na Kamešnicu, rukovodstvo odreda odlučilo je da se Sinjski odred rasformira i da se svi nekompromitovani borci vrate kućama, a oni koji su bili poznati vlastima kao komunisti i rukovodioci, da se povuku u ilegalnost. Rukovodioci odreda, Mrdoљaš i Marković, vratili su se preko Mosora u Split i tako se potpuno raspao prvi odred Cetinske krajine iako je imao sve uslove za postojanje i dalji razvoj.

Drugovi koji su se vratili kućama morali su se svakog dana po dva puta javljati ustaškoj komandi u Sinju. Ustaše i okupatori teroriziraju stanovništvo, šamaraju po ulicama za svaku pa i najmanju sitnicu, sve da bi zastrašili ljudi da se ne bi upuštali u bilo kakve akcije protiv režima. Ustaške vlasti — iz straha da partizanske akcije ne ožive — nastoje da se svi »odmetnici«, pa i oni za koje se zna da su komunisti, vrate kućama i obećavaju da im neće biti ništa samo neka se prijave i legalno žive. I pored svih obećanja, zastrašivanja i represalija iz sela Bitelića nitko se nije prijavio vlastima. Štaviše, grupa naoružanih drugova sa Ivanom Bračuljem, glavarom tog sela na čelu, povlači se u brda, gdje su im se kasnije priključili neki članovi komiteta, ilegalci. Oni su kasnije bili jezgro za ponovno formiranje partizanskog odreda.

Zbog neuspjeha u prebacivanju Prvog splitskog odreda i situacije na sinjskom terenu, Pokrajinski komitet je suspendovao cijelokupno partijsko rukovodstvo, kao i sve članove Partije na terenu Sinja, a potom je imenovao novo partijsko rukovodstvo sastavljeni od članova koji do tada nisu bili u komitetu, sem Tadije Anušića, koji je i dalje ostao član komiteta.

Početkom septembra pod rukovodstvom Vicka Krstulovića, sekretara Pokrajinskog komiteta, i Maksa Baće održan je sastanak u kući električara Stipe Ivandića u Sinju na kojem je izabran novi Kotarski komitet (Okružni, kako se tada zvao) u koji smo ušli: Jerko Lovrić Srđan, Tadija Anušić (u ilegalnosti), Jovo Stričević, Joko Čikara (koji je na tom sastanku i primljen u KPJ) i ja. Za sekretara je izabran Lovrić, ja za organizacijskog sekretara, a Čikara je zadužen za rad sa omladinom. Naknadno je u komitet ušao i Božo Bilić Marjan, koji se tada vratio iz Španije². Novom rukovodstvu su postavljena dva osnovna zadatka i to:

a) Obnoviti partijske organizacije, orijentijući se na mlade drugove koji će biti odani i spremni za izvršenje svakog zadatka, a izolovati ranije članove, koji su se pokazali slabi i oportunisti;

² Poginuo je u oktobru 1942. godine kao komandant 1. dalmatin-ske brigade; proglašen za narodnog heroja.

b) Ponovo raditi na dizanju ustanka u cetinskoj dolini i uspostaviti veze koje će omogućiti prebacivanje materijala i ostalog što je potrebno za oformljenje partizanskih odreda.

Na sastanku je odobreno da se po 200 dinara nedeljno isplaćuje iz partijske kase za ishranu nekim članovima Kotarskog komiteta, koji nisu bili zaposleni. To je bilo dovoljno za ishranu, a spavanje je svaki sam sebi obezbjeđivao. Ova pomoć dodeljivana im je sve do januara 1942, a pojedincima i kasnije.

Vicko Krstulović je dao na sastanku 15 000 lira za početni fond novom sinjskom rukovodstvu, s napomenom da ostvare svoje sopstvene materialne izvore, što je i učinjeno u roku od 15 dana. Preko Petra Pavića uspostavljena je vrlo dobra veza sa našim simpatizerima u Sinju koji su redovito davali novčanu pomoć. U davanju novčane i druge materialne pomoći, pored ostalih, najviše su se isticali: apotekar Toni Varda, koji je davao 10 000 dinara mjesečno pored sanitetskog materijala (lijekova smo imali toliko da smo ih često slali i partizanima u Bosnu, odredu u Sajkoviću), trgovci braća Čatipović i Tonči Vuletić, koji je isporučivao automobilske gume za opanke, čavle, posuđe, baterije za radio-aparate i drugo. Materialna sredstva više nisu bila problem. Suma od 15 000 lira, promijenjenih u dinare, koju smo primili od Krstulovića, uskoro je vraćena, odnosno послata je odredu u selo Vrdovo (na Dinari) kao pomoć od PK.

Novo rukovodstvo je nakon nekoliko dana oformilo jednu osnovnu organizaciju u selu Glavicama u kojem je svaki član Partije imao po nekoliko dobrih omladinaca pod svojim utjecajem. Ova osnovna organizacija mnogo je pomogla novom komitetu svakodnevnim prenošenjem raznovrsnog materijala preko veza i na druge načine. U onim selima gdje nije bilo uslova za formiranje organizacije KP, komitet je održavao veze i stvarao uporište preko pojedinih članova i simpatizera, koji su kasnije bili odgovorni za veze u tom selu. Ubrzo je stvoreno jako partijsko uporište i u samom Sinju i to najviše u gimnaziji, kod srednjoškolaca, koji su početkom 1942. masovno stupali u partizane (jedne noći je skoro cijeli VII razred pobjegao na Vrdovo u odred).

Članovi novog komiteta nalazili su se stalno na terenu. Lovrić se u prvo vrijeme nalazio oko svog sela Hrvaca, odakle je održavao kontakt sa partizanima na Biteliću i Vrdovu. On je bio zadužen da izgradi čamac koji bi služio za uspostavljanje veze preko Cetine.

Stričević i Bilić upućeni su u svoja sela Koljane i Civljane (općina Vrlika), gdje je bilo najteže raditi, jer smo u tim selima imali slabo partijsko uporište. Oni su u toku septembra i oktobra uspostavili veze sa pojedinim mještanima za koje su dobili

obavještenje da im se mogu obratiti po izvjesnim pitanjima. Stričević je odlazio u Vještiča-goru da uspostavi vezu između našeg odreda i sela Koljane i tako su u oktobru na zbor u Koljane došli Cvijo Oreščić iz Sajkovića i Bračulj, komandir sa Vještiča-gore. Ovo je bilo nužno da se srpskom stanovništvu u okolini Vrlike objasni tko su partizani i koja je svrha njihove borbe.

Komitet je održavao sastanke najčešće subotom u Sinju, jer je to pazarni dan pa je bilo najlakše da se neupadljivo okupe svi članovi. Stričević i Bilić su dolazili u seljačkoj narodnoj odjeći (vrličkoj). Oni bi u korpi donosili nešto jaja ili neku kokos̄ da bi se prikazali kao sitni trgovci (nakupci) i zavarali ustaše, što im je redovno uspijevalo. Na sastancima se najveća pažnja poklanjala uspostavljanju veza sa susjednim mjestima i selima, a posebno je bila važna suradnja s bosanskim partizanima i partijskom organizacijom. Naime, od životnog značaja kako za pokret u selima oko Livanjskog polja, tako i za sinjske partizane, bilo je da jedni i drugi imaju sigurno zaleđe u slučaju intervencije okupatora i ostalih neprijatelja. Za srpska sela livanjskog kotara, kao što su: Sajkovići, Čaprazlige, Gubin, Crni Lug i druga, bilo je važno da se njihovi dinarski susjadi oko Sinja, Hrvati, bore protiv ustaša i okupatora i da s te strane ne prijeti nikakva opasnost već, naprotiv, da dobijaju pomoć. Ovakva suradnja ostvarivala se za sve vrijeme NOB, što je rezultat pravilnih odnosa još od samog početka, na djelu stvorennog bratstva i jedinstva.

Još pri formiranju novog rukovodstva postavljen je zadatak da se organizuje kanal od Splita do Dinare (Vještiča-gore) i Livanjskog polja, preko kojeg bi se uspostavila veza do Drvara. Na ostvarenju tog zadatka komitet je odmah počeo da radi. Organizovano je više veza od Splita do Sinja za prebacivanje raznih pošiljki. Tako je, na primjer, strojovođa Špiro Kliškić, koji je svakog dana saobraćao na pruzi Split — Sinj, redovito donosio odštampane radio-vijesti, poneko pismo ili manji paket robe. Bilo je i drugih željezničkih radnika koji su donosili razne materijale iz Splita, kao Drago Čatipović Manzan, pomoćnik Kliškića, ali se nametala potreba stvaranja takve veze kojom bi se moglo dostavljati i veće pošiljke i dovoditi ilegalci do Sinja. Takav kanal uspostavljen je u drugoj polovini septembra i imao je slijedeće punktove i za njih odgovorne drugove:

— za organizaciju veze do Dugopolja, bio je odgovoran Mjesni komitet Solina, koji je preko žena organizovao prebacivanje pošte i raznih artikala od Splita do Dugopolja (preko Rupotina, zaseok Gizdići);

— od Dugopolja do Dičma vezom je rukovodio Nikola Vučković Javor, a tu su je primali Mate Pavić i Ivan Perić Brešan koji su je dalje sprovodili do sela Košuta kod Jozе Masleše;

— Masleša iz Košuta upućivao je svog brata i sestru do Sinja, gdje je bila veza u bifeu Vice Buljana. Kasnije, kad je formiran odred na Kamešnici, dio materijala od Košuta odmah je upućivan ovom odredu, a ono što je bilo za Vrdovo išlo je preko Sinja;

— u Sinju je, pored bifea Buljana, veza bila i u gostionici Krune Vlaičevića i trgovini Miljenka Čatipovića. Za organizovanje daljeg kanala od Sinja prema Vrdovu veća prepreka bio je prelaz preko Cetine, zbog čega je komitet zadužio Lovrića da organizuje izradu čamca. Preko rijeke se prevozilo kod Ruma prema Biteliću, a čamac je sakrivan u selu kod drugova odgovornih za ovaj prelaz;

— od Sinja do Ruma organizovana je veza svaki drugi dan, tako da su čamac oni koji su bili njime zaduženi u Ruminu, nosili na leđima do Cetine, a onda su ga poslije prebacivanja opet vraćali u selo, da ga ne bi preko dana našli Italijani i žandarmi koji su kontrolirali most na Panju, oko kilometar od mjesta prelaza;

— od prelaza kod Ruma kurirske poslove obavljali su stalni kuriri iz Bitelića: Mijo i Petar Žarko, Đuro Đapić, Dušan Stojić i drugi. Od sela Biletića do Vrdova i Vještiča-gore nije bilo problema tko će biti kurir; to su mogli da budu žene i djeca pored stalnih, zaduženih kurira.

Veza od Sinja do Vrdova je nešto prije uspostavljena, dok je od Sinja prema Splitu organizovana malo kasnije. Koristila se željeznica, a ilegalci su se prebacivali redovnim saobraćajnim sredstvima pod tajnim imenima. Prvi je putovao opisanom vezom Maks Baće Milić, koji je do Sinja došao legalno vozom, a dalje na Dinaru i natrag pomenutom vezom. On je pomagao da se ona organizira i učvrsti, pa je kasnije bila siguran kanal za prebacivanje svih potreba do kraja 1942. godine. Tim kanalom su prolazili: Vicko Krstulović, Vojin Zirojević, Dujo Bašić, Edo Santini, Vice Buljan i mnogi drugi rukovodioci koji su odlazili u odred Vrdovo, za Bosnu i druge krajeve. Treba pomenuti da su od Sinja do Vrdova, pored veze čamcem preko Cetine, naši kuriri i simpatizeri iz Bitelića skoro svaki dan prenosili materijal legalnim putem preko mosta na Panju. Oni su na leđima prenosili pisaće mašine, geštetenere, radio-aparate i drugo. Najčešće je to vršio Đuro Bulović³ koji je spjeval poznatu pjesmu: »Poletilo jato vrana, jedna četa Talijana«.

³ Poginuo u petoj neprijateljskoj ofanzivi.

Najviše mi je ostalo u sjećanju kad sam sa Čikarom i još nekim drugovima iz glavičke partijske organizacije jedne novembarske noći preko postojećih veza prenosio iz Sinja za Vrdovo 6 pušaka i sanduk municije. S nama je bio i Pepo Polak Martin, koji se iz Splita prebacivao za Vještiča-goru, u odred. Zbog nevremena i jake jesenje kiše nije došla veza sa čamcem na Cetinu. Nakon uzaludnog iščekivanja pred zoru smo oružje i municiju zamotali u Martinov kišni ogrtač i sakrili u žbun pored same rijeke. Martin se s nama vratio prema Sinju, ali kad nas je zatekla zora u putu ostavili smo ga da predani u napuštenoj vinogradskoj kućici ispred Sinja. U toku dana uspostavljena je veza sa drugovima u Ruminu i navečer smo ponovo krenuli. S nama je pošao za Vrdovo i Vicko Krstulović, koji je u toku dana doputovao iz Splita. Veza nas je čekala, oružje i municiju smo pronašli gdje smo i ostavili; sve je bilo u redu.

Karakteristično je da u toku 1941. godine na svim postojećim vezama na teritoriji Sinja nije pao u ruke neprijatelja ni najmanji predmet. Sve je funkcionalo u potpunom redu, svako je imao određeno zaduženje, a konspiracija je bila na visini.

Sve što je rađeno na terenu imalo je za cilj da stvori bazu i uslove za razvoj ustanka ne samo u okolini Sinja, već da se omogući i odlazak u oružanu borbu stanovništву Splita i jednog dijela srednje Dalmacije. Zato je, uporedo sa stvaranjem partiskih organizacija i kanala za vezu, rađeno i na formiraju partizanskih odreda. Prvih dana septembra u Sinj su došli Maks Baće Milić i Dujo Bašić, povezali se s komitetom i odmah otišli na Bitelić — Vrdovo gdje su se našli sa Bračuljem i njegovinu drugovima, kao i sa ranijim pripadnicima odreda koji su tu bili u ilegalnosti. Sve skupa bilo ih je 18. Od ovih ustanika formira se ponovo Prvi partizanski odred sa Ivanom Bračuljem na čelu. Upravo tog dana kada je odred formiran, naišla je žandarmerijska patrola iz stanice Ribarić. Odred je jednog žandara ubio, a jednog zarobio. Ta akcija je uslovila da oni borci, koji su do tada dijelom bili kod kuće, a po potrebi partizani, više nisu mogli spavati u svom selu Vrdovu, već su morali stalno ostati u odredu, s puškom u ruci. Postojanje oružanog partizanskog odreda na Vrdovu zadalo je mnogo straha ustašama i okupatoru, iako je vršio male akcije pretežno ekonomskog karaktera, a narodu cetinske doline vratilo se povjerenje u KP kao organizatora borbe protiv okupatora i ostalih izdajnika.

Odred postepeno jača i popunjava se novim borcima, uspostavlja dobre veze s narodom susjednih sela, noću silazi u sela i objašnjava ciljeve borbe, a danju se zadržava u logoru na Vrdovu. Za ishranu boraca brinu se u prvo vrijeme sela Bitelić i Vrdovo, a zatim i susjedna sela. Ishrana je organizirana tako,

da se svaki dan zna koja kuća je na redu da donese meso, kruh i ostalo. Odred uspostavlja dobre veze s partizanima u Livanjskom polju, te dolazi do uzajamnog ispomaganja u svakom pogledu. Kotarski komitet organizuje sredinom oktobra u Bračevu Docu sastanak predstavnika našeg odreda i odreda iz Livanjskog polja. Kao predstavnici odreda iz Livanjskog polja došli su Cvijo Oraščić i Miro Višić, a od Dinarskog odreda Ivan Bračulj i Dujo Bašić. Na sastanku se raspravljalo o ciljevima borbe, snabdijevanju oba odreda artiklima koji se mogu dobiti iz grada, popuni ljudstvom i drugim pitanjima.

Mjesec dana poslije ovog sastanka, oko 15. novembra 1941, komitet u Sinju dobio je od komandira Bračulja izvještaj u kojem pored ostalog navodi da je odred narastao na 40 drugova, pa, s obzirom na ograničene zadatke, predlaže da se podijeli na tri dijela. Jedan dio da ostane na području Vrdova (Vještiča gora), drugi dio da pređe na Kamešnicu, a treći na Svilaju. Upravo kad je ovaj izvještaj dobijen stigao je u Sinj Milić i, pošto se upoznao sa predlogom komandira Bračulja, odmah je krenuo na Vrdovo. Nakon pet-šest dana Milić se vratio u Sinj i izvjestio komitet da je izvršio podjelu odreda na tri dijela, kako je to predložio Bračulj.

Trinaest drugova prešlo je na Kamešnicu; za komandira je određen Ivan Bračulj, a za političkog komesara Tadija Anušić. Trinaest drugova na čelu sa komandirom Dujom Bašićem i komesarom Pepom Polakom Martinom upućeno je na Svilaju. Poslije mjesec dana tamo je za komesara došao Stipe Librenjak⁴. U grupi koja je ostala na Vrdovu bilo je 14 drugova; za komandira je određen Petar Bračulj, a za komesara Đuro Đapić.

Odredi koji su krenuli za Svilaju i Kamešnicu ponijeli su i hranu za prvo vrijeme, a poslije će se snabdijevati na terenu. Pri polasku, odred koji je odlazio na Svilaju dobio je od Milića ove zadatke: kad stigne na Svilaju da se smjesti u Zagorčeve staje, a potom da uspostavi vezu sa Jovom Stričevićem u Koljanima, Ilijom Krunicem i Božom Stojsavljevićem iz Otišića, kao i Nikolom Vrančićem⁵ iz Vrlike; da dejstvuje jugozapadno i sjeveroistočno od Svilaje po selima, na komunikacije, žandarmerijske stanice i slično, a zatim da uspostavi vezu — kanal preko brda Moseča sa Splitom, Solinom i Kaštelima.

Kad je podijelio odred Milić se vratio u Sinj i izvjestio komitet o novoj situaciji i zadužio članove komiteta da odu na teren, da uspostave vezu sa odredima i pomognu im u izvrša-

⁴ Poginuo u petoj neprijateljskoj ofanzivi; predratni član Partije u Osijeku.

⁵ Vrančić je bio napredan student prije rata; prevodio je neke brošure sa ruskog jezika. Poginuo je od četnika 1942. kod Vrlike.

vanju zadatka. Određen sam da pronađem grupu na Svilaji, a da mi komandir Dujo Bašić obezbijedi prelaz preko Svilaje u pravcu Drniša, jer se tamo pripremala akcija na poresku upravu iz koje bi se uzela novčana sredstva (oko 20 miliona) za finansiranje NOB u ovom kraju. Tako sam dospio do Drniša, gdje je vozom stigao i Milić, koji je u kući Bogde Njeguša pripremao ovu akciju, ali pošto su se neki tamošnji komunisti pokolebali, napad na poresku upravu nije izvršen. Poslije 3—4 dana Milić se vozom vratio u Split, a ja sam preko odreda otišao u Svilaju.

Odred koji je pošao na Kamešnicu smjestio se u Litrine staje i preko veze u selu Udovičiću prihvatio Lovrića koji je od komiteta bio upućen da mu pomogne. Lovrić se našao s Tadijom Anušićem i njihovi su se razgovori više odnosili na političke stavove, s obzirom na raspoloženje okolnih sela koja su većinom bila pod uticajem HSS-a. Najveće uporište partizana na Kamešnici bilo je selo Udovičić, koje je listom bilo za narodnooslobodilačku borbu, pa se preko njega ostvarivao i utjecaj Komunističke partije na istočna sela Sinjskog polja. Odred je odmah uspostavio kontakt s drugovima iz okolnih sela, kao što su bili inženjer Vito Čabo, Ivan Guo, Vlado Pezelj, Silvestar Marasović i drugi, koji su uskoro došli u partizane i u odredu zauzimali odgovarajuće položaje. Preko njih je ostvaren vrlo jak utjecaj na sva sela triljske općine što je omogućilo da partizanski odred na Kamešnici brzo ojača, da snažno politički djeluje na ljudi i tako parališe utjecaj klera i HSS-a. Vrlo značajan momenat bilo je i to kad je oko 25. decembra Vice Buljan izišao iz Splita, prebacio se preko Sinja na Kamešnicu i obnovio veze s drugovima iz Livanjskog polja, kao i iz cijele Cetinske doline u kojoj je imao vanredan autoritet.

Do kraja 1941. postojeći odredi na Vrdovu, Svilaji i Kamešnici toliko su ojačali, da su predstavljali sigurnu osnovu za prihvatanje novih boraca iz Splita i otoka srednje Dalmacije. Pored ispoljene snage u borbenim akcijama, koje su zadale strah ustaškim vlastima, rezultati organizovanog rada Komunističke partije u Sinju odrazili su se i u masovnom odlasku u partizane: grupa od 47 drugova koja je 14. januara 1942. godine otišla na Vrdovo, a iza nje, u toku istog mjeseca, još nekoliko manjih grupa iz Sinja i okolice, ojačali su postojeća tri odreda sa oko 100 novih boraca. Iza njih slijedile su mnoge organizovane grupe iz cijele Dalmacije. Tako je stvorena čvrsta osnova za kasniji nezadrživ razvoj i dejstva partizanskih jedinica — odreda i brigada — na području srednje Dalmacije.

Ivan GRUBIŠA

AKTIVNOST LIVANJSKIH KOMUNISTA

Burna 1941. godina zatekla je Livno i njegovu okolinu u izuzetno složenoj i teškoj situaciji. Utjecaj ustaških elemenata, koji je do tada bio neznatan, počeo se jače osjećati među pripadnicima Hrvatske seljačke stranke, u čijim se redovima nalazio dobar broj Hrvata iz livanjskih sela. Partijska organizacija, malobrojna i od strane režima onemogućena da otvoreno djeluje, pokušavala je da razbije nedoumice i strah, da ukazuje na put kojim treba da se ide, ali je to bilo nedovoljno. Obavještenja i propagandni leci sporo su stizali ilegalnim kanalima. Članove Partije stalno su pratili žandarmi. U isto vrijeme bjesomučno su raspirivane šovinističke strasti od strane ustaša, četnika, mačekovaca i drugih šićardžija, a da režim uopšte nije ozbiljnije reagovao. U Livno i okolna sela počeli su da stižu razni špekulantи, sumnjivi »političari« i šverceri očekujući trenutak da ih događaji iznesu »na površinu«. Uslovi za njihovo djelovanje bili su ovdje, uglavnom, povoljni. U Livnu su živjeli Hrvati, Srbi i muslimani, a nacionalna neslaganja tinjala su čitav niz predratnih godina. U Livnu je, zatim, bilo više gradske sirotinje nego u ma kom drugom manjem mjestu. Moglo se, dakle, obećavati i obmanjivati. Takvo stanje bilo je i u okolnim selima, u kojima je carovala nemaština i nezaposlenost.

Zbog svega toga livanjska partijska organizacija našla se pred specifičnim zadacima, koji su zahtjevali maksimalno angažovanje svakog člana Partije na razbijanju pogrešnih shvatanja i mobilisanju naroda u borbi protiv obmanjivača i izdajnika. Livanjski komunisti se nisu mogli oslanjati na radnike u svojim akcijama, jer tada radničke klase ovdje nije ni bilo. Glavni oslonac Partije bili su zanatlije, sitni trgovci, gradska i seoska sirotinja. Utoliko prije valja istaći brojnost i snagu livanjske partijske organizacije, koja je nikla iz sindikalnog pokreta sitnih zanatlija još 1930. godine i razvila se u snažan politički faktor.

U prvim mjesecima 1941. u Livnu je već postojao Mjesni komitet Partije. Brojnost organizacije i složenost zadataka zahtijevali su da postoji centralno partijsko rukovodstvo, koje će usmjeravati borbu i biti u stalnom kontaktu sa Pokrajinskim komitetom Partije za Dalmaciju, za koji je od svog formiranja bila vezana livanjska partijska organizacija. U prvim danima 1941. godine u Livnu i okolnim selima bilo je 50 članova Partije, veći broj simpatizera i skojevska organizacija. To je, dakle, bila solidna snaga, koju je nešto kasnije osjetio i neprijatelj, snaga koja je u vrlo teškim uslovima povela narod svog kraja u oružanu borbu.

Mjesni komitet na početku 1941. sačinjavali su: Vojin Zirojević, sekretar, Pero Vujičić, Mica Zirojević-Vukelić i Nikica Teklić.

Livanjska partijska organizacija ostvarila je svoj neposredni politički utjecaj u narodu preko čelija, kojih je u to vrijeme bilo sedam — četiri u gradu, a tri u selima. Gradske partijske čelije djelovale su na određenom području grada. Tako je čelijom u Donjoj Čarsiji rukovodio njen sekretar — Pero Vujičić, u Prikorici — Vojin Zirojević, a u Žitarnici — Nikica Teklić. Partijskom organizacijom u Gornjem Gradu rukovodila su dvojica drugova — Sefet Gagić i Nurija Pivčić.

Seoske čelije uglavnom su sačinjavali siromašni seljaci, koji su između dva rata odlazili u razne evropske zemlje da traže posla, a naročito u Francusku, Njemačku i Belgiju. Ali oni su tamo upoznavali napredni radnički pokret, učestvovali u štrajkovima i na taj način postali nosioci naprednih ideja među ekonomskim emigrantima tog kraja. Sem toga, mnogi od njih postali su članovi komunističkih partija zemalja u kojima su radili, a nekoliko desetina Livnjaka učestvovalo je i u španjolskoj revoluciji. Takvi ljudi, čim su se vratili u svoje selo, počeli su aktivno da propagiraju ideju borbe protiv režima i eksploracije i tako postali začetnici napredne misli u livanjskim selima.

U selima Zabrišću i Guberu postojala je jedna partijska čelija. Sekretar te organizacije bio je Dujo Brdar. Za Vidoše i Dobro postojala je, takođe, jedna organizacija, čiji je sekretar bio Ilija Marelja. U svim livanjskim selima na sjevernoj strani Livanjskog polja (do Čelebića) bila je samo jedna partijska grupa, za koju je Mjesni komitet bio zadužio Pera Vujičića.

Livanjska partijska organizacija, međutim, postala je brojna i jaka zahvaljujući, pored ostalog, i pomoći dalmatinskih komunista, koji su iskoristili svaku priliku da livanjskim komunistima ukažu na metode borbe i da upozore na događaje od značaja za razvoj radničkog pokreta.

Livanjski komunisti spremno su dočekali pripreme za odbranu zemlje od fašističkih zavojevača. Sjećamo se partijskih sastanaka uoči opšte mobilizacije u Jugoslaviji, na kojima su svi članovi Partije oduševljeno primali zadatak da odmah idu u vojsku, da se bore. Na tim sastancima bilo je zaključeno i to da se i ostalim vojnim obveznicima ukazuje na potrebu odbrane zemlje. Ubrzo, zatim, svi članovi Partije, koji su bili sposobni za vojsku, javili su se, prema ratnom rasporedu, u svoje jedinice, obukli uniformu i primili oružje. Mustafa Latifić, na primjer, bio je u sinjskom garnizonu. U tom garnizonu je bio i Hasan Brkić, kao i još neki komunisti i njihovi simpatizeri iz Livna. Jedinica Vinka Konte, pak, nalazila se u Tivtu, a Luke Džalte u Nišu. Nikola Kutleša povezao je u vojsku i svoj teretni automobil »ford«. I ostali članovi Partije iz Livna, isto tako, disciplinovano su izvršili svoje obaveze prema otadžbini i prema Partiji, iako su postojale mogućnosti da se ostane kod kuće, da se izbjegne odlazak u vojsku.

Svim članovima Partije, prije odlaska u vojne jedinice, bio je postavljen zadatak da se što prije povežu sa organizacijom u vojsci, ili u mjestu u kome se nalazi njihova jedinica. I mnogima je uspjelo da izvrše i taj zadatak, što im je omogućilo da iz partijskih izvora blagovremeno dobiju informacije o razvoju situacije. Komunisti su aktivno radili na podizanju borbenog morala među vojnicima.

Međutim, događaji koji su nakon toga uslijedili razočarali su sve rodoljube. Okupator je, zahvaljujući izdaji vlastodržaca i vojnih komandanata, pregazio zemlju za nekoliko dana. Ljudi su, zbunjeni i puni nedoumice, išli svojim kućama noseći sobom oružje iz kojeg nije bio ispaljen ni jedan metak. Iz Sinja za Livno pošla su dva puka vojske — 13. i 83. Jedinice su se raspile na Vagnju, prevoju preko Dinare. Bilo je žalosno gledati kako stotine vojnika odlaze svojim kućama ostavljajući za sobom gomile mitraljeza, pušaka, bombi, municije i drugog ratnog materijala. Opšti haos povećali su stanovnici najbližih sela, koji su pohitali na mjesta na kojima je došlo do raspada pukova. Žene i djeca uzimali su i nosili kućama mitraljeze, puške, pa čak i bacače. Čobani, čuvajući ovce, zabavljali su se pucanjem iz malih brdskih topova. Eksplozije su odjekivale Dinarom petnaestak dana . . .

*

Italijanska vojska ušla je u Livno između 20. i 23. aprila 1941. godine. Nastala je pometnja i neizvjesnost. Ni članovi Par-

tije nisu odmah mogli da se snađu. Tog istog dana mnogi simpatizeri pokušali su da od naših drugova doznaju kako će se razvijati situacija poslije dolaska okupatorske vojske. Naveče je Mjesni komitet Partije održao i kratku sjednicu. Razmotrena je novonastala situacija i zakazan širi sastanak članova Partije, na kojem je trebalo da se daju osnovna obavještenja i smjernice za akciju. Odlučeno je da se sastanak održi slijedećeg dana, u 20 časova, i to u »Brkića bostanu« koji se nalazi preko puta zgrade »Sundečić« u kojoj je sada smještena osmogodišnja škola. Bilo je više razloga zbog kojih je Mjesni komitet odabrao upravo taj voćnjak za održavanje sastanaka. On se, naime, nalazi u centru Livna, ali podalje od najprometnijih ulica. U voćnjak se, zatim, moglo ući sa svih strana skoro neopaženo. Dalje, znalo se da je u Livnu Hasan Brkić i da će prisustvovati tom sastanku. Na zakazano mjesto neopaženo je mogao da dođe i Vojin Zirojević, kojega su ustaški agenti pratili na svakom koraku. Vrijeme nam je išlo na ruku. Bilo je lijepo. Oko 20 časova došli smo u Brkića bostan. Zatekli smo nekoliko drugova ispred visokog zida kraj ceste. Sjedili su u sjeni probeharale stare jabuke i tiho razgovarali. Dvadesetak metara, dalje, na ulazu u »Sundečić«, stajala su dva stražara. Visoki zid nas je štitio od njihovih pogleda, ali smo jasno čuli udaranje njihovih cokula i kundaka o beton kada bi oni pozdravljali oficire. Kroz prozore zgrade dopirala je galama vojnika, zveka vojničkih porcija i kašika, smijeh i pjesma. Građani su žurno prolazili ulicom svojim kućama i nije bilo bojazni da će neko navratiti u voćnjak kraj kojeg je postavljena italijanska straža. Moglo bi se čak reći da su italijanski stražari tom prilikom nesvesno čuvali livanjske komuniste dok su održavali svoj sastanak.

Nešto poslije 20 časova sastanak je počeo. Pored Vojina Zirojevića i Hasana Brkića sastanku je prisustvovalo još 6 drugova.

Najprije je govorio Hasan Brkić. Slušali smo ga pažljivo, jer je govorio o najnovijim događajima. Poslije diskusije, zaključeno je da se pojača veza sa Pokrajinskim komitetom Partije za Dalmaciju, koja je, poslije okupacije znatno oslabila. Trebali su nam propagandni leci, bilteni i ostala sredstva ilegalnog informisanja, jer ih je bilo malo, ili su prekasno stizala. Dalje, zaključak bio je da se nastavi akcija prikupljanja oružja.* Po-

* Na prvim sastancima partijskih celija u Livnu poslije okupacije konstatovano je da je svaki član Partije donio barem nešto od oružja. I Mjesni komitet odmah je donio zaključak da se oružje prikuplja. Za uskladištenje i čuvanje prikupljenog oružja bili su zaduženi Strahinja Pažin i njegov brat Jovo. Oni su za to pronašli pogodnu pećinu u Bačkovec, iznad Livna. Luka Džalto i još neki imali su zadatak da pri-

sebno se govorilo o zabrinjavajućem stanju u međunarodnim odnosima u Livnu. Ustaški elementi počeli su otvoreno, na javnim skupovima, da prijete Srbima, da ih maltretiraju na razne načine i time unosili strah i paniku u srpske kuće. Zaključili smo da je potrebno svim raspoloživim sredstvima onemogućavati razbuktavanje nacionalne mržnje, međusobnih razmirica i prijetnji. Pred kraj sastanka usvojen je skroman program proslave Prvog maja. Nuriya Pivčić i Luka Džalto bili su zaduženi da u noći, uoči Prvog maja, postave veliku crvenu zastavu na Crvenicama, i to na nepristupačnom mjestu, kako bi se na sam praznik mogla što duže gledati iz Livna i da se Italijani i ustaše namuče dok je uklone. Vinko Konta je trebalo da osigura dovoljno crvenog platna iz radnje u kojoj je radio kao trgovački pomoćnik. Programom je, takođe, bilo predviđeno da se sa omladinom organizuju izleti.

Sastanak je trajao nešto manje od 2 časa. U »Sundečiću« su svjetla bila pogašena i zavladao je mir. Samo se čuo tihi razgovor dvojice italijanskih stražara. Razišli smo se, svak na svoju stranu, bez teškoća.

Taj sastanak je imao velikog značaja za dalji rad livanjske organizacije, u kojoj su se, doduše, i do tada sastajali članovi Partije iznoseći svoja mišljenja o novonastalim prilikama. Ali je do tada nedostajalo akcije, nedostajali su određeniji zadaci.

*

Uoči Prvog maja Italijani su uhapsili sekretara Mjesnog komiteta Partije, Vojina Zirojevića. Vijest o tom događaju nujevito se pronijela Livnom. Mi smo bili uvjereni da je došlo do provale u organizaciji i da će uslijediti hapšenja i ostalih članova Partije. To je, međutim, bila pogrešna prepostavka, jer su svi građani Livna i okolnih sela znali da je Vojin komunista i da je zbog toga, još prije rata, bio hapšen i osuđivan, pa Italijanima, čim su došli u Livno, nije bilo teško doznati od koga potječe revolucionarna aktivnost u ovom kraju, ko je njen inicijator.

Prvog maja, ispred gostionice »Labud«, krenula je kolona italijanskih kamiona u pravcu Splita. U kamionima su se, pored

kupljaju oružje. Čak je i za novac kupljeno nekoliko pušaka. Za kratko vrijeme u skladištu je bilo dvadesetak pušaka, veći broj pištolja, ručnih bombi i desetak hiljada komada metaka.

Steta je što danas niko od preživelih drugova ne zna u kojoj se pećini nalazilo prvo skladište vojnog materijala u Livnu. To su jedino znali Strahinja i Jovo, koji su poginuli za vrijeme rata, a partijsku tajnu nikom nisu odali, pa čak ni svojim najintimnijim drugovima komunistima.

vojnika, nalazili istaknutiji livanjski Srbi. Govorilo se da ih odvode u internaciju. Među njima se nalazio i Vojin Zirojević. Nakon tri dana svi ti ljudi su se vratili iz Splita svojim kućama — osim Vojina, koji je, kako se poslije saznao, otjeran u italijanski koncentracioni logor na otoku Ugljanu.

To je bio težak udarac za livanjsku partijsku organizaciju. Osjećali smo se obezglavljeni i niko nije znao nešto određenije reći šta treba dalje raditi. Čak ni prvomajska proslava nije bila organizovana onako kako je bilo zaključeno na sastanku u Brkića bostanu. Jedino je grupa omladinaca iz Gornjeg Grada pošla na izlet u Bašajkovac. Ali je i taj izlet protekao u znaku žalosti za uhapšenim sekretarom Mjesnog komiteta Partije. Samo onaj koji je dobro poznavao Vojina Zirojevića i s njim radio mogao je ocijeniti šta je značilo njegovo hapšenje za cje-lokupan oslobodilački pokret u tom kraju.

Vojin je, naime, bio preduzimljiv partijski rukovodilac, sa velikim revolucionarnim iskustvom. Nemoguće je zaboraviti trenutke kada je on, i u najtežim situacijama, samo sa nekoliko riječi ohrabrenja povraćao ljudima samopouzdanje i vjeru u pobjedu. Na svakom mjestu i u svim prilikama, on je bio i veliki čovjek i veliki revolucionar. On je i u danima najbjesomučnijih međunacionalnih prijetnji i trzavica bio podjednako omiljen među Srbima, Hrvatima i muslimanima, tako da je osvojio simpatije Livnjaka još 1935. godine, kada je u Livnu proširio i učvrstio partijsku čeliju.

Pošto su, neposredno iza Vojinova hapšenja, protekla prva uz nemirenja, počeli smo se sastajati u manjim grupama. Svi članovi Partije su govorili da treba nešto raditi, ali niko nije mogao reći šta konkretno treba da se radi. Stanje je bilo utoliko teže što su sve ranije veze sa Pokrajinskim komitetom za Dalmaciju skoro isključivo išle preko Vojina Zirojevića. Sada je trebalo da se na tom poslu angažuju drugi ljudi, a to je bilo teško i tražilo je dosta vremena. Među članovima Partije, a posebno u Mjesnom komitetu, postojao je strah od eventualnih grešaka, koje bi se mogle učiniti ako se budu preduzimale samoinicijativne akcije, bez znanja i odobrenja Pokrajinskog komiteta.

Ta pasivnost livanjske partijske organizacije i »očekivanje direktiva« potrajali su čitav maj.

U junu je, međutim, izabran novi Mjesni komitet, čiji je sekretar bio Pero Vujičić.

Broj članova Mjesnog komiteta Partije bio je povećan, što je bilo neophodno, jer je situacija u Livnu i okolini postajala sve teža. Hapšenja, progoni, pljačka i prijetnje postali su glavni

metodi ustaške vlasti. Naslućivale su se zločinačke namjere ustaša i trebalo je učiniti pokušaj da se one spriječe.

Zatim su pale i prve nedužne žrtve. Šestog juna, naveče, grupa Srba iz Donjeg Polja, sa popom Ristom Čatićem na čelu, otjerana je autobusom iznad sela Suhače, kod Livna. I tamo su poubijani i bačeni u jamu. Ista sudbina ubrzo je zadesila dr Duška Mitrovića, popularnog livanjskog ljekara, zatim predsjednika suda u Livnu, Krstu Zubića i Ranka Margetu, pravnika. Njih su ustaše poubijale u okolini Gornjeg Vakufa. Jer, govorili su: »Zmiji treba najprije smrskati glavu...«, misleći, pritom, da najprije treba pobiti uglednije Srbe i intelektualce. Samo nekoliko dana kasnije još jedan autobus, natovaren livanjskim Srbima, otišao je na stratište u Koprivnicu... Među njima je bila i Mica Zirojević, inače Hrvatica.

Čim su pale prve žrtve, Mjesni komitet Partije organizovalo je hitno obavještavanje Srba o opasnostima koje im prijete. Mreža obavještajaca bila je pojačana većim brojem naših simpatizera. Ljudima je sugerisano da se sklanjaju u šumu, ili da bježe u druga, bezbjednija mjesta. Međutim, u tome je livanjska partijska organizacija doživjela veliki neuspjeh. Teško je, naime, bilo ubijediti ljude u to da će biti poubijani, bez obzira na to što su davali izjavu da su van svih političkih događaja i da se lojalno odnose prema ustaškom režimu. Neupućeni su, naime, pretpostavljali da su oni koji su već stradali, bili uplenjeni u nekakvu zavjeru protiv Pavelićeve »NDH«. A bilo je i takvih koji su vjerovali da se ti ljudi nalaze negdje u zatvoru, živi i zdravi, ili su možda na radu u Njemačkoj. Nesreća je, dakle, bila u tome što narod nije mogao da povjeruje da ustaše mogu činiti takva zvjerstva. Zbog toga je ljudima izgledalo besmisленo napuštati svoja ognjišta, teško stečeni komad zemlje, kuću, trgovačku ili zanatsku radnju. Doduše, bilo je dosta slučajeva da su članovi Partije i njihovi simpatizeri uspjeli da uvjere ljude u opasnost koja ih čeka, pa su se takvi spasavali na različne načine.

Jedan od važnijih događaja partijske organizacije iz tog vremena bio je i uži sastanak grupe komunista, održan na inicijativu Ante Mioča, španskog borca. Dogovoren je bilo da se sastanak održi pod Hajdukovića vrbama, na mjestu gdje se sastaju Žabljak i Bistrica. Pored Ante Mioča na sastanak su došli Pero Vujičić, Jozo Popović i Vinko Konta.

Bilo je to 27. jula, Dan je bio sunčan, pa smo se svukli, kao da ćemo se kupati. Kada nikoga nije bilo u blizini, sjedili smo na obali i razgovarali. A čim bi se neko pojавio, skakali smo u vodu i plivali. Ali iskorištavali smo i zadržavanje u vodi za saopštenja i dogovore. Na tom sastanku Ante Mioč nam je

saopšto odluku o dizanju svenarodnog ustanka. A to je, koliko znamo, bilo prvo zvanično saopštenje livanjskoj partijskoj organizaciji da je Centralni komitet KPJ pozvao narod u oružanu borbu.

Prilikom povratka u Livno saznali smo važnu novost: tog dana pukla je u ovom kraju prva ustanička puška u Donjem Livanjskom polju. Dok smo išli cestom u Livno, u susret nam je jurio automobil. U njemu smo prepoznali zabrinuto lice — ustaškog logornika Dragana Urumovića. Odmah smo shvatili da ide do ustaničkog područja, kako bi se uvjerio u istinitost vijesti o ustanku.

Sutradan, 28. jula, u rano jutro ustaška policija počela je da masovno hapsi livanjske komuniste i simpatizere. Tog jutra uhapšeni su Mirko Kutlesa, Boško Škar, Pero Vujičić, Nikola Jurkić, Luka Bilić i Vinko Konta. Broj uhapšenih simpatizera, međutim, bio je mnogo veći. Komunisti su bili zatvoreni u zgradu osnovne škole (današnja gimnazija) sa oko 160 Srba iz Livna i Gubera. Ali tri člana Partije uspjeli su da pobegnu prije hapšenja. To su bili Živko Jurkić, Strahinja i Jovo Pažin. Oni su se sklonili u šumu iznad Cincara, dok se neki drugi članovi Partije tog dana nisu nalazili u Livnu, pa su ih ustaški policajci uzaludno tražili.

Tridesetog jula, noću, svi Srbi su izvedeni iz škole, povezani žicom i u kamionima odvezeni pod selo Prolog, gdje su — poubijani. Livanjskim koljačima došli su da pomognu njihovi istomišljenici iz Duvna, Posušja i Imotskog. Oni su bili odlučili da najprije likvidiraju grupu komunista. To se, međutim, nije dogodilo. Tome je, najviše pomogla okolnost što su svi zatvoreni članovi Partije bili Hrvati, tako da su poslije nekoliko dana pušteni na slobodu. Ustaše su, izgleda, smatrali da su svojim zločinima dovoljno zaplašile narod i da do pokušaja oružanog otpora više ne može doći.

*

Poslije tih prvih ustaničkih plotuna nastupio je period jačanja partijske organizacije u Livnu, koja je, u očima naroda, postajala jedini istinski borac za slobodu. U toku avgusta sastanci su održavani češće, članovi Partije i skojevci su tražili da idu u šumu, da se bore. Mjesni komitet je zaključio da se uputi grupa drugova na Cincar, kako bi našli pogodno mjesto za smještaj partizanskog odreda. U toj grupi bili su Anto Mioč, Bono Rančić, Živko Jurkić, Safet Gagić i Strahinja Pažin. Pošto su obišli šumovita područja iza Cincara, predložili su da se odred smjesti u Drežnici. Mjesni komitet je usvojio taj prijedlog, jer

je Drežnica udaljena od komunikacija, a nalazi se na području sa kojeg je odred mogao da djeluje i ima utjecaj na veći broj glamočkih, livanjskih i kupreških sela.

Sada je i propagandni materijal stizao iz Dalmacije redovnije, a i rasturan je vrlo uspješno preko partijskih celija i skojevske organizacije. Utjecaj Partije u livanjskim selima snažnije se osjetio tek u avgustu, kada su naši drugovi pokušali da kroz Hrvatsku seljačku stranku upozore ljudi na ciljeve oslobođilačke borbe. Uspjeh nije izostao. Svi pošteni Hrvati bili su ogorčeni ustaškim zločinima. Oni su počeli da se postepeno okupljaju oko još malobrojnih članova Partije u selima. Naročito dobri rezultati postignuti su u Vidošima, Dobrom, Zabrišću, Guberu, jednom dijelu Suhače, kao i u samom Livnu. Dobar dio hrvatske i muslimanske omladine oduševljen je prihvatio ideju borbe za oslobođenje, što je kasnije i potvrđeno masovnim stupanjem u redove Narodnooslobodilačke vojske. To je, nesumnjivo, bila krupna politička pobjeda partijske organizacije u Livnu.

U toku avgusta i septembra nekoliko naših drugova dobilo je pozive da stupe u domobrane. Oni su se za savjet obratili Mjesnom komitetu, koji je odlučio da ti drugovi stupe u domobranske jedinice, računajući da će oni među prilično demoralisane domobrane unijeti još više nepovjerenja prema ustašama. Sjećamo se da su u domobrane stupili Jozo Popović, Ismet Latifić, Jure Marelja i još neki. Svi su oni, kasnije, došli u partizanski odred i donijeli oružje. Pokazalo se, međutim, da je u toku intenzivnih priprema za formiranje partizanskog odreda korisnije da članovi Partije ostanu u Livnu, pa su preuzete mјere da se onemogući dalje slabljenje partijske organizacije. Ustaškim vlastima je odgovaralo da sve ljudi, koji su smatrani za komuniste i simpatizere oslobođilačkog pokreta, uklone iz Livna, a mobilizacija u domobrane im je bila najpogodniji način da se to učini. To im nije pošlo za rukom, jer smo i mi mijenjali taktiku, pa smo preko Nurije Halapića, kandidata za člana Partije, koji je radio kao vojni referent u načelstvu, organizovali uništavanje vojnih pozivnica, koje su se odnosile na naše ljudi. Ustaše su bjesnile, jer u Livno nikako nisu stizale pozivnice za one koji su im smetali. Događalo se, recimo, da jedan čovjek bude i po nekoliko puta pozivan, ali su sve te pozivnice svršavale u peći kancelarije pomenutog vojnog referenta.

Ali još smo imali malo oružja, pa smo iskorištavali svaku priliku da se dokopamo neke puške, pištolja, municije... Luka Džalto je, na primjer, jednom prilikom, vozeći teretni automobil, navratio u domobranski garnizon u Sinju i pronašao neke naše drugove (Džebaila Džirlu, Juru Marelju, Jozu Popovića

i Safeta Pivčića) koji su mu pod sjedište u kamion natrpali nekoliko ručnih bombi, pušku i municiju. Inače, domobranske jedinice su tada postale prilično dobar izvor oružja, koji smo obilato iskorištavali.

U to vrijeme stizale su vijesti od drugova na Cincaru da je sve gotovo za smještaj odreda. Ali, u očekivanju pomoći Pokrajinskog komiteta za Dalmaciju oko formiranja odreda — protekao je i septembar.

*

Prvih dana oktobra stigla je u livanjsku partijsku organizaciju radosna i ohrabrujuća vijest — iz italijanskog koncentracionog logora oslobođen je Vojin Zirojević i nalazi se sa ustanicima u Donjem Livanjskom polju. Mi, članovi Partije, prilikom susreta na livanjskim ulicama, čvrsto smo stiskali ruke jedni drugima i tiho saopštavali: »Došao je, uskoro ćemo ga vidjeti...« Bili smo uvjereni u to da će sada sve biti drugačije, da će nestati straha od grešaka, jer nam je iskustvo pokazalo da je sve ono što je Vojin preduzimao bilo uvijek na liniji opštih ciljeva i zadataka Partije. Njegovo petomjesečno odsustvo osjećalo se u organizaciji. Sjećamo se mnogih teških zadataka iz tog vremena. Kad god smo ih izvršavali, mislili smo na Vojina, žaleći što ne možemo, kao nekada, zatražiti njegov savjet. Normalno je, dakle, bilo što smo sa takvom radošću primili vijest o tome da je ponovo među drugovima čijem je vaspitanju posvetio dobar dio svog života.

Mjesni komitet Partije dobio je direktivu od Pokrajinskog komiteta za Dalmaciju da pripremi održavanje I okružne partijske konferencije u Livnu, na kojoj je trebalo da se izabere okružni komitet i odrede zadaci za dalji rad. Konferencija je održana 14. oktobra u selu Zastinju, kraj Livna, u kući Jovanke Pažin, čiji je sin Strahinja bio komunista, a mlađi sin Jovo skojevac.

Pripreme za konferenciju tekle su bez teškoća. Dogovoren je da konferencija počne u 21 čas.

Ta noć je bila tamna i oblačna, pa su delegati mogli da se kreću bez bojazni da će biti primjećeni i prepoznati. U sobi, koju je osvjetljavala mala petrolejka, zatekli smo, pored ostalih, Vojina Zirojevića i Maksa Baću Milića, predstavnika Pokrajinskog komiteta. Taj susret sa Vojinom, poslije pet mjeseci njegovog tamnovanja, bio je jedan od onih trenutaka koji nećemo zaboraviti. Gledali smo se i grlili i jedva da je nekom polazilo za rukom da prozbori koju riječ. Svi smo bili srećni. Ali se na Vojinovom licu primjećivala duboka tuga, koju je pokušavao da

sakrije. Razumijeli smo Vojinovu žalost: među nama nije bilo njegove drugarice — ubili su je ustaški zločinci, dok je on bio u logoru. A tu žalost su osjećali i svi ostali komunisti jer je Mica Zirojević bila jedina žena član Partije u Livnu, izvanredan drug i pravi revolucionar. Naša je žalost bila u toliko veća što smo se istovremeno u dobroj mjeri osjećali krive za njenu smrt, jer je postojalo niz mogućnosti da je na vrijeme uklonimo iz Livna.

Vojin nam je zatim kratko ispričao kako ga je 31. jula iz koncentracionog logora oslobođila jedna grupa članova Partije koju su organizovali Ante Banina i Marjan Lugvić Karlo. Kasnije, u toku avgusta i septembra nalazio se sa Pokrajinskim komitetom za Dalmaciju oporavlјajući se od mučenja i gladovanja.

Livanjsku partijsku organizaciju na toj konferenciji predstavljali su, sem Vojina Zirojevića, još 9 drugova.

Pred kućnim vratima stajala je Jovanka Pažin, zaognuta čebetom, pazeći da nas kakva neprijateljska patrola ne bi iznenadila. Jovanku je povremeno smjenjivao njen mlađi sin Jovo.

Vojin Zirojević i Maks Baće Milić govorili su o dotadašnjem radu livanjske partijske organizacije, a posebno o krupnim greškama, neaktivnosti i pomanjkanju samoinicijative kod partijskog rukovodstva. Bili su odlično obaviješteni o svemu onom što se događalo u Livnu za proteklih pet mjeseci. Vojin se interesovao za neke ljude i postavljao pitanje zašto nisu primljeni u Partiju. Zaključeno je da se odmah pristupi proširenju organizacije i formirajući narodnooslobodilačkih odbora u selima. Najznačajnija je bila odluka da se formira Cincarski odred, da livanjski komunisti, osim izvjesnog broja, uzmu oružje i stupe u odred. Odmah je izabran štab odreda. Za komandira je postavljen Luka Džalto, a za članove štaba Anto Mioč i Vojin Zirojević. Takođe je zaključeno da Vojin Zirojević i Luka Džalto još te noći, čim se završi konferencija, krenu u Drežnicu i priključe se grupi drugova, koji su ranije otišli u šumu da pripreme smještaj partizanske jedinice. Neki drugovi su zaduženi za prikupljanje materijala i oružja. Maks Baća je predložio da odred što prije izvrši napad na neke žandarmerijske stanice, čime će porasti ugled partizana u narodu, a dobro će doći i zaplijenjeno oružje. Na kraju je izabran Okružni komitet Partije, za područje Livna i okolnih sela, zatim za dio bivšeg glamočkog sreza, za kupreško i duvanjsko područje i za jedan dio grahovskih sela. U Okružni komitet je izabrano sedam drugova, sa drugom Vojinom Zirojevićem na čelu, kao sekretarom.

Kada smo se počeli razilaziti, bilo je oko 23 časa. Vojin Zirojević i Luka Džalto pozdravili su se sa ostalim drugovima i sa

natovarenim konjem oružja i municije krenuli za Cincar. Vodič im je bio Jovo Pažin.

Okružna partijska konferencija u Zastinju bila je najznačajniji događaj u razvoju i borbi partijske organizacije u Livnu. Prije svega, konferencija je učinila kraj dugotrajnog »tapkanju u mjestu«, nekorisnim sastancima i vječnom proučavanju situacije. Poslije odluke o formiranju Cincarskog odreda, članovi Partije i skojevci su nestrpljivo očekivali trenutak da ostave Livno i postanu partizani. Neposredno poslije konferencije povećao se i broj članova Partije, kao i broj kandidata dok je u narodu borba za oslobođenje postajala sve popularnija.

Livanjski komunisti su disciplinovano izvršavali sve zadatke, koji su bili postavljeni na Okružnoj partijskoj konferenciji. Oni su, prema predviđenom planu, odlazili u Cincarski odred. Borcima u Drežnici uskoro se pridružilo 16 članova Partije iz Livna.

Poslednjih mjeseci 1941. godine u odred su došla dva skojevca: Safet Pivčić i Niko Pažin. Ostalim skojevcima, međutim, Okružni komitet nije dozvolio da pođu u odred, jer nije bilo smještaja za toliki broj ljudi. Sem toga, bilo je i teškoča oko ishrane i naoružavanja boraca, a smatralo se da bi mladići i djevojke od 15 do 18 godina teško izdržali surovu cincarsku zimu pod teškim uslovima partizanskog ratovanja. A livanjski skojevci imali su šta da rade i u svom mjestu. Njihov zadatak je bio da i dalje rade na okupljanju omladine i da je pripremaju za borbu. U Livnu su, takođe, ostala i četiri člana Okružnog komiteta Partije — Šefko Latifić, Šime Morović, Miro Popović i Mujo Dizdar, kao i članovi Partije — Jozo Barić, Toni Mioč, Branko Jazvo, Komo Krezo, Šire Biliškov i Anto Vidović Noni. Oni su imali zadatak da obezbjeđuju stalnu vezu sa Pokrajinskim komitetom, da štampaju i umnožavaju propagandni materijal i da u odred šalju oružje, baterije, odjeću, hranu i drugo. Zahvaljujući pomoći drugova iz Livna odred je 1941. godine imao baterijski radio-aparat, telefonsku mrežu između skloništa, pa čak i električno osvjetljenje, zatim šapirograf i niz drugih korisnih stvari. Sreća je bila što je među komunistima bilo šofera, mehaničara i drugih specijalista, koji su se u tehniku pričično razumijevali, tako da se, tako reći i iz ničega pravilo nešto. Tako su, na primjer, jedan bicikl i dinamo sa kamiona odlično poslužili kao sredstva za punjenje akumulatora.

Članovi Partije iz seoskih čelija uglavnom su ostali u selima do kraja 1941. godine i održavali stalnu vezu sa Cincarskim partizanskim odredom i partijskim rukovodstvom u Livnu. Oni su odigrali značajnu ulogu oko mobilisanja seoskog stanovništva u borbu za oslobođenje. Komunisti u selima su bili najsigurnija

Moša Pijade: VESELIN MASLEŠA (crtež)

veza između odreda i drugova u Livnu, snabdijevali su cincarske partizane hranom, odjećom i drugim potrebnim materijalom. Ujedno, ti drugovi su bili organizatori prvih izbora za narodnooslobodilačke odbore na okupiranom području.

U novembru i decembru 1941. godine partijske čelije u selima počele su da okupljaju sve veći broj simpatizera oslobodilačkog pokreta i da tako stvaraju odlične uslove za proširenje organizacije i za masovno stupanje ljudi sa sela, na prvom mjestu omladine, u narodnooslobodilačku borbu. To bi se, isto tako, moglo reći i za samo Livno.

Zbog sve složenijih zadataka partijske organizacije, u decembru je došlo do proširenja Mjesnog komiteta Partije u Livnu. Novi članovi komiteta postali su Branko Jazvo i Komo Krezo. Sekretar Mjesnog komiteta bio je Branko Jazvo. Nado-puna partijskog rukovodstva uslijedila je nakon odlaska većine livanjskih komunista u odred, među kojima je bilo i članova komiteta. U isto vrijeme kooptirani su u Okružni komitet Partije Selim Numić, iz Duvna, i Toni Mioč, iz Livna. Obojica drugova trebalo je da pojačaju dio Okružnog komiteta na okupiranom području, koji je imao sve veće zadatke na pripremanju masovnog stupanja ljudi u redove Narodnooslobodilačke vojske. U to vrijeme Mjesni komitet donio je odluku o formiranju i jedne udarne čete u samom Livnu. Jedinica je formirana za nekoliko dana, a sačinjavali su je skojevci i komunisti. Za komandira čete bio je postavljen Komo Krezo. Ta četa, međutim, nije izvršila ni jedan borbeni zadatak u Livnu. U toku prvih mjeseci 1942. godine četa se priključila odredu i nakon izvjesnog vremena bila njegova udarna snaga.

Broj boraca u Drežnici stalno je rastao. Cincarskom odredu pripojile su se grupe ustanika iz Doca i Malovana, pa je postojala realna mogućnost da se izvede i neka veća borbena akcija. Okružni komitet i štab odreda odlučili su da se izvrši napad na italijansku kolonu koja bi se kretala na putu Livno — Kupres.

Osmog decembra 1941. godine borci odreda su zaposjeli cestu ispod Malovana i munjevitim napadom razbili jednu motorizovanu kolonu Italijana. Tom prilikom zarobljen je 21 italijanski vojnik, dok je zaplijenjeno 6 mitraljeza, veći broj pušaka, dosta municije i drugog vojnog materijala. Uništena su dva kamiona.

*

Okružni komitet je intenzivno radio i na stvaranju prvih narodnooslobodilačkih odbora u glamočkim, kupreškim i livanjskim selima, i time ostvarivao jedan od najvažnijih zadataka

Okružne partiskske konferencije. Drugovi iz odreda su bili zaduženi za pojedina područja i sela. Tako su, na primjer, Niko Kutleša i Vinko Konta bili određeni da u nekim glamočkim selima organizuju izborne konferencije. Vojin Zirojević, Mustafa Latifić, Luka Džalto i Strahinja Pažin — obilazili su kupreška sela. Već u decembru 1941. godine u Docu, Dragniću, Gornjem i Donjem Malovanu izabrani su narodnooslobodilački odbori. Sa najvećom ozbiljnošću nastojali smo da u narodnooslobodilačke odbore budu izabrani najugledniji i najpošteniji građani.

Dvadeset šestog decembra osnovana je prva omladinska organizacija u Gornjem Malovanu, kojom su vrlo uspješno rukovodili Lazo Zjajić, Savo Mašić i Andelko Zjajić. Iz izvještaja, koji smo dobili iz Livna, saznali smo da su uz pomoć članova Okružnog i Mjesnog komiteta izabrani ilegalni narodnooslobodilački odbori u Zabrišću, Guberu, Dobrom i Vidošima, kao i to da su odbornici položili zakletvu.

Važan je bio i sastanak sa grupom drugova iz Kupresa, održan tih decembarskih dana u Gornjem Malovanu, u kući Nikole Poljičaka. Iz odreda su prisustvovali Vojin Zirojević, Mustafa Latifić i Luka Džalto, a iz Kupresa Karlo Erceg, Branko Barišić, i još neki. Na sastanku su razmotrene mogućnosti izlaska pojedinih drugova u odred i prikupljanja materijala za našu jedinicu. Neposredno iza toga Kuprešani su nam počeli slati odjeću, so, šibice i drugi materijal, a u Kupresu i okolnim selima počele su se čitati radio-vijesti i drugi propagandni materijal, štampani u našem odredu. Od tada je odred imao redovne veze sa članovima Partije, kandidatima i velikim brojem naših simpatizera iz kupreškog kraja.

Livanjska partiskska organizacija uspjela je još u predratnim godinama da u napredni omladinski pokret okupi veliki broj mladih ljudi iz Livna. To najbolje potvrđuje činjenica da je u livanjskoj skojevskoj organizaciji u drugoj polovini 1941. godine bilo 26 članova.

Teško je naći riječi kojima bi se moglo izraziti srđanost nepokolebljiva vjera u pobjedu kod tih mladića i djevojaka, koji su, kada im je Partija dala zadatak, odvažno uzeli oružje i borili se. Oni su za sobom poveli stotine mladih ljudi iz Livna, dokazujući time da je Partija imala snažnog utjecaja u narodu, a posebno u redovima omladine. Kasnije događaji su to nedvosmisleno potvrdili.

Luka DŽALTO
Vinko KONTA

Rodio se 20. januara 1920. godine u selu Čučer, u Skopskoj crnoj gori. Gimnaziju je počeo u Skoplju, a završio je u Surdulici. Posle je učio srednju poljoprivrednu školu u Bukovu, pa se upisao na Agronomski fakultet u Beogradu. U SKOJ je primljen 1938. godine. Učestvovao je u štrajku učenika škole u Bukovu i kao vrlo aktivan i odan primljen je u Partiju.

Preko leta se uvek vraćao u Čučer i Skoplje. Tu je upoznao drugove komuniste Cvetana Dimova i druge. Rat ga je zatekao kao političkog zatvorenika. Iz zatvora beži posle bombardovanja Beograda i polazi za Skoplje. Putem ga zarobljavaju Nemci i šalju u logor u Kraljevu. I odatle beži, i početkom maja dolazi u svoje selo.

Povezao se sa Mesnom partijskom organizacijom u Skoplju i odmah došao u sukob sa politikom Šarla koji se nije pridržavao odluke CK o dizanju ustanka.

Neko mu je rekao:

— Ne treba da se skuplja oružje.

— Treba — kazao je Urdarevski — i počeo da organizuje seljake u Skopskoj crnoj gori.

Išao je od sela do sela. U Glubo, Gornjanje, Banjane, Pobožje, Brodec, Kučevište i opet se vraćao u Čučer. I kada su se krajem avgusta pojavili prvi diverzanti, skopljanci, Skopska crna gora ih je prihvatile. Kasnije u njoj je našao pogodan teren i Prvi skopski odred. Zahvaljujući upornom radu Aleksandra Urdarevskog, oktobra 1941. godine, u Čučeru je formiran prvi narodnooslobodilački odbor u Skopskoj crnoj gori.

Kad je formiran Skopski partizanski odred, Urdarevski mu se odmah priključio. I tu u odredu, on još mora da se bori protiv

¹ Prema pričanju preživelih drugova iz Skopskog i Makedonsko-kosovskog partizanskog odreda i drugova iz sela Čučer.

portunizma što ga je Šarlo ostavio za sobom. Neko je predložio da se napadne policijska stanica u selu Brazdi. Predlog je bio prihvaćen, ali tada se neko setio da se mora prvo pitati organizacija u Skoplju. Urdarevski je bio protiv toga:

— Nas su poslali da se borimo — rekao je on — i ne možemo za svaku sitnicu da tražimo dozvolu iz Skoplja.

Većina u odredu je bila uz njega, no u Štabu je bilo ljudi još pod uticajem Šarla, mada je on tada već bio otišao u Bugarsku. I tako policijska stanica nije napadnuta.

U to vreme bugarska okupaciona vlast poslala je Urdarevskom poziv za vojsku, a nešto zatim raspisala je ucenu od 100 000 leva za njega. Ali Urdarevski nije morao da strahuje za svoju glavu, njegovi suseljani i seljaci iz Skopske crne gore znali su da ga čuvaju.

Kad je Prvi skopski odred rasformiran, Urdarevski ostaje na terenu. Sa Danom Krapčevim, januara 1942, se prebacuje na Kosmet, povezuje se sa drugovima i pripremaju za borbu seljake u Starom Selu, Binaću, Vrbovcu, Grnčarima, Podgorju, Vitini, itd. U nekim od tih sela organizovali su i skojevsku organizaciju, a u Binaću i Vrbovcu i narodnooslobodilački odbor. U proleće 1942. vraćaju se u Skopsku crnu goru.

Seljaci su cenili Urdarevskog i zbog njegove hrabrosti, pa se i sada, pored mnogih anegdota o njemu, priča i ovo:

... Negde sredinom 1942. godine, Urdarevski je u ataru sela Pobožje čekao neke drugove iz toga sela. Popeo se na trešnju da bi imao bolji vidik. U međuvremenu je naišla grupa bugarskih policajaca. Zaustavili su se ispod trešnje?

— Je li ti — rekli su mu — šta radiš ovde?

— Jedem trešnje, ako hoćete popnite se i vi.

— A, ne možemo — kazali su policajci. — Imamo posla. Tražimo jednog razbojnika — Aleksandra Urdarevskog. Poznaćeš li ga?

— Ne poznajem — odgovorio je Urdarevski i policajci su produžili.

Međutim, Urdarevski, kome je partizansko ime bilo Stanko, prestigao ih je ispred samog sela i dočekao sa bombom u ruci.

— Ja sam Aleksandar Urdarevski, ako hoćete da znate — rekao je Stanko — i bacio bombu među zbunjene policajce.

Bane Kovač, njegov drug priča da se skoro onesvestio kad je primetio Urdarevskog u publici na majskom procesu. To je bio jedan od najvećih skopskih procesa na kome je suđeno i drugovima koje bugarska policija nije uspela da uhapsi. Među njima je bio i Aleksandar Urdarevski koji je tom prilikom osu-

đen na smrt. Dok ga je cela bugarska policija tražila, Stanko je najspokojnije iz publike pratio tok suđenja.

Kada je u proleće 1942. godine formiran Drugi skopski partizanski odred, Stanko je postao njegov komandant. Borci su ga veoma poštivali, ne samo kao sposobnog komandanta, već i kao vrlo hrabrog borca. U svim akcijama odreda, on je bio prvi i tamo gde je bilo najopasnije. Posle borbe kod manastira Balgoveštenije (Skopska crna gora), 12. decembra 1942. godine, Skopski odred se povukao na Kosmet i tamo je na Binaču formiran Makedonsko-kosovski odred, koji decembra 1942. i januara 1943. godine vodi neprekidne borbe s balistima i Talijanima.

Rukovodstvo odreda rešava da se odred podeli u dve grupe i da se svaka grupa posebno probije do mesta Vrelo, na Šari. Jednu grupu je vodio Stanko.

Drugog februara 1943. godine, Stankovu grupu je u pokretu, desno od puta Štimlje — Lipjan, zatekao dan i on je rešio da se sklone u jednu napuštenu kuću. Neko ih je primetio i prijavio. Kontračetnici i talijanski karabinijeri su blokirali kuću u kojoj su bili partizani i otvorili vatru. Partizani su odgovorili vatrom. Ali kada su uvideli da će živi izgoreti od bačača plamena, koje su u međuvremenu dovukli Talijani, partizani su rešili da napuste kuću i da se probiju. U herojskoj borbi ginu svi, osim Stanka, koji pod borbom pokušava da se prebaci preko reke Pron. Ranjen u ruku i nogu, on poslednjim naporom uništava dokumente, koji su se nalazili kod njega. Jedan balista je pokušao da ga ubije s leđa, no i Stanko je pucao u njega. To je bio njegov poslednji hitac. Ostali balisti su se bacili na njega i ubili ga.

Dugo u noć trajala je svetkovina balista i Talijana koji su se radovali što su se oslobodili komandanta Stanka i njegovih partizana.

A po selima Kosmeta i Skopske crne gore i danas se priča o hrabrom komandantu Aleksandru Urdarevskom Stanku.

Preživeli borci Skopskog odreda i danas su mu zahvalni ne samo zbog njegove odlučnosti i istrajnosti u borbi protiv neprijatelja, već i zbog njegove odlučnosti i istrajnosti u borbi protiv oportunizma koji je Šarlo pokušao da nametne organizaciji u Makedoniji.

Ruža BAK

NERODIMSKI SREZ 1941. GODINE

Nerodimski srez je dočekao 1941. godinu jako zaostao, kao uostalom i ceo Kosmet, kako u ekonomskom tako i kulturnom i svakom drugom pogledu. Procenat nepismenih je prelazio i preko 70%. Taj srez leži delimično na obroncima Šar-planine, a delimično na Kosovu polju. Godine 1941. brojao je blizu 60 000 stanovnika, a sresko mesto Uroševac je brojalo nešto preko 5000 stanovnika. Nacionalni sastav stanovništva je bio približno ovaj: Šiptara oko 70%, ostalo — Srbi i manji broj Crnogoraca i Hrvata.

Ni varošica Uroševac pa ni ceo srez nisu do 1941. godine imali nikakve industrije, već je to bio čisto poljoprivredno-stočarski kraj, sa vrlo primitivnom poljoprivredom i sa nešto trgovine i zanatstva, što je bilo koncentrisano u Uroševcu. Odmah posle prvog svetskog rata tadašnja vlast je počela da naseljava u sela oko Uroševca doseljenike iz pasivnih krajeva zemlje, većinom iz Crne Gore i Hercegovine. Ti ljudi su dobijali zemlju i njih su tadašnji režimi favorizovali. Većina su bili siromašni seljaci i u početku su dobijali utrine koje su sami obradivali i na njima se nastanjivali. A kasnije, kada su utrine podeljene, često je tadašnja vlast oduzimala zemlju od Šiptara — zemljoradnika i dodeljivala je naseljenicima. Manji deo naseljenika bili su nezemljoradnici, a zemlju su dobili kao povlašćena lica. Neki od tih ljudi su kupovali zemlju od Šiptara koji su se selili u Tursku. S obzirom da je dobijala izvesnu pomoć i bila povlašćena, većina naseljenika je bila pod političkim uticajem tadašnjih građanskih političkih partija. Oduzimanje zemlje od Šiptara — zemljoradnika dovodilo je ove ljude koji su ionako bili pod stalnom torturom režima u još veće siromaštvo. Svi ovi kao i drugi momenti ne samo što su onemogućavali začetak i razvoj radničkog pokreta u ovom srezu, nego su stvorili antagonističke odnose između Šiptara s jedne, i Srba i Crnogoraca naročito naseljenika, s druge strane.

Pa i pored ovako teških uslova, u Uroševcu je, kao i u okolnim selima sreza nerodimskog bio, neposredno pred drugi svetski rat, prilično razvijen politički život. Klice radničkog pokreta počele su tada izbjijati i u Uroševcu. One su se, u stvari, pojavile još 1936. godine, kada su Veljko Vučević i Vlja Parlić počeli da deluju politički u masama i da okupljaju napredniju omladinu u kružoke i političke odbore. Naravno, počelo se javno s agitacijom za Udruženu opoziciju, a ilegalno na širenju marksističkih ideja. Tako je u Uroševcu 1936. godine organizovan jedan kružok od radničke i srednjoškolske omladine s kojim je radio Velja Parlić, povezujući omladince idejno sa Komunističkom partijom.

U nekim selima oko Uroševca, u to vreme su na službi u osnovnim školama bili pojedini učitelji naklonjeni komunistima: u Babuši učitelj Šaranović, u Štimlju i Strpcu Žika Milojković i Milan Redžić koji su bili povezani sa Veljkom Vučevićem. Usled ondašnjih prilika morali su da deluju vrlo obazrivo. U selo Softoviće doselio se 1936. godine kod svog brata Jovan Vučinić, građevinski radnik, koji je odranije bio funkcijer URSS-a, a po ubeđenju komunista. On je vrlo agilno radio politički u talinovačkoj opštini, a bio je povezan i sa Vučevićem. U sjeriničkoj župi, sadašnja opština Štrpce, postojao je aktiv komunistički nastrojenih ljudi koji su politički delovali na tom terenu. I oni su bili povezani sa Vučevićem.

U Uroševcu je bio vrlo aktivan Velja Parlić koji je još 1936. godine formirao marksistički kružok od mlađih zanatlijskih radnika i srednjoškolske omladine. S njima je intenzivno radio sve do svoje smrti (krajem 1937. godine) na proučavanju marksističke literature. Većina omladinaca iz ovog kružoka stupila je u NOP 1941. godine.

Sve ove grupe bile su vezane za Vučevića koji je u to vreme u očima svih naprednijih ljudi sreza nerodimskog uživao vrlo veliki autoritet. Delovanje ovih grupa, iako brojno malih i nedovoljno organizovanih, imalo je dosta veliki uticaj na znatan broj ljudi i razvilo kod njih simpatije za KPJ.

Prvi veći uticaj KPJ na mase u ovom srežu osetio se 1938. godine za vreme parlamentarnih izbora za Narodnu skupštinu, kada su bile angažovane sve snage i formirano rukovodstvo za vođenje predizborne agitacije u korist Udružene opozicije. Njima je rukovodio Veljko Vučević. Na tim izborima, koji su održani decembra 1938. godine, zahvaljujući aktivnosti i zalaganju komunista i njihovih simpatizera u nerodimskom srežu, i pored proganjanja i torture, glasalo je za Udruženu opoziciju preko 1200 birača. Prilikom agitacije za te izbore pojedini drugovi su morali da pređu u ilegalstvo jer bi inače bili uhapšeni, a među

njima je bio i Vučević. Srez nerodimski je na tim izborima dao najveći broj glasova za Udruženu opoziciju u Kosovsko-Metohijskoj oblasti.

Politički rad komunista u to vreme bio je otežan i činjenicom da u nerodimskom srezu, kao ni u Uroševcu, nije bilo nikakvih uslova za sindikalni pokret, niti je u predratnom periodu uopšte postojala organizacija URSS-ovih sindikata. Štaviše, 1939. godine JRZ je uz pomoć vlasti pokušala da organizuje Jugorsov sindikat, ali u tome nije uspela. Uzrok nepostojanja sindikata proizilazi iz činjenice da u srezu nije bilo ni profesionalnih radnika osim nešto zanatlija. Na pojedinim javnim radovima većinom su radili siromašni seljaci. Ni u Uroševcu, kao kulturnom centru sreza, nije bilo značajnijih kulturnih i društvenih organizacija u koje bi se mogli učlaniti i komunisti. Jedini izuzetak bilo je kulturno-umetničko društvo »Šar« kojim su rukovodili prosvetni radnici iz varošice i osnovnih škola iz sreza. Ovo društvo je korišćeno u nekoliko slučajeva za prikazivanje naprednjih pozorišnih komada i skečeva. Tako je 1939. godine Ljubo Kostić napisao skeč »Šala na pazaru«, koji je izведен pod okriljem ovog društva. U njemu je ismejavana tadašnja vlast, od predsednika opštine do predsednika vlade. Predstava je, međutim, prekinuta i policija je pohapsila izvođače: Ljubu Kostića, Peru Markovića, i druge.

Na izborima 1938. godine većinu glasova u srezu dobila je JRZ, ali je ona na svojoj listi imala dva kandidata od kojih je jedan bio Srbin, Stevče Despotović, a drugi Šiptar, Ilijas Aguši. Bio je, naravno, stavljen u pokret ceo policijski aparat da bi na izborima dobio kandidat Srbin. Ali s obzirom da je i Aguši bio vezan za listu Stojadinovića, upravni aparat nije mogao da ide do kraja i da ga onemogući, pa je pobedio Ilijas Aguši i postao poslanik sreza. Na tim izborima bila je jako zaoštrena situacija na nacionalnoj osnovi, što je dovelo do još većeg antagonizma između šiptarskih i srpskih masa, a to je, razume se, vlastodršcima pogodovalo. Ilijas Aguši je šurovao sa JRZ, a bio je najeminentniji predstavnik begovske struje koja je u to vreme u šiptarskim masama imala najveći uticaj. On se povezao sa Stojadinovićem jer je shvatao da ovaj održava prisne veze sa Trećim Rajhom, dok je sam Aguši imao veze s vladom u Tirani. Pošto je izabran za poslanika, vrlo lako je, preko svojih starih ilegalnih veza, popularisao među šiptarskim masama ideju stvaranja velike Albanije uz pomoć nemačko-italijanskog fašizma, naravno sa parolom da se jedino tako može skinuti jaram velikosrpskog ugnjetavanja. Uoči rata u srezu se mogla naći mapa »Velike Albanije«, dok su se agitacija i propaganda begovske klike temeljile na šovinističkim i revanističkim osnovama.

Sa izuzetkom manjeg dela srpskih masa koje su stajale pod političkim uticajem KPJ, gro Srba je bio nacionalistički nastrojen i pod uticajem srpske buržoazije.

Krajem 1938. godine, posle puštanja iz zatvora, došao je u Uroševac Petko Miletić.¹ On je nastojao da Vučevića pridobije za sebe. U prvi mah Vučević nije htio ni da ga primi u kuću već ga je isterao, ali pošto je bio dobar drug sa Božom, Petkovim bratom, nije odoleo njegovoj upornosti. I tako je Petko uspeo da kod Vučevića pokoleba poverenje u CK KPJ i da ovaj postane njegov pristalica. Međutim, Vučević se još tada razboleo od raka, od čega je podlegao u proleće 1939. godine. S obzirom na popularnost koju je uživao kod prilično velikog broja građana, njegova sahrana je bila veličanstvena. S njim su se oprostili — Ljubo Kostić u ime radnika Uroševca i Meto Barjaktari u ime Šiptara. U svojim govorima isticali su ga kao uzornog čoveka i dobrog komunistu, pa je ispalо da je sahrana Vučevića bila neka vrsta afirmacije KPJ, jer je posle sahrane i policija stupila u dejstvo i uhapsila neke drugove. Pred smrt Vučević je napisao oproštajno pismo u kome se oprostio s Partijom i drugovima, ali je jasno preporučio komunistima u srežu nerodimskom da se povežu sa Božom Miletićem, dok je Milana Radžića preporučio za budućeg rukovodioca, što je praktično značilo da je ostao na pozicijama Petka Miletića. Njegovo pismo dovelo je, međutim, do toga da je tadašnja partijska organizacija u Uroševcu izgubila svaku vezu sa Oblasnim komitetom KPJ za Kosmet. U stvari, Oblasni komitet je morao da prekine sve veze, jer je smatrao da su sve organizacije na Kosovu, izuzev u Kosovskoj Mitrovici, pod uticajem Petka Miletića pa su i raspушštene.

Grupe komunista u nerodimskom srežu koje su postojale u Uroševcu, Štrpcu i Stimlju i pojedinci u nekim drugim selima lišeni su usled takve situacije pomoći Partije, kako u političkom radu tako i u organizacionom pogledu.

Istina, te grupe su održavale sastanke, dobijale partijski materijal iz Beograda i Prizrena (čime je bila kamuflirana frakcija sve do pred kraj 1940. godine) i politički neorganizovano radile na popularizaciji Sovjetskog Saveza, KPJ i slično, a sve na liniji borbe protiv CK KPJ. Naravno, takvim radom one nisu bile dorasle da utiču na politička zbivanja u srežu, niti da osvoje teren i stave se na čelo masa. To utoliko više što je političko stanje u srežu bilo vrlo komplikovano, u prvom redu zbog šovi-

¹ Frakcionaš i provokator koji je uspeo, svojim pričama o herojskom držanju pred policijom, da pridobije poverenje jednog dela mlađih borbenih komunista. Krajem 1939. godine je raskrinkan kao izdajnik i isključen iz KPJ.

nističke razjedinjenosti masa, i s obzirom da se gro masa nala-zio pod uticajem najreakcionarnijih političara koji su nastojali da što više prodube nacionalnu podvojenost. Doduše, agitovalo se protiv nastupajućeg fašizma, raskrinkavani su političari građanskih partija, ali politički rad i borba nisu imali organizovan karakter. Uoči rata postojali su uslovi za formiranje partijske organizacije kako u Uroševcu, tako i u pojedinim selima (u Štrpcu i Štimlju), kao i u talinovačkoj opštini, a možda i komiteta, jer je na terenu bio već izgrađen kadar. A što se to nije uradilo, razlog leži pre svega u odsustvu veza s Oblasnim komitetom KPJ za Kosmet koje je onemogućila frakcija Petka Miletića. Kada je reč o političkom stanju uoči rata u nerodimskom srezu, bilo bi nepravedno ako bi se izostavio 27. mart 1941. godine, kada je svrgnuta vlada Cvetković — Maček. Toga dana stanovništvo Uroševca je ispoljilo punu patriotsku svest i mržnju prema fašizaciji zemlje. U manifestacijama koje su bile masovne i trajale ceo dan, prvi su komunisti javno i otvoreno objašnjavali masi svetsku političku situaciju, ukazivali na opasnost od fašizma i raskrinkavali reakcionarne partije i političare u zemlji. U manifestacijama su učestvovale većinom srpske mase.

U martovskim događajima većina šiptarskih masa nalazila se po strani i čutke je prelazila preko zbivanja koja su se odigrala 27. marta, što je bio znak da su zavedene.

1941. GODINA

Treći dan po napadu fašista na Jugoslaviju u Uroševac su stigle nemačke motorizovane kolone. Jedinice bivše jugoslovenske vojske povukle su se u obližnje šume, a neke su se i predale Nemcima. Prvo je nastala panika, a posle i pljačka oružja i municije koje su ostavile jugoslovenske trupe. Situacija je postala u tolikoj meri teška da se moglo samo uz veliki rizik kretati, jer su plutoni treštali sa svih strana. Ovo je navelo nemačku komandu da isturi patrole po okolnim selima radi obezbeđenja, jer je verovala da to pucaju ostaci vojske.

Nemačka komanda je pozvala bivši upravni aparat da se vrati na posao, što su neki i učinili. Ali posle intervencije velikoalbanske struje, odranije povezane s fašistima, vlast u srezu je uzela mlada profašistička struja na čijem je čelu stajao Adem Glavica, student agronomije na Zagrebačkom sveučilištu, inače rođen u okolini Uroševca (on je već ranije bio za to pripremljen, pošto se u Zagrebu još pre rata povezao s pavlićevcima).

Pryih desetak dana u srezu je vladala konfuzija zbog nemačkih proglosa da se na posao vrati stari upravni aparat. U

tom kratkom vremenu, već je po sugestiji Ilijasa Aguša, Smajila Gorana i njihovih doglavnika, počelo ubijanje pojedinih Srba koji su se zamerili Šiptarima. Tu je interesantno pomenuti da od službenika bivšeg državnog aparata koji su se vratili na stara mesta niko nije napadnut, ubijen ili opljačkan, već im je dozvoljeno da se evakuišu s porodicama u Srbiju.

Staroj begovskoj struji sa Smajilom Goranom na čelu nije išlo u račun da vlast drži mlađa struja koju je već Adem Glavica uzeo u svoje ruke, pa su ubrzo svi studenti Šiptari iz sreza upućeni na studije u Italiju, a neki u Zagreb. Tako je na čelu vlasti u srezu ostao Smajil Goran, izraziti pristalica Ilijasa Aguša i predstavnik stare begovske struje, dok su opština u Uroševcu uspeli da zadrže takozvani katolici koji su sebe smatrali Hrvatima, a još od pre rata su imali ilegalne veze sa obaveštajnom službom fašističke Italije preko katoličkog klera. Oni su živeli mahom u Uroševcu, a opština su uspeli da dobiju posle dolaska italijanskih okupacionih trupa u Uroševac.

Nemci su, naime, ustupili Italijanima veći deo Kosova i celu Metohiju, što je priključeno Albaniji, dok su kačanički srez, polovicu gnilanskog i deo nerodimskog ustupili Bugarima. Tako je preko nerodimskog sreza išla granična linija između italijanskih i bugarskih okupatora. Prilikom kapitulacije bivše Jugoslavije, kao što sam rekao, ostala je u Uroševcu i okolini velika količina oružja i municije. Veće količine tog oružja, naročito pušaka, revolvera i municije razgrabio je narod, dok su vojnici koji su dolazili kući iz razbijene vojske donosili oružje. Međutim, formiranjem prve garniture vlasti sa Ademom Glavicom na čelu organizovane su i žandarmerijske stanice u kojima je okupljen najzagriženiji, šovinistički zadojen, elemenat iz redova Šiptara, pa su ti žandarmi dobili nalog da pokaže oružje. Nemci su naredili da se oružje pokupi od svih civila, a žandarmi su ga oduzimali samo od Srba, kojom prilikom su zlostavljeni, privodili u stanice i prebijali mnoge ljude. Za taj posao su imali dovoljno iskustva, jer su s njima na isti način postupali žandarmi bivše Jugoslavije.

Ovo je stvorilo još veći jaz između Šiptara i Srba, a ove druge je lišilo odbrane, jer su napadani i pljačkani samo noću.

I naseljenike u nerodimskom srezu zahvatila je panika te su još u maju bežali u Srbiju.

Na terenu se nalazilo u to vreme nekoliko komunista i oni su na jednom sastanku u kući Ljube Kostića, maja meseca, doneli odluku da se po svaku cenu razbije panika, spreči bežanje u Srbiju i nabavlja oružje i municiju; zatim da se organizuje samoodbrana i da se pojedini Šiptari ubede da to što rade nije dobro — kako bi se sprečila ubijanja, paljevine i pljačke. Tre-

bal je uticati na naseljenike iz usamljenih zaselaka i onih sela koja su bila na ziratnom zemljištu oduzetom od Šiptara da se presele u veća sela i tako pojačaju odbranu tih sela.

Za taj posao angažovani su najugledniji naseljenici koji su već bili pod uticajem radničkog pokreta. Na taj način je do polovine juna uspešno organizovana samoodbrana u nekoliko većih sela kao što su: Grbole, Sotovići, Pojatište, Retkocer, Staro Selo, Prelaz, Talinovac i dr. Samoodbrana je organizovana na vojnički način — u određenu prostoriju u selu smeštene su grupe koje su imale razvodnika straže i stražarska mesta.

Gotovo svake noći napadano je po neko selo, palile se kamare slame, puške su praštale s jedne i druge strane kao na frontu, a ponegde bi zaštekali i mitraljezi. Bila je to neobična slika: Šiptari i Srbi vode međusobno bitku po selima, a okupator mirno sluša muziku, pije i veseli se, posle čega mirno ide na spavanje.

Eto, takva je bila situacija 22. juna 1941. godine, kada je Hitler napao SSSR. I pre ovog datuma bilo je priređeno nekoliko manifestacija u samom Uroševcu, čas velikoj Albaniji, čas Hitleru, čas Musoliniju, ali su posle napada na Sovjetski Savez takve manifestacije bile vrlo česte. Čudna je bila situacija u nerodimskom srezu prilikom napada Nemačke na SSSR. Ljudi dva potpuno suprotna politička gledanja na ishod rata Nemačka — SSSR kipte od veselja, jer i jedni i drugi veruju da će brzo kraj i da će njihova strana pobediti. Među njima se mala grupa komunista, međusobno povezana ali bez pomoći ma od kuda, trudila da nađe izlaz iz takve situacije, da izvuče pouku za rad, da se stavi na čelo masa.

Mi smo u prvo vreme verovali da će Crvena armija brzo rešiti rat u svoju korist, te je potrebno biti spreman da se uzme vlast. Jedina veza preko koje smo dobijali partijski materijal bio je Pera Marković, agronom, koji je otišao za Beograd početkom juna i više se nije vraćao na teren sreza, ali smo preko njega dobijali povremeno materijal dok se moglo odlaziti za Beograd, pa smo tako dobili u julu i proglaš CK KPJ o oružanom ustanku. Kako je proglaš pozivao sve komuniste da odmah otpočnu oružane akcije i pripreme se za oružani ustank, oni su bili u dilemi šta da rade, jer veze sa Oblasnim komitetom još nije bilo, a oni sami nisu bili u stanju da donesu određene odluke.

Prilikom prorade proglaša CK mi smo zahtevali od Ljube Kostića da odmah uspostavi vezu s Oblasnim komitetom, jer je tvrdio ranije da je ima. Obećao je da će za najkraće vreme to učiniti preko Prištine ili Kosovske Mitrovice. Međutim, ne čekajući uspostavljanje veze, pravnik Vuković je otišao na Kopao-

nik, a ja u Leskovac, da tamo uspostavimo vezu i omogućimo ostalim drugovima da se prebace u Jablanicu, ukoliko Kostić ne bi dobio vezu sa OK. Ja sam se zadržao u Leskovcu i jablaničkom sredu do kraja avgusta, kada sam preko veze dobio pismo od Kostića da se vratim u Uroševac, što sam i učinio.

U to vreme Nemci su brzo napredovali kroz Ukrajinu i Belorusiju, a u našoj zemlji plamsale su borbe na sve strane. Zato je okupatoru bilo stalo da se na Kosovu stanje smiri, pa su Italijani, preko svojih slugu, onemogućili za izvesno vreme dalje napade na srpska sela. Uspostavljena je neka vrsta primirja.

Početkom septembra održan je sastanak kod Ljube Kostića, na kome je ovaj referisao da je uspostavio vezu s Oblasnim komitetom preko Prištine i da se u Kosovskoj Mitrovici sreo sa drugom Topom (Miladinom Popovićem) koji mu je stavio u zadatku da formira partijski aktiv od šest članova i da on to čini na ovom sastanku. Kostić je izložio šta sve treba raditi na organizacionim i političkim zadacima. U Srbiju ne treba ići, rekao je, nego tu na terenu vršiti pripreme za borbu. Ovaj aktiv imao je funkciju mesnog komiteta, iako nisu postojale partijske celije. Tom prilikom određeni su i sektori delatnosti: politički, organizacijski, tehnički, vojni i omladinski. Svaki član ovog activa dobio je i svoj teren. Kostić je bio politički sekretar activa, pa je zahtevao da mu se odredi teren sela Štrpca i Šarplanine koji je bio pod Bugarima. Kostić je rekao da ima partiju vezu u Prištini i da će ta veza biti redovna, da će se dobijati partijski materijal, direktive za rad i druga pomoć i da je kanal već uspostavljen. Na ovom sastanku je rečeno da se radi na pridobijanju ljudi za pokret i na okupljanju omladine, da se pristupi organizovanju desetina gde se za to ima uslova, kao i da se pripremi tehnika za štampanje letaka i umnožavanje partijskih materijala. Ubrzo posle ovog sastanka, negde u septembru, došao je iz prizrenske organizacije kod Jovana Vučinića u selo Sovtoviće Mile Ristić zvani Ćuska i poručio Kostiću da dođe kod njega u selo. Kostić je, ne obaveštavajući nikog, pošao sa Ćuskom u Štrpcu, ali su na granici između Italijana i Bugara uhvaćeni i sprovedeni u Uroševac u zatvor.

Oni su uspeli da nas obaveste o vezi u Prištini, kuda je otišao jedan drug i povezao se sa Apčetom Pršendićem. Dobio je zadatku, pored ostalog, da reorganizuje partijski aktiv. Posle reorganizacije primljena su dva nova druga za članove aktivna. Pristupilo se organizovanom radu na stvaranju kandidatskih grupa, na organizovanju omladine, na formiranju vojnih desetina, a i na nabavci materijala za partijsku tehniku. Mimo rada ovog activa radila je jedna grupa omladinaca samoinicijativno u samoj varoši. Ta grupa je slušala vesti, prenosila ih drugima

i okupila oko sebe nešto omladinaca. Njoj su pripadali: Trajko Grković, Boško Čakić, Boško Despotović, Sinadinović, Živko Kučević i drugi. Početkom oktobra se sa ovom grupom u ime partijskog aktiva povezao Rade Ristić. Otada je ona radila organizovanije i bila aktivnija. Odmah je od njih formirana kandidateska grupa za prijem u Partiju. Na terenu Uroševca i okolnih sela došlo je iz Srbije svojim kućama ili kod rođaka nekoliko skojevaca i jedan kandidat Partije, pa su i oni uključeni u rad. Tako je u oktobru 1941. godine u Uroševcu postojala partijska organizacija koja je bila kadra da kod Srba i Crnogoraca u nerodimskom srežu vrši uticaj i pristupi organizovanju manjih vojnih jedinica koje su, istina, bile ranije formirane, ali tek sada su stavljene pod uticaj Partije.

Partijski aktiv nije ni u jednom trenutku izgubio iz vida zadatak da u šiptarskom delu naroda u srežu pronađe najnaprednije i najpoštenije ljudi koje bi bilo moguće uključiti u pokret. Na tom zadatku je postignut samo delimičan uspeh. Još u junu 1941. godine pošao sam sa Jovanom Vučinićem u Nenprefekturu (načelstvo) kod Alita Ibišija, za koga smo znali da je napredan student. S njim smo razgovarali otvoreno, ukazujući mu kakve je opasnosti doneo fašizam. On se složio s našim izlaganjem, ali je na kraju podvukao da mu je zasad nemoguće da se s nama sastaje i sarađuje jer je pod neprekidnom kontrolom Adema Glavice. Kasnije je aktivno pristupio pokretu i postao član KPJ i Mesnog komiteta. Međutim, u celini, specijalno 1941. godine, bilo je za komuniste vrlo teško da prođu u šiptarske mase. Nešto kasnije, u septembru, drugovi iz partijskog aktiva povezali su se sa Spahijom Nijazi koji je tada bio ekonom u rasadniku u Uroševcu, a zatim i sa Abdulom Muslijom, srednjoškolcem, rodom iz Talinovca. Njih dvojica su pri kraju 1941. godine postali kandidati, a početkom 1942. godine primljeni su u Partiju.

Krajem 1941. godine Jovo Vučinić, Milan Zečar i Novak Kovačević uspostavili su veze sa nekim Šiptarima omladincima iz sela Sojeva i Sazlige.

Posmatrajući danas događaje na tom terenu, moglo bi se možda u pogledu razvoja KPJ i NOP doći do zaključka da su komunisti u Uroševcu 1941. godine, budući da su većinom bili Srbi, imali sektaški stav prema šiptarskim masama i da nisu bili sasvim dorasli zadacima koje je pred njih postavila revolucija. Međutim, takav zaključak bi bio pogrešan prosto stoga što su objektivni uslovi u mnogo čemu bili jači od subjektivnih snaga. Treba imati u vidu da su stari režimi, svojom politikom u tom kraju prema šiptarskim masama — oduzimanjem zemlje, terorom žandarma i drugim oblicima ugnjetavanja, stvorili za Šip-

tare nepodnošljive uslove života. U tim uslovima su razne profašističke i reakcionarne grupe mogle da ostvare znatan uticaj među njima. Tako ni okupatorima nije bilo teško da zavedu, preko svojih agentura, veći deo šiptarskih masa. Sve je to otežavalo rad komunista među njima, pogotovo što su ovi većinom bili Srbi, pa se to nepoverenje protezalo i na njih.

Ali ni objektivni uslovi za pokretanje srpskog i crnogorskog dela naroda u borbu nisu bili najpovoljniji. Istina, ovaj deo stanovništva sreza bio je antifašistički nastrojen, jer je osetio svu težinu fašističke okupacije. Ali da je rukovodstvo pokreta bilo skljono propagiranju klasne borbe i kod ovog dela stanovništva, naišlo bi na otpor. Propaganda koju je vodilo rukovodstvo bila je bazirana na paroli borbe protiv okupatora i domaćih izdajnika, a za nacionalno oslobođenje pod rukovodstvom KPJ. Baza za ovakav rad uzeta je iz proglaša CK KPJ od jula 1941. godine.

Baš zahvaljujući ovoj paroli u Uroševcu su, još 1941. godine, pristupili pokretu ne samo zanatlije i drugi građani, već i pojedini trgovci. No bilo bi pogrešno shvatiti da su svi Srbi i Crnogorci u srezu bili za NOP. Bilo je i okorelih četnika koji su u ranu jesen 1941. godine stupili u vezu sa Nedićem i od njega dobijali pomoć, a preko te veze su bili u kontaktu i sa Gestapoom. Neki od njih su imali veze i sa ravnogorskim četničkim štabom Draže Mihailovića. Još u jesen 1941. godine grupisali su se pop Miloš Vujošević, Stojan Parlić, Petar Trklja, bivši oficir, Aćim Blagojević i još neki drugi koji su bili veliki protivnici radničkog pokreta. Ali, pošto su bili vrlo samouvereni, potcenili su njegovu snagu, a to su kasno shvatili. Krajem 1941. godine bili su usamljena grupica. Za sobom su imali samo vrlo mali broj starijih ljudi. Nešto kasnije su pokušali da izdaju neki bilten koji su prozvali »Vidovdan«. No, narodnooslobodilački pokret je bio u stanju da na vreme parališe sve njihove akcije.

U periodu od septembra do kraja 1941. godine snage NOP-a su znatno narašle: do kraja 1941. godine na terenu je organizованo 7 kandidatskih grupa sa oko 30 članova koji su početkom januara 1942. godine primljeni u Partiju. Osim njih (sve do direktnog povezivanja sa OK KPJ za Kosmet nismo organizovali partijske celije niti smo koga primili u Partiju), organizovano je više omladinskih grupa u kojima je obuhvaćeno preko 200 omladinaca i omladinki, a u vojnim jedinicama — desetinama bilo je organizovano oko 300 omladinaca i odraslijih ljudi. Ovde valja napomenuti da od pada Kostića u septembru 1941. godine teren sela Štrpce nije bio povezan sa partijskim aktivom u Uroševcu, već su se drugovi povezali krajem 1941. godine s Mesnim

komitetom KPJ u Prizrenu koji je rukovodio njima sve do proleća 1942. godine.

Radi agitacije i propagande bilo je neophodno da se organizuje tehnika za štampanje vesti i umnožavanje partijskog materijala. U početku smo dobijali te materijale iz Prištine, ali redovno, pa su se zato morala stvoriti sredstva da se ovaj posao organizuje u samom Uroševcu. Slušana je »Slobodna Jugoslavija«, Moskva i London, pa su vesti, pisane rukom, najpouzdatiji omladinci raznosili po kućama. Pred kraj 1941. godine rukovodstvco je uspelo da nabavi pisaču mašinu i presu.

Rukovodstvo pokreta nerodimskog sreza uspostavilo je prvi put direktnu vezu sa Oblasnim komitetom Partije za Kosovo i Metohiju tek u decembru 1941. godine, kada su dva druga iz Uroševca prisustvovala plenarnom sastanku Sreskog komiteta KPJ za prištinski srez, sa kojim je do tada održavana veza. Ta je veza uspostavljena na taj način što je Oblasni komitet delegirao Pavla Jovićevića za pomoć partijskim organizacijama na Kosovu, pa je on kao delegat OK bio prisutan ovom sastanku.

Ubrzo posle tog sastanka Pavle Jovićević je došao u Uroševac i pristupio organizovanju partijskih celija, Sreskog komiteta (tada se zvao MK za Uroševac i okolinu) i Sreskog komiteta SKOJ-a. U Sreski komitet su izabrani: Nikola Vidačić (sekretar), Jovan Vučinić (organizacioni sekretar), Rade Ristić (tehnika), Boško Čakić (vojni sekretar) i Rada Klajić (omladina). Pored toga, novoizabranom komitetu dat je zadatak da proširi partijske organizacije i SKOJ i da se od već formiranih vojnih desetina formiraju štabovi četa i bataljona kao baza za oružani ustank, što je učinjeno ali tek u početku 1942. godine.

Rukovodstvo je još u početnim fazama svoga rada povelo borbu za ostvarenje parola bratstva i jedinstva svih nacionalnih grupa na terenu sreza. U svim postupcima i radu ovo je bila osnovna parola svakog aktiviste na terenu, jer je bila shvaćena onako kako ju je CK još u prvom proglašu postavio. Ovu parolu bilo je vrlo teško popularisati na terenu Uroševca, jer su narodne snage bile jako razjedinjene, ali je ona i pored svih teškoća i prepreka ipak uhvatila koren, postepeno i polako rasla, dok na kraju nije odnela definitivnu pobedu.

Postojeće grupe na terenu, i pored teškoća, gotovo redovno su dobijale osnovne partijske materijale kao, na primjer, proglaše i rezolucije CK KPJ, povremeno Bilten Vrhovnog štaba i rezolucije i proglaše Oblasnog komiteta KPJ za Kosmet, na osnovu čega su organizovale rad na pridobijanju masa za NOP i njihovu aktivizaciju.

Nikola VIDAČIĆ

SJEĆANJE NA ZETU U 1941. GODINI

Poziv na ustanak protiv okupatora Zeta je dočekala spremna. U njoj je tada bilo 34 člana Partije i preko 100 članova SKOJ-a.

Intenzivnim političkim radom u narodu, u godinama koje su prethodile napadu fašističkih sila na Jugoslaviju, komunisti su već bili ostvarili snažan uticaj na većinu stanovništva. Posebna pažnja bila je posvećena radu sa omladinom. Pored članova SKOJ-a, još preko 100 omladinaca bilo je obuhvaćeno radom vaspitnih grupa koje su ideološki pripremale omladince i, u stvari, bile jedna vrsta pripremnog perioda za prijem u SKOJ. Vaspitne grupe su postojale u Golubovcima, Balabanima, Mojanovićima, Matagužima, Goričanima, Mahali, Bistricama, Bijelom Polju, Lajkovićima, Dajbabama i u gotovo svim ostalim selima Zete. Spremnost da slijedi liniju Partije i da se bori za odbranu zemlje omladina Zete je vidno manifestovala masovnim učešćem u demonstracijama koje su 27. marta 1941. godine održane u Podgorici protiv pristupanja Jugoslavije Trojnom paktu. Sem toga, po direktivi Partije, mnogi omladinci su se u vrijeme aprilske napade na Jugoslaviju javljali vojnim komandama sa zahtjevom da im se da oružje i da se upute na front.

Još u vrijeme kapitulacije i neposredno poslije nje partij-ska organizacija je, uz pomoć omladine, organizovala sakupljanje oružja i municije. Stvorena su dva skloništa, za koje sam znao, u kojima je bilo otprilike po 30—40 pušaka, 2—3 puško-mitraljeza i mitraljeza, više ručnih bombi i razne municije. Uz to, komunisti su uticali na narod da se oružje ne predaje ondašnjim vlastima već da se zadrži, kako bi se u datom trenutku moglo upotrijebiti za borbu protiv okupatora.

U mnogim selima obrazovane su još u maju 1941. godine pripremne grupe u kojima je bilo 10—15 drugova, mahom omladinaca. Ove grupe su organizovale vojnu obuku sa omladincima koji nijesu služili vojsku. Zapravo, trebalo je omladince ospo-

sobiti u rukovanju oružjem i upoznati ih sa osnovnim borbenim radnjama. Organizovani su i sanitetski kursevi za ukazivanje prve pomoći. Tim kursevima je rukovodio Đorđe Klikovac, koji je prije rata bio student medicine. Njima su bile obuhvaćene mahom omladinke.

I pored toga što su Italijani držali policijske snage u Zeti i imali podršku mjesnih vlasti bivše Jugoslavije, partijska organizacija je u to vrijeme radila takoreći slobodno. Tako su se, pred nosom okupatora i njegovih domaćih slugu omladinci obučavali u rukovanju oružjem i održavali omladinski i narodni zborovi u svim selima, na kojima su ljudi politički pripremani za pružanje otpora okupatoru. Gotovo sva omladina i ogromna većina starijih ljudi bili su pod političkim uticajem komunista. Zato su, što se tiče spremnosti partijske organizacije i raspolaženja naroda, postojali svi uslovi da i u Zeti plane ustank 13. jula 1941. godine. Ipak, do ustanka u pravom smislu, do neposrednog oružanog napada na okupatorove jedinice, nije došlo, u prvom redu zbog izdaje Blaga Kneževića, koji je tada bio član Partije i predsjednik Vojnog komiteta u Zeti, pa je mogao neposredno uticati na odluku o otpočinjanju borbenih akcija.

Već 13. jula članovi Partije, skojevci, pripadnici gerilskih odreda i drugi rodoljubi bili su spremni da napadnu okupatorske policijske i vojne snage u Zeti. Na vijest o ustanku oko 300 italijanskih vojnika je upućeno vozom i kamionima iz Podgorice ka Plavnici. Bila je to demonstracija snage kojom je trebalo ohrabriti malobrojne italijanske postaje i zaplašiti narod u Zeti. Ovdje treba ukazati i na prilično nepovoljan geografski položaj Zete za vođenje borbenih akcija. Naime, od Titograda do Skadarskog jezera prostire se ravnica lako prohodna za sva motorna vozila, tako da su Italijani iz Podgorice, u kojoj su imali jak garnizon, mogli najviše za 30 minuta stići s vojskom naoružanim topovima i tenkovima u bilo koji kraj, u bilo koje selo Zete. Kada se uz to ima u vidu okupatorova nadmoćnost u naoružanju i ljudstvu, onda je još uočljivija njegova prednost na ovom potpuno ravnom terenu.

Pa i pored tako nepovoljnih terenskih uslova, sigurno je da bi 13. jula i u Zeti zapucale ustaničke puške da nije bilo izdaje Kneževića. Oduševljenje omladinaca bilo je takvo da su prosto gorjeli od nestrpljenja da polete na italijanske postaje okružene žicom. Pucnjava koja se čula iz Crmnice i Ceklina, gdje su ustanici već vodili borbe sa Italijanima, još više je podgrijavala oduševljenje i borbenu spremnost omladinaca. Izvršene su i organizacijske pripreme. Duž željezničke pruge Podgorica — Plavnica postavljene su zasjede. Namjera je bila da se napadne italijanska vojna jedinica na povratku od Plavnice ka

Podgorici. Zasjeda u kojoj sam bio nalazila se malo južnije od Golubovaca, na oko 30 metara od pruge. U nekoliko takvih zasjeda duž pruge bilo je tog dana nekoliko stotina naših boraca. I dok smo očekivali voz sa italijanskim vojnicima, stigao je kurir sa naređenjem da se zasjede povuku. Bili smo zbumjeni i iznenadjeni. Ali, pošto je naređenje bilo od čovjeka koga smo dobro poznavali kao dugogodišnjeg člana Partije i, tada predsjednika Vojnog komiteta u Zeti, nije nam ništa drugo ostalo nego da ga izvršimo. Odmah sam pošao u Golubovce (tada sam bio član biroa partijske organizacije) i tamo našao grupu članova Partije, među kojima su bili Spaso Drakić, Dušan Vuković, Milan Vuković¹, Vaso Aligrudić,² Arso Mijović³ i Blago Knežević. Raspravljanje o povlačenju zasjeda i odstupanju od akcije razvilo se u žučnu diskusiju o tome da li je potrebno i mogućno izvoditi borbene akcije u Zeti, s obzirom na njen položaj i nepovoljne terenske uslove. Knežević je uporno zastupao mišljenje da ih ne treba izvoditi. To je bio težak lični kukavičluk i opportunizam, koji su ga kasnije sve više vukli u izdaju, dok najzad nije postao otvoreni neprijatelj narodnooslobodilačke borbe i sluga okupatora.⁴

Odstupanje od akcije u trenutku kada su ustaničke puške pucale u susjednim nahijama i kada je okupatora trebalo napasti svuda, objektivno je značilo izdaju i neizvršavanje partijske direktive. Uz to, to je bilo od neposredne štete za stvaranje masovne baze ustanka i za njegov dalji razvoj u Zeti. Svakako da, zbog nepovoljnih terenskih uslova, ne bismo bili u stanju da spriječimo prodor neprijateljskih snaga u Zetu, ali smo imali povoljnju priliku da u prvom okršaju uništimo one njegove snage koje su već bile na našem terenu. Preko te akcije mogli smo da angažujemo u ustanku nekoliko stotina boraca, što bi njegovom daljem razvoju u Zeti dalo još masovniju bazu od one koju je inače imao.

Koliko su tih dana omladinci bili raspoloženi za borbu protiv okupatora može da pokaže i ovaj primjer. Italijani su ispred opštinske zgrade u Golubovcima bili kameničićima ispisali parolu »Eviva Duće« i druge. Aco Radičević, koji tada nije imao ni punih 15 godina, naočigled italijanske policije nogama je rasturio kameničice, zbog čega je odmah uhapšen, tučen i saslušavan do kasno u noć, a zatim pušten.

Neki drugovi iz Zete su učestvovali u borbama na Veljem brdu, u neposrednoj blizini Podgorice. Bilo je akcija rušenja

¹ Strijeljan od Italijana 1942.

² Poginuo u partizanima 1942.

³ Poginuo u partizanima 1944.

⁴ Zbog takvog držanja i izdaje osuđen je poslije rata na smrt.

pruge Podgorica — Plavnica i kidanja telefonskih linija na toj relaciji i između Podgorice i Skadra. I pored prisustva Italijana, mi smo tada stvarno imali potpunu vlast u Zeti. U svim selima su redovno održavani sastanci, a priređivani su i veliki mitinzi na kojima se okupljao narod iz više sela. Pripremne su grupe prerasle u gerilske odrede, a kasnije su osnovane i udarne čete. Jedna takva četa u Donjoj Zeti, kojom su rukovodili Vaso Ali-grudić i Dušan Radičević⁵, upala je u opštinsku zgradu u Golubovcima i iz nje iznijela i uništila čitavu arhivu.

Takav razvoj situacije natjerao je neke najreakcionarnije pojedince da se kao špijuni i razbijači narodnog jedinstva stave u službu okupatora. Partijska organizacija je nastojala da ih odvrti od izdaje i služenja okupatoru, a kada u tome nije uspjela, pribjegla je njihovoј likvidaciji.

Značajnu ulogu Zeta je odigrala u materijalnom pomaganju ostalih ustaničkih krajeva u Crnoj Gori. Pomoć se sastojala uglavnom u hrani i odjeći. Uz to, pojedini drugovi iz Zete su išli preko Skadarskog jezera u Albaniju i otuda, čamcima na vesla, dovozili žito koje je dalje prenošeno u krajeve koji su oskudjevali u hrani. Bila je to dragocjena pomoć za narod i borce kojima je glad ozbiljno prijetila.

U namjeri da osujete polet narodnooslobodilačkog pokreta u Zeti, Italijani su nahuškali Šiptare iz susjednih sela, koja su tada pripadala Albaniji, da opljačkaju Zetu i izvrše pogrom nad njenim stanovništvom. Naoružane i pobjesnjele rulje iznenada su preplavile Zetu sve do Morače i Cijevne i odvukle sve što se moglo ponijeti i potjerati: hranu, stoku, novac, namještaj, odjeću. Bilo je maltretiranja, mučenja, pa i ubijanja. Strah i nespokojstvo su zavladali među ljudima. Okupator je uz pomoć domaćih izdajnika pokušao da to iskoristi. Šireni su glasovi da će Šiptari ponovo napasti Zetu i da zbog toga ne treba preduzimati nikakve akcije protiv Italijana, ni odlaziti u borbe na druge terene, već da se, tobože, treba ograničiti na odbranu od Šiptara. Partijska organizacija je to odmah prozrela i stala objašnjavati narodu ko je poslao Šiptare u Zetu i kakve su prave namjere okupatora. Preduzete su i mjere da se stupi u kontakt sa Šiptarima i da se i njima objasni kome služe trvenja između njih i Zećana.

Neuspjeh okupatorove propagande i njegovih nastojanja da dovede do opadanja ustaničkog žara u Zeti najbolje je pokazalo javljanje boraca za odred koji se pripremao za operacije u Sandžaku, novembra 1941. godine. Čim se čulo da će u taj odred ući i borci iz Zete, počelo je masovno javljanje omladi-

⁵ Poginuo u NOB.

naca. Formirana je četa od oko 150 boraca, ali je broj onih koji su željeli da pođu u odred bio znatno veći. S tom četom su tada pošla i 23 člana Partije.

Postojala je opasnost da će odlazak tolikog broja boraca, od kojih su većina bili članovi Partije i SKOJ-a, oslabiti političku aktivnost u Zeti. Međutim se desilo upravo obratno. Primjer boraca koji su pošli u Sandžak ponio je ogromnu većinu naroda, pa je došlo do još snažnije političke aktivizacije masa na liniji narodnooslobodilačkog pokreta. Praktično, cijelokupno stanovništvo je pristupilo pokretu. U takvoj situaciji izvršena je reorganizacija partizanskih jedinica. U svim selima su formirane čete sa komandirima i političkim komesarima na čelu. Svako selo je imalo i narodnooslobodilački odbor. Vlast okupatora se svela na nekoliko stotina kvadratnih metara ograđenih žicom. U selima su, čak i u neposrednoj blizini policijskih postaja, održavani zborovi i priredbe. Bilo je to vrijeme kada je Zeta, sem rijetkih izroda, takođe stopostotno stajala pod zašтavom narodnooslobodilačkog pokreta. Tako je to trajalo sve do četničke izdaje, kada su se naše jedinice morale povući ne samo iz Zete nego i iz čitave Crne Gore.

Veco RADIČEVIĆ

RAZVOJ OF U TRŽIČKOM BRODOGRADILIŠTU

Grad Tržič se nalazi pored obale Jadranskog mora, u podnožju karstne visoravni i Furlanske nizije. U gradu je postojalo brodogradilište »Kozulić« i više raznih industrijskih preduzeća. U svim ovim preduzećima bio je zaposlen veliki broj radnika. Radnici su bili uglavnom svi organizovani. Pre dolaska fašista na vlast postojao je Fabrički i Mesni komitet KPJ. Radnici su bili povezani kroz svoje radničke organizacije i Crveni sindikat, koji je preko radničkih komora zastupao radnička prava i postavljaо zahteve poslodavcima. Uspostavom fašizma i proglašenjem Zakona o zaštiti države, raspuštene su sve stranke. Radničku komoru je preuzeila fašistička vlast, odnosno fašistički sindikat, koji je vodio antiradničku politiku. Organizacija KPJ se morala povući u strogu ilegalnost. Oportunizam i provokacije u rukovodstvu KPJ su stalno rušili temelje organizacije, koju su uporno obnavljali retki revolucionari, često po cenu sopstvenog života.

Čim je u Primorju osnovana KPS, 1941. godine, pomislili smo i na svoje drugove, radnike brodogradilišta u Tržiču. Od instruktora CK KPS Oskara Kovačića i Antona Veluščeka Matevža dobio sam specijalni zadatak da organizujem radnike u brodogradilištu. Tada je u Tržiču radilo dosta radnika iz raznih krajeva Krasa, Furlanije i drugih područja Primorja. Mnoge sam lično poznavao i sa njima odranije održavao kontakte. Na sastancima seoskih odbora OF, koji su veoma brzo formirani u mnogim selima Primorja, više puta smo diskutovali o mogućnostima da se stvore organizacije OF u brodogradilištu i drugim preduzećima u Tržiču.

U početku nije bilo očekivanog uspeha, jer su strah od fašističkog terora i oportunizam kod izvesnih ljudi predstavljali glavnu prepreku za uspeh organizacije na ovom području. Stalno ubedivanje da treba početi s organizovanjem antifaši-

stičkog pokreta u svim pogonima, urodilo je prvim plodom. Privukao sam prvu dvojicu radnika, i to Štefana Pahora i Mirka Marušića, preko kojih sam dobio vezu sa Francem Marušićem iz Ronka (Verminjana). S njima sam se povezao radi organizovanja radništva zaposlenog u brodogradilištu, dogovorivši se za ustanak u blizini Tržiča. Na sastanku teritorijalnog odbora OF stavio sam na dnevni red posebnu tačku: organizovanje OF u brodogradilištu. Teritorijalni odbor je imao 9 članova; 5 članova odbora sam primio u KPS.¹ Za sekretara čelije je izabran Mirko Marušić, a svu petoricu komunista zadužio sam za politički rad među radnicima u brodogradilištu. Dao sam im posebna uputstva za rad među seljacima i među radnicima.

Na idućem sastanku čelije oni su usmeno referisali o prvim uspesima u brodogradilištu. Uspesi su bili skromni, jer rad među radništvom nije bio lak; na špijune se nailazilo na svakom koraku, a uobičajena parola je bila — da i zidovi imaju uši. Potrebni su bili novi podstreci za pojedine zadatke, kao i instrukcije radi povezivanja simpatizera OF i njihovog pripremanja za aktivnu saradnju. Prošle su prve teškoće i članstvo je polako raslo. U komitetu smo stalno diskutovali o teškoćama organizacije, a na sastancima su nam i instruktori CK davali uputstva kako da bolje organizujemo rad. I pored svih tih uputstava i truda, članstvo OF nije raslo u onom broju kako smo mi predviđali. Na sastancima sa radnicima i članovima KPS, koji su bili zaposleni u fabriči, često sam razgovarao o raznim oblicima organizacionog rada i zajedno s njima došao do zaključka da treba što šire aktivirati radnika.

Prvi širi sastanak je održan krajem oktobra 1941. godine u kući Franca Marušića u Ronkama, u neposrednoj blizini Tržiča. Sastanku su prisustvovali: Franc Marušić, njegov brat Andrej, Alojz Jelen (sva trojica iz Ronka), Štefan Pahor, Mirko Marušić i Alojz Marušić iz Opatjeg Sela i još neki, čijih se imena ne sećam. Sastanak je imao dnevni red: a) Organizacija među radnicima brodogradilišta i ostalih preduzeća b) Razno.

U početku sam objasnio program OF i ulogu KPS u NOB. Zatim smo razmatrali zadatke i dužnosti članova OF i komunista. Posle diskusije po tačkama dnevnog reda, donete su važne odluke za razvoj organizacije OF:

— proširiti organizaciju OF na radnike u svim preduzećima u Tržiču; zbog stroge konspiracije trebalo je organizaciju OF podeliti u male grupe — »trojke«, s tim da svaki član OF organizuje svoju grupu i na taj način poveže što veći broj radnika u OF;

¹ Primljeni su: Mirko, Alojz i Edvard Marušić, Štefan Pahor i Albert Jelen.

— organizovati redovno plaćanje dobrovoljnih doprinosova, koje treba predavati određenom blagajniku, a on će novac dostavljati na nadležno mesto;

— razviti propagandu među radnicima, širiti literaturu i letke;

— radi bolje organizacije rada postaviti u svim odeljenjima brodogradilišta drugove odgovorne za organizaciju među radnicima.

Idući sastanak je održan krajem novembra 1941. na istom mestu. Sastanku je prisustvovalo 12 drugova. Razmatrali smo političku situaciju u svetu, a naročito situaciju u našem gradu, zatim je dat pregled dosadašnjeg rada i obrazloženi su predstojjeći zadaci. Konstatovano je da je organizacija OF zadovoljavajuće napredovala od prošlog do ovog sastanka. Uspostavljeni su kontakti sa članovima KPI, koji, međutim, nisu pokazali neku veću aktivnost, jer je njihovo rukovodstvo stalo na stanovište da treba sačekati uputstva od KPI. Zbog toga smo organizovali oslobođilački pokret mimo njih i postavili po odeljenjima brodogradilišta drugove odgovorne za organizaciju. Za građevinsko odeljenje brodogradilišta je bio odgovoran Mirko Marušić Gaber; za železničko odeljenje Albert Jelen; za metalsko odeljenje Alojz Marušić; za odeljenje električnog zavarivanja Edo Marušić; za odeljenje plinskog zavarivanja Alojz Vipavec, a za građevinsko preduzeće Štefan Pahor. Ostali aktivisti: Andrej Marušić, Ernest Pahor, Ivan Pahor i Alojz Urdih su preuzeли ostale grupe i pomagali drugovima u raznim odeljenjima. Posle ovog zajedničkog sastanka, organizacija se proširila i stekla nove članove. Među aktivnim saradnicima u mehaničarskom odeljenju isticali su se Gabrijel Modre Škrjanc i Ernest Pahor. Mnogi sastanci sa pojedinim drugovima i grupama OF pozitivno su uticali na razvoj organizacije. Leteći sastanci su bili kratki i jezgroviti, bavili su se organizacionim, obaveštajnim i pitanjima kontrole. Sa radnicima iz Tržiča je održan širi sastanak u Ronkama 25. decembra 1941. godine. Sastankom je, po mom nalogu, rukovodio Štefan Pahor. Prema usmenom referatu, u 1941. godini bilo je povezano u OF preko 100 radnika, koji su davali dobrovoljne doprinose u ukupnom iznosu od oko 800 lira mesечно.

Po nalogu Antona Veluščeka organizovao sam sabotažne akcije, i to kvarenje motora u pojedinim pogonima. Radnici su razumeli uputstva i striktno ih sprovodili. Zbog sabotažnih akcija bilo je pokvareno više mašina i zbog toga je dolazilo do zastoja u radu. Izvedene su i akcije rasturanja letaka antifašističke sadržine. Leci su bili izrađeni u Škrbini, a na brodogradi-

lište su ih donosili Štefan Pahor sa Krasa i Gabrije Modre iz Gorice. Organizovao sam nabavku upaljača za ručne bombe i fitilja za upaljače. Ovaj posao je radio Štefan Pahor vrlo spretno i odnosio na određeno mesto, odakle je materijal odlazio u Škrbinu. Početkom 1942. godine je preko radnika uspostavljena veza između KPS i KPI. To su bili začeci bratstva među Slovencima i Furlanima. Međutim, ovo povezivanje nije imalo šire razmere. Prilikom kapitulacije Italije radnici brodogradilišta su formirali svoje borbene grupe, naoružali se oružjem italijanske vojske i 9. septembra 1943. godine pridružili se slovenačkim partizanima na goričkom frontu.

Avgust DUGULIN
Maks POTOKAR

USTANAK U ZRMANJSKOJ OPŠTINI

Zrmanjska opština se nalazi na tromeđi Like, Bosne i Dalmacije. Naseljavaju je Srbi i nekoliko hrvatskih porodica. Duž opštine vode železnička pruga i cesta, koje spajaju Dalmaciju sa severnom Hrvatskom. Kraško zemljište daje vrlo malo sredstava za život. Velika siromaština gonila je mlade ljudi od kuće, a mnogi su se zaustavili tek u američkim rudnicima i tunelima. Ipak, političke aktivnosti nije bilo — ona se osetila tek pred rat, kad je u sela počeo da prodire uticaj KP. Mladi ljudi iz ovog kraja, koji su u gradovima bili organizovani, predočavali su seljacima perspektive boljeg života. Ljudi su počeli odlučno da se orijentišu na opoziciju velikosrpskim režimima, a pristupanje Jugoslavije Trojnom paktu otreznilo je i one koji su imali iluzija o vlasti u Beogradu.

Nakon 27. marta s nestrpljenjem smo očekivali mobilizaciju, ali nje nije bilo. S napadom na Jugoslaviju počele su da se pronose glasine o velikim uspesima naše vojske. Ali, uskoro su sa fronta počele da pristižu loše vesti. Što je još gore, proneli su se glasovi da ustaše u Kninu i Gračacu preuzimaju vlast. Izgledalo nam je nemoguće da pored vojske i žandarmerije ustaše preuzmu vlast pre dolaska okupatora. Ali stvarnost nas je uverila da organi stare vlasti veoma lako padaju.

Tih dana rasula iz Knina je došao na Otrić jedan kapetan i nudio oružje za borbu protiv padobranaca i pete kolone. Zatražili smo 500 pušaka, ali one nikad nisu stigle, jer ih je komandant divizije verovatno u Kninu predao ustašama. Da bi sprečili dolazak ustaša na Otrić grupa seljaka, na čelu s lugarem Trišom Radakovićem, uzela je od žandarma dvadeset pušaka, ali ustaše se još nisu usuđivale da krenu iz Knina i Gračaca. Zrmanjci koji su se vratili iz vojske doneli su puške. Mnogi seljaci su uzeli puške od rezervista iz drugih krajeva Like. Na taj način je u opštini sakupljeno blizu 300 vojničkih pušaka.

Nakon kapitulacije vratila se kući većina mlađih ljudi, koji su bili na školovanju ili u službi po raznim gradovima. Neki od njih su učestvovali u akcijama koje je KP vodila. Među njima je bio po neki kandidat KP i skojevac. Pre rata Partija nije imala svoje organizacije u Zrmanji, pa ih odmah nije imao ko da poveže, ali su oni sami počeli da se snalaze. Ilija Radaković¹ pomagao je posle okupacije u nastavi učiteljima na Otriću. Na časovima je pričao deci o SSSR-u, tada, a i pre toga, zabranjenoj temi.

Jedne nedelje posle kapitulacije su mnogi seljaci došli na Otrić da se informišu o situaciji. Po podne su izašli pred putnički voz, koji je išao za Knin. Na lokomotivi je bilo ustaša sa puškomitrailjezom. Ustaše iz pratnje voza isprebijali su jednog mladića iz sela Velike Popine i produžili da ga tuku na peronu. Neki su iz voza vikali: »Živeo Maček, živeo Pavelić«, To je bilo i previše za okupljene seljake. Kamenjem i batinama navalili su na ustaše, a Nemanja Čuk pucao je na njih iz pištolja. Kad je šef stanice video šta se događa, dao je signal i voz se žurno izgubio. To je bio prvi susret s novom vlašću, a pokazao je da ima ljudi spremnih za borbu.

Ustaše su ubrzo poduzele mere da uspostave svoju vlast u zrmanjskoj opštini. Opštinsku upravu je preuzeo trgovac Šulentić, koji je svoje sluge, 11 domaćih seljaka, organizovao u stražare. Na žandarmerijskim stanicama u Otriću i Zrmanji bilo je po 6 žandarma, koji sve do ustanka nisu učestvovali u ustaškom teroru, ali su ga olakšavali. Na Otriću je bilo 5 finansa, proustaša. Ukupno je u opštini bilo 26 naoružanih čuvara ustaškog poretka.

U maju su ustaše otpočele s pojedinačnim ubistvima: na Otriću su streljali jednog putnika rodom iz Srba, koji je iz Bačke bežao ispred Mađara, a u Gračacu su ubili dva železničara rodom iz našeg kraja. Stizale su vesti o masovnim ubistvima po Lici. Počeli smo shvatati da je otpočeo masovan pokolj nedužnog naroda.

Učestale vesti o teroru podstakle su i kod nas pojedine ljude, koji su pretpostavljali da su na ustaškom spisku, da napuste svoje kuće i odu u udaljenija sela. Kako ustaše iz Gračaca nisu dolazile, a žandarmi i domaći panduri tek su povremeno tražili od seljaka puške, bez vršenja represalija, budnost je opet

¹ Ilija Radaković je u SKOJ primljen u gospičkoj učiteljskoj školi. Zbog napredne delatnosti i zato što je na sudu svedočio da su pravoslavlji i katolički nastavnici na času veronauke klevetali članove OK KPH za Liku Jakova Blaževića, Milu Počuču, Đuru Stankovića i Nedorjka Žakulu izgubio je pravo na školovanje u Gospicu, pa je prešao u učiteljsku školu u Petrinji, gde ga je u V razredu zatekla kapitulacija.

počela da popušta. Seoski sajam, početkom juna, privukao je na Otrić i one koji su bili napustili kuće. Skupilo se mnogo omladine i seljaka. Došao sam s jednim drugom među poslednjima. Videli smo finanse kad su otišli prema selu, Maloj Popini. Bilo nam je sumnivo njihovo držanje, pa smo odbili poziv drugova da s njima idemo u kafanu, već smo otišli u susedni zaselak, odakle se na vreme moglo videti ako naiđu ustaše. Uskoro je sa Otrića počelo da beži i staro i mlado. Sačekali smo begunce i čuli da ustaše hapse na Otriću. Uhapsili su i Pajana Maričića, trgovca, i ubili ga, pošto su mu prethodno izvadili oči, odsekli jezik, nos i ostale organe. Mnogi su tada opet izbegli. Među njima i Ilija i Triša Radaković, koji su ostali u našem zaselku nekoliko dana, a zatim se vratili u Malu Popinu. Tu su se našli sa Glišom Čukom, koji se sakrivao. Broj progonjenih se povećao. Nekoliko dana iza toga ustaše su u Maloj Popini na prevaru uhvatili lugara Trišu, odveli ga u Gračac i nakon mučenja ubili. Sada je već svakom bilo jasno da se onaj ko dođe u ruke ustašama oprostio sa životom. Svi istaknutiji ljudi i omladina više nisu spavali kod svojih kuća.

Koncem juna ustaše iz Gračaca i Gospića su uspostavili ustašku stanicu na Otriću. Među ustašama bila su i dva školska druga Ilike Radakovića, koji su mu poručivali da dođe i slali mu cigarete. Mnogo im je bilo stalo do toga da ga uhvate, jer su još iz gospičke učiteljske škole znali ko je.

Bilo je zaselaka, na primer Sučevići i Kranjci, iz kojih nije niko bežao od ustaša: u svakom selu bio je poneko ko je bio spreman da sagne šiju pred njima. Preko njih su ustaše nastojale da razviju špijunažu i razbijaju jedinstvo u selima. Zbog njih smo bili na oprezi i izbegavali sve sumnjive, što nam je otežavalo skrivanje.

PRIPREME ZA USTANAK

Pred pojačanim nastojanjima ustaša da ih uhvate, Glišo Čuk, železničar iz Gračaca i Ilija Radaković prešli su sredinom juna u planinske strane severno od Otrića. Tu su se našli sa Maričićima i Marčetićima, kojima su te strane iznad kuća bila prirodna skloništa. Tu nas se okupilo petnaestak. Odmah smo počeli da organizovano delujemo (u daljem izlaganju ovu grupu ću zvati »Otrićka grupa«). Postojanje grupe više nismo krili, samo smo krili mesto boravka. Bili smo naoružani i spremni da se branimo. Organizovan je bio jedino Ilija. On nam je govorio da nas samo Partija može povesti u borbu, a napad Nemačke na SSSR otvorio nam je nove perspektive.

I iz drugih sela u opštini okupljale su se po šumama grupe odlučnih ljudi, koji nisu hteli na ustašku klanicu. U Pribudiću je radio Vaso Šijan, član KP. U Zrmanji je učitelj Milojko Ćuk, kandidat KP, spremao ljudе za borbu. Naročito su bili odlučni ljudi iz Velike Popine, među kojima su bili najborbeniji rudarski radnici koji su učestvovali u klasnim sukobima i prošli revolucionarnu školu; među njima su bili jedan kandidat i nekoliko simpatizera KP. Rastičevljani su se krili u Kučinoj kosi; među njima je bio jedan skojevac.

Ove grupe, većinom spontano nastale i sastavljene od ljudi raznih političkih pogleda, nisu bile planski organizovane, niti su imale čvrsto rukovodstvo. Pomenuti drugovi imali su najviše uticaja, njihova reč najviše je slušana, ali su mnogi smatrali da mogu raditi kako hoće. Grupe su vremenom povećavale svoj uticaj na ljudе koji su ostali u selima, govorile im da se uklanjaju ispred ustaša i da ne daju puške. Veza između grupa u početku nije postojala. U toku jula neke su pojačale nastojanje da se međusobno povežu, kao i da uspostave vezu sa partijskom organizacijom. Teškoću je činilo što je ustaški teror u Gračacu paralizovao rad Kotarskog komiteta KP. Zbog toga je sve zavisilo od samoinicijative aktivnih članova grupa.

Najviše inicijative i snalažljivosti pokazala je Otrićka grupa. Ona je svoj logor prenela u Ljubinu poljanu, veliki šumski kompleks. Odatle se lakše moglo povezati sa drugim grupama. Ilija i Glišo uspeli su da se povežu sa Zavlačkom i nekoliko drugih grupa opštine Srb, sa kojima su počeli saradnju. Najvažnija je bila veza sa grupom Đoke Jovanića, člana KP i Milanom Tankosićem, starim sindikalnim rukovodiocem. Oni su bili povezani sa partijskom organizacijom u Drvaru, od koje su primali direktive za ustank. Đoko je rukovodio pripremama za ustank u opštini Srb, a njegova veza sa Drvarom i grupama u okolnim ličkim opštinama bila je odlučujuća za ustank u južnoj Lici. On je Iliju i Glišu povezao sa partijskom organizacijom u Drvaru. To je bilo dovoljno da se i u Otrićkoj grupi počne s pripremama za oružanu borbu.

Pokušaj ustaša da pokupe oružje nije uspeo. Ustaški tabornik sa Otrića, Šikić, koncem juna je pošao sa svojim ustašama u Veliku Popinu po oružje. Prethodno je poručio seljacima da ga sačekaju kod škole. Sačekali su ga starci, dok su se svi mlađi ljudi sklonili u brda. Ustaše su počele da nagovaraju seljake da predaju oružje, govorili im da se ništa ne boje i pitali zašto mlađi ljudi nisu došli na sastanak. Starci iz starog hajdučkog gnezda su, na izgled pomirljivo, rekli da su mlađi ljudi na poslu, a da oni kao starešine kuća odlučuju o svemu i da će učiniti sve što treba za ustaše, samo, najvažnije, mlađe

ljude i puške nisu bili spremni da daju. Jedan starac u ime svih odlučno je rekao ustašama: »Ljude nam ne dirajte, pušaka nemamo, ako dirnete ma koga zubima ćemo se klati do posljednjeg«. Silnike nad slabim i nezaštićenim iznenadila je i uplašila ovakva odlučnost, pa su se neobavljeni posla vratili na Otrić. Nikad više do ustanka nisu otišli u Veliku Popinu, a kako su tamo prošli, prepričavalo se po svim selima.

Za Vidovdan 28. juna ustaše su pretile da će osvetiti ubistvo Ferdinanda. Otrićka grupa je preduzela potrebne mere i poručila seljacima sela oko Otrića da ne noćivaju kod kuća. Grupa je pojačala budnost i obezbeđenje. Nas četiri Maričića iz grupe s padom mraka izveli smo porodice i sklonili ih u brda, a sami smo poseli položaj iznad kuća, da odbijemo ustaše ako pođu sa Otrića. Ovde ustaše nisu došle, nego ih je u zaselak Lukić Draga uveče doveo jedan mladić, meštanin. Tu su uhvatili jednog bivšeg podoficira, koga su poveli. Dane Lukić, rudar, privučen zapomaganjem, izvukao je iz gromile bombu, pojurio za ustašama i u mraku bacio u njihovom pravcu. Eksplozija se razlegla u noći. Od silnog straha ustaše su popadale, iako niko nije bio pogoden, a zatim pobegle na Otrić i ne pomišljajući na borbu. Po dolasku na Otrić zatražili su pomoć iz Gračaca i kad je stiglo još 30 ustaša, u svanuće su opkolili Lukića Dragu. Seljaci su već napustili selo, pa su ustaše uhvatile samo poslednje, njih šestoro, koji su izgonili stoku; pobili su ih na licu mesta. Usput su ubili i predradnika pružnih radnika sa Otrića, iako im je bio potreban za održavanje pruge. Izbegle seljake nisu se usuđivali da progone, jer su znali za postojanje Otrićke grupe — hrabrosti za borbu sa naoružanim borcima nisu imali. Uticaj Otrićke grupe, koja je ukazivala da treba bežati od ustaša i spremati se za borbu, posle ovog događaja mnogo je porastao. Ljudi su počeli masovno da beže u šumu.

Još je jedna puška planula pre ustanka. Jedan italijanski vojnik sa železničke stanice Malovan pošao je u usamljenu kuću na Šiblju da traži jaja. Njega je primetio Nikola Lukić Karina² iz Velike Popine, koji je pošao po vodu za drugove koji su se krili na Crnom Vrhu, i uzeo ga na nišan. Italijan se ranjen odvukao na stanicu, gde je umro. Karina se ponosno vratio drugovima noseći njegovu pušku, čemu su se svi obradovali, ali su istovremeno i pojačali obezbeđenje. Međutim, Italijani nisu pretraživali šumu.

Tako su potpuno propali svi ustaški planovi o oduzimanju pušaka i hvatanju ljudi. Predsednik opštine Šulentić i tabornik Šikić tražili su pomoć iz Knina, pored pomoći koju su tražili

² Poginuo kao desetar u bataljonu »Marko Orešković«.

iz Like, ali još uvek nisu imali dovoljno snaga da odvoje i za krvavi posao u Zrmanji. Zato menjaju taktiku, pokušavajući da razbiju jedinstvo naroda, da odvoje seljačku masu od najborbenijih. Zrmanjska opština, najpasivnija opština Like, nije se mogla prehraniti bez uvoza kukuruza. Ustaše dovoze vagone kukuruza i počinju da ih dele narodu. Po kukuruz su išle većinom žene. Sredinom jula ustaše su proturile vesti da predstoji preseljenje stanovništva zrmanjske opštine na Pag, a kao agitatori među ženama služile su im učiteljice na Otriću.

Mi u Otrićkoj grupi na vreme smo shvatili da ovi planovi imaju za cilj da razbiju jedinstvo naroda, da bi ustaše mogli početi s masovnim istrebljenjem. Zato smo sve preduzeli da narodu objasnimo šta mu ustaše spremaju, a u slučaju da preseljenje otpočne, odlučili smo da sav narod povučemo u šume pod našu zaštitu.

Po uspostavljanju veze s partijskom organizacijom, u Otrićkoj grupi se odvijala živa aktivnost. Pored veza sa grupama u opštini Srb, održavale su se veze i sa Tiškovačkom, Kaldarskom i drugim grupama. Obezbedili smo i radio i tako dobijali vesti za politički i agitacioni rad. Grupa je potpuno legalizovala svoje mesto boravka, pa su u njen sastav pristizali naoružani borci iz okolnih sela.

FORMIRANJE 9. GERILSKOG ODREDA

Jul je mesec kosidbe. U predelu našeg logora, na Ljubinoj poljani, slegli su se košci skoro iz cele opštine. To je olakšalo šire povezivanje sa selima, kao i sa drugim grupama koje su se krile u Velebitu i drugim planinskim krajevima opštine. Pojedini članovi grupe dobijali su zadatke da se povezuju sa grupama koje se kriju u šumi, pa je sve to olakšalo grupi da na široj osnovi pristupi formiranju odreda, kada je zato polovinom jula iz Drvara dobijena direktiva. Izvestan broj Zrmanjaca se od ustaškog terora bio sklonio u Dalmaciju, pa je i s njima uspostavljena veza; pozvali smo ih da dođu, jer se sprema ustank. Najsvesniji među njima su se odazvali i došli.

Planirano je da se u zrmanjskoj opštini formiraju dva odreda: sela severno od Zrmanjskog klanca obuhvatio bi 9. gerilski odred, a sela južno od njega 10. gerilski odred. Otrićka grupa imala je zadatak da formira 9. odred i da pomogne Milojku Ćuku da formira 10. odred.

Za dan formiranja 9. gerilskog odreda određena je nedelja 27. jul. Bili smo ponosni što formiramo odred po direktivi KP. U rejonu Ljubine poljane određena je Kamenita glavica za

zborni mesto. Tu je nekad bio zbeg naroda, koji se povukao ispred Napoleonove vojske, a tu se krio ispred austrougarske vojske i čuveni zrmanjski hajduk, Lazo Škundrić.

Osvanula je sunčana nedelja. Do podne se iskupilo blizu 50 naoružanih boraca. Posle ručka pristupili smo formirajući odreda. Ilija Radaković govorio je okupljenim borcima da je zadatak odreda borba protiv okupatora i ustaša, da borbom rukovodi Komunistička partija. Nakon toga smo pristupili izboru komandanta i političkog komesara. Iso Marčetić je predložio Glišu Čuka za komandanta, a Iliju Radakovića za politkomesara odreda. Boljeg izbora nije bilo, pa smo jednoglasno pozdravili njihov izbor. Zatim smo pristupili polaganju zakletve i sastavljanju spiska odreda. Dvojica su se pokolebala i izjavila da ne žele da polože zakletvu. Radilo se o kolebljivcima koji su u odredu tražili samo zaštitu, ali nisu bili spremni da se bore, niti su verovali u uspeh borbe. Na odlučan zahtev komandanta pristali su da polože zakletvu, no pod uslovom da ne uđu u spisak koji bi mogao pasti u ruke neprijatelju. Bilo nam je krivo što su nam pristupili. Obadvojica su docnije postali četnici. Tekst zakletve nije sačuvan. Sećam se da nas je zakletva obavezivala na borbu do konačnog oslobođenja zemlje od okupatora i njihovih slugu, ustaša, kao i da posle oslobođenja nastavimo borbu za oslobođenje radničke klase od izrabljivanja buržoazije.

USTANAK

Tek što smo položili zakletvu, pojavio se među nama stari Marko Zorić iz Zavlake, sav zadihan i uzbudjen. Povikao je: »Ustanak je počeo! Gde ste, koliko vas već tražim!«. Bili smo se sklonili od uobičajenog mesta logorovanja, pa je Marku trebalo dva sata dok nas je pronašao. Zahvatilo nas je neopisivo oduševljenje kad smo čuli za ustanak. Očekivali smo da neće početi pre desetak dana, pa smo bili radosno iznenadjeni.

Marko je doneo naređenje za ustanak. Odredu je naređeno da napadne i zauzme železničku stanicu Otrić, da prekine prugu i cestu, da se poveže sa gerilcima na Srpskom klancu, kao i da digne na ustanak sela u opštini. Dobili smo i naredbu o imenovanju komande odreda, kao i naređenje kojim se stavljamo pod komandu komande odreda za Srb i okolinu. Dobili smo i letke sa vestima.

Odmah je napravljen plan za napad na Otrić. Predviđene su tri grupe za napad i dve za obezbeđenje. Jedna grupa, sa komandantom, određena je za napad na žandarmerijsku stanicu. Druga grupa, sa politkomesarom, trebalo je da napadne ustašku

stanicu, a treću je u napad na železničku stanicu (gde su bili Italijani) vodio Stevo Maričić iz Otrića. Podilaženje ove tri grupe trebalo je da prikrije demonstrativnim napadom grupa boraca bez vojničkih pušaka, koji bi iz zaklona vikom i pucaњem iz raznog, za borbu neupotrebljivog oružja, skrenuli pažnju neprijatelja. Za obezbeđenje sa pravca Gračaca određen je Spiro Lukić sa svojim vodom, s tim da se istovremeno unište telefonske veze, pruga i cesta. Za obezbeđenje sa pravca Knina određen je sa nekoliko boraca Iso Marčetić, s tim da prvo dignu na ustanak meštane sela Rastičeva i Nadvrela, a zatim da napadnu na Otrić s juga u vreme koje će biti javljeno u toku noći.

Određeno je da napad na Otrić počne 28. jula u jedan sat iza ponoći.

Pre napada trebalo je da se uhvati veza sa gerilcima na Srpskom klancu, da se upoznaju s našim zadatkom, a istovremeno i da se obavestimo o situaciji kod njih. Za ovo smo određeni Dragan Maričić i ja. Pošli smo bez pušaka. Kad smo izašli na šumsku cestu na Klancu videli smo grupu ljudi u pokretu, koja je, kad nas je opazila, uzela zaklon i otvorila vatru. Okrenuli smo se i počeli bežati dok nismo utrčali u jednu jarugu. Pritajili smo se, jer nismo znali da li su naši ili ustaše. Uskoro smo poznali da su naši, a među njima i Danić Damnjanović i Milan Žeželj. Danića sam obavestio o zadatku našeg odreda. Rekao mi je da su nešto malo pre sačekali u zasedi kamion pun žandarma, koji su pošli u Srb u pomoć ustašama. Nekoliko ih je pobeglo, pa su mislili da smo žandarmi, zbog čega su pucali. Tako sam prvo vatreno krštenje doživeo od naših boraca.

Komanda odreda je odlučila da se za napad na Otrić pozovu ljudi iz Velike Popine i okolnih sela. Iz Velike Popine većina se rado odazvala pozivu, ali je bilo i kolebljivaca, koji su ostali u manjini. Ljudi su počeli da vade skrivene puške i bombe i od radosti su pucali.

Komanda odreda je naredila zbor u 21 čas 27. jula na Mušičinoj previji.

Pošto smo uspostavili vezu s ustanicima kod Srpskog klanca, nas dvojica smo dobili zadatak da pođemo kao kuriri u Nadvrelo u grupu koja je vršila obezbeđenje od Knina. Opet su nas omladince ubedili da treba da predamo puške onima koji će učestvovati u napadu na Otrić. Bunili smo se, ali smo ipak pristali, jer smo znali da od uspeha na Otriću sve zavisi. Svoju pušku predao sam arambaši Bogunoviću, koji je taj naziv dobio kao begunac iz austrougarske vojske.

Zaobišli smo Otrić sa severa i posle ponoći stigli u Nadvrelo. Na određenom mestu nismo našli nikoga. U jednom šu-

marku smo našli na Jovuru Vješticu iz Rastičeva sa 10 naoružanih boraca. Bili su obavešteni za ustank, no kako nisu dobili zadatku, primakli su se železničkoj pruzi. Za prekid pruge nismo imali alata. Nas dvojica smo pošli u zaselak Lazić da i njega pokrenemo na ustank i da uzmemmo alat, međutim, niko nam nije htio otvoriti, niti se javiti. Vreme određeno za napad bilo je prošlo, bojao sam se da će napad na Otrić početi pre nego što mi budemo u stanju da prekinemo veze. Konačno smo pronašli neku sekiru.

Dok smo žurili ka pruzi, čuli smo puške na Otriću. Napad je otpočeo. Brzo smo prekinuli telefonske veze, ali prugu nismo imali sa čim da razrušimo, pa smo krenuli na stražaru prema Pribudiću, gde smo našli naoružanog stražara. Kad smo mu rekli da hoćemo alat za kidanje pruge, odlučno je odbio. Zapretili smo mu narodnim sudom, pa je popustio i počeo da odvrće zavrtnje sa šina. Prugu smo zajednički razrušili. Sad smo bili sigurni da voz iz Knina neće omesti zauzeće Otrića.

Iz Nadvrela smo pošli na železničku stanicu Pribudić da razoružamo žandarme koji su čuvali stanicu. Usput smo posmatrali zrmanjsku dolinu: na sve strane, sa svih puteva i staza, hitali su ljudi u pravcu Zrmanje. Glas o ustanku širio se kao plima, brže od nas koji smo se borili. Davalo je to neku naročitu snagu i volju da se čini i nemoguće. U Pribudiću nismo našli žandarme — pobegli su prema Kninu. Sa zastave koja je visila na staničnoj zgradbi iscepao sam plavo i belo platno: na koplju je ostala crvena zastava.

Za to vreme Otrić je bio oslobođen. Napad je počeo pred zorom. Malo se zakasnilo, jer su se borci sporo okupljali. Svaka grupa je energično pristupila izvršenju zadatka. Glišo Ćuk i još neki borci kroz prozor su upali u žandarmerijsku stanicu i prisilili žandarme na predaju. Isto tako je Ilija Radaković sa Nikolom Lukićem upao u ustašku stanicu, nakon čega su se ustaše i finansi predali. Italijani i naoružani železničari predali su se bez otpora. Na stanicu je zaplenjen teretni voz koji je iz Knina išao za Gračac. Borci su lokomotivu otkačili i pustili samu u pravcu Gračaca. Ubijeno je 8 ustaša, žandarma i finansa, a zarobljeno je 4 žandarma i finansa, koji su pušteni. Pušteni su i zarobljeni železničari, kao i osoblje voza, a takođe i zarobljeni Italijani. Zaplenjen je jedan puškomitrailjez i 20 pušaka.

Odmah su tri starija borca dobila zadatku da održavaju red na Otriću i da spreče eventualnu pljačku i nasilje. Brzo su ispisane po zidovima parole. Ispisivao ih je politkomesar odreda (doknije mi je pričao da mu je to bio najsrećniji dan, jer je prvi put u životu išao slobodno pod crvenom zastavom i ispisivao

partijske parole). U oslobođenom Otriću odred se pojavio sa crvenim zastavama. Na železničkoj stanici, mesto ustaške, izvešena je crvena zastava sa srpom i čekićem.

Nakon oslobođenja Otrića komanda 9. gerilskog odreda požurila je sa desetak boraca u Zrmanju da likvidira opštinsku upravu. Jednu grupu boraca ostavila je na Zrmanjskom klancu da razruši cestu.

Zadatak u Zrmanji brzo je izvršen: do borbe nije došlo. Zarobljen je komandir žandarmerijske stanice s jednim žandarmom, a četvorica su u patroli ubijena. Zarobljeni žandarmi su pušteni nakon obećanja da u žandarmeriju više neće stupiti, no odmah su po dolasku u Knin obećanje pogazili.

Opštinski panduri su izrazili spremnost da nam se priključe. Većina od njih bili su siromašni seljaci, bivše sluge trgovca Šulentića, koje je on kao predsednik opštine naoružao. Milojko Ćuk (komandant 10. gerilskog odreda), zajedno s komandom našeg odreda, bio je protiv njihovog streljanja, što su zahtevali neki seljaci. Jedan od ovih pandura, Milan Lisica, Hrvat, primio se da bude pandur kako bi sprečio ustaše da ubijaju njegove prijatelje. Celo vreme izveštavao ih je o namerama ustaša. S njim se bila povezala i Otrićka grupa, što joj je olakšalo da doznaće planove ustaša. On nam je dao nekoliko vojničkih pušaka, koje su predali kolebljivi seljaci. Lisica je stupio u partizane i kao jedan od najhrabrijih boraca poginuo u jurišu na ustaše na Udbini 1942. godine.

Sa Pribudića smo se ujutro vratili na Otrić. Tu nije bilo nikakvog reda: borci iz odreda koji su bili ostavljeni nisu bili dovoljno energični da ga održe. Njih su prevladali naoružani seljaci. Nastala je pljačka trgovine i kafane, svak je nosio što je htio. Na Otriću su bili prevagnuli oni seljaci iz okoline, koje ustaše nisu progonele; ponašali su se kao da je borba završena, pa sad gledaju da što ušiće. Komanda odreda još se nije bila vratila iz Zrmanje, pa smo otišli da se odmorimo.

Tek što sam legao, digli su me mitraljeski rafali koji su se čuli sa Otrića. Potrčao sam prema prozoru. Na Otriću sam video jedan automobil i kamion, iz kojih su iskakale ustaše i Italijani. Na sve strane su ljudi i žene bežali sa Otrića. Bila je to grupa ustaškog tabornika Šikića, koji je 27. jula, kad je čuo za ustanak, otišao u Gračac da traži pomoć. Sad se vraćao u krvavu žetvu. Pridružili su mu se Italijani. Usput je na Malovanu ubio jednog starca i staricu, koji nisu mogli da beže. Pošli su u Zrmanju, ali su na Zrmanjskom klancu naišli na razrušenu cestu, pa su se vratili na Otrić. Uskoro, nakon jalove pucnjave, ukrcali su se u kola. Italijani su se vratili u Gračac,

a ustaše su produžile u pravcu Srba. Na Srpskom klancu su ih sačekali gerilci iz Srba i pobili.

Nešto posle odlaska one grupe naišao je voz iz Gračaca i stao u Otriću, a istovremeno se od pravca Knina čula mitraljeska paljba. Neprijatelj iz Gračaca mogao je da prođe zato što Spiro Lukić nije izvršio zadatak da između Otrića i Malovana prekine prugu i cestu. On, bivši policajac, docnije četnik, špekulisao je, nije htio da blizu svoje kuće izazove borbu. Neprijatelj je prodirao i izgledalo je da je pokrenuo jake snage da uspostavi saobraćaj preko Otrića. Niko mu se nije suprotstavljaо jer su borci, opijeni slobodom, otišli kućama da proslave prvi slobodan dan. Kad je neprijatelj prodro, uhvatila ih je panika. Kako ih okupiti i ponovo pokrenuti u borbu! Komanda odreda sa grupom naјsvesnijih i najboljih boraca bila je u Zrmanji. Znao sam kad vidi da prolaze vozovi da će požuriti u pravcu Otrića i da ćemo tada moći da preduzmemo nešto efikasno. Odstupanja nije moglo biti.

Voz iz Gračaca brzo je otišao u pravcu Knina, a odmah zatim je došao voz iz Knina i otišao u pravcu Gračaca. Po prolasku voza iz Knina prestala je pucnjava. To su pucali Italijani iz voza. Oni su u Pribudiću i Nadvrelu pohapsili dosta ljudi i poveli ih za Gračac. Po dolasku vozova, na Otriću je zavladala tišina. Nismo znali da li su ostavili posadu. Iako su kroz Otrić prošla dva voza sa Italijanima i ustašama, crvena zastava se i dalje ponosno vila na vrhu železničke stanice.

Voz koji je otišao u pravcu Knina, iza Pribudića survao se pod kipu. Poginulo je 7 Italijana i 2 domobrana. Vaso Šijan, član KP, je izvadio iz pragova šrafove koji su držali šine, pa kad je voz naišao srušio se niz strmi nasip.

Po podne je iz Zrmanje došla komanda odreda i zakazala zbor na Gradini iznad Otrića u 5 sati. U određeno vreme se okupilo nas 12. Odlučili smo da se spustimo u Otrić i, ako je neprijatelj ostavio posadu, da je likvidiramo. Zatražio sam svoju pušku od »harambaše«, a on mi je dao sav srećan jer se, navodno, ne oseća najbolje. Strah, koji ga je docnije odveo u četnike, bio je kod njega jači od zvanja harambaše. Nas deset, u koloni po jedan, spuštali smo se niz Gradinu, a istovremeno se sa suprotne strane približavala Otriću još jedna desetina: bili su Popinjci. Njih je predvodio Mićo Lukić,³ novi komandir formirane Popinjske čete. Dali smo im rukom znak da požure. Od kuće do kuće oprezno smo nastupali do ustaške stanice, pred kojom smo se sastali s Popinjcima. Opreznost je bila suvišna — na Otriću nije bilo nikoga.

³ Potporučnik bivše jugoslovenske vojske; borio se hrabro do pogibije na položajima kod Bihaća u septembru 1941.

Doznali smo da se ustaše i Italijani nisu smeli zadržati kad su čuli kako je prošla posada Otrića i kolike su naše snage. U napadu na Otrić učestvovalo nas je skoro 90 sa puškama i nešto manje bez pušaka. Međutim, učiteljicama i železničarima je izgledalo da nas ima samo naoružanih 500, što su rekli ustaša. Od te sile uhvatio je strah ne samo njih, nego i ustaše u Gračacu. Zato su tražili iz Zagreba da se smesta pošalje jedna pukovnija sa bar 10 topova. Ako je kod nas bilo početničkih slabosti zbog nedovoljne organizovanosti, neiskustva i strahovanja seljaka od borbe sa nadmoćnjom silom, kod njih se posle prvog sudara s nama pojavila panika koja nije poštovana ni Gospić, ni Zagreb.

NAPAD NA ŽELEZNIČKU STANICU MALOVAN

Zaposeli smo položaj kod zaseoka Sučevića da bi sprečili neprijatelja da prodre iz pravca Gračaca. U toku noći neprijatelj nije naišao, pa je odlučeno da se likvidiraju ustaše na stanicu Malovan, koja svojim položajem na presedlini dominira prilazima Otriću i Gračacu. Pošli smo po selima da pozovemo borce radi napada. Svi su nam se odazvali.

Izjutra 29. jula, dok su se borci kretali prema Malovanu, naišao je voz iz Gračaca sa italijanskim vojnicima i bez zadržavanja prošao u pravcu Knina. Među nama bilo je i nenaoružanih boraca; oni su dobili zadatak da sa pružnim radnicima pruše prugu.

Posada u Malovanu bila je pojačana, a neposredno pred napad upućeno je vozom iz Gračaca novo pojačanje od 60 vojnika. Mi smo za napad na Malovan prikupili oko 120 naoružanih boraca. Sa jugozapada je napadao naš odred, a sa severa borci Velike Popine. Borci Glogova i okoline trebalo je da sruše prugu i preseku odstupnicu neprijatelju u pravcu Gračaca.

Neprijatelj je iz utvrđenih kamenih zgrada spremno dočekao naš napad. I pored upornog i energičnog napada, zbog čistine ispred zgrade bio je zakočen svaki dalji pokret. Kad smo, nakon priprema, pošli na juriš, posada se izvukla i pod zaštitom voza, kojim je tog časa stiglo pojačanje, počela povlačenje. Koristeći usek, voz se izvukao u pravcu Gračaca. Borci Glogova nisu uspeli da prekinu prugu i spreče izvlačenje neprijatelja. Prilikom juriša su poginula četiri borca, a trojica ranjena (među njima i politkomesar odreda).

U početku ustanka u gračačkom kotaru neprijatelj je brzo reagovao — 27. jula još mu se činilo da ustanak može da uguši

kamionom ustaša, no već 28. jula iz Gospića je u Gračac stigao 22. pohodni bataljon. Sve se to pokazalo kao nedovoljno, pa je nakon borbe za Malovan nastala prava panika. Ustaški tabornik iz Gračaca, po povlačenju sa Malovana, izvestio je Zagreb da 30 000 ustanika nadire iz Dalmacije, Like i Bosne prema Gračacu, iako su na Malovanu bili samo borci pomenutih sela. Ustaše su tražile hitna pojačanja, topove i avione.

O ovoj panici u Gračacu doznali smo tek docnije. Znali smo da su, pored ustaša, u Gračac stigli i domobrani. Verovatno ih je bilo oko 800. Naš odred je uveče 29. jula izbio pred Gračac sa oko 150 naoružanih boraca i zauzeo položaje na 2—3 km istočno. Cerovački vod je upućen u pravcu dalmatinskog sela Krupe, radi obezbeđenja levog boka odreda. U toku noći borci su se odmarali, a sutradan je vršeno izviđanje i povezivanje sa borcima bruvanjske opštine, koji su bili na našem desnom krilu. Komanda odreda je ocenila da za napad na Gračac nema dovoljno snaga. Tražena je pomoć od komande gerilskih odreda iz Srba, kao i od 10. gerilskog odreda iz Zrmanje. Krajem jula Srbljani su stigli na gračačke položaje.

Istovremeno kad je oslobođen Malovan, zrmanjska četa 10. gerilskog odreda, pod komandom Mane Breke, prešla je preko Velebita u Dalmaciju i zajedno sa Dalmatincima očistila desnu obalu Zrmanje od graničnih straža NDH prema italijanskoj okupacionoj zoni. Zauzet je i deo sela Ervenik na desnoj obali Zrmanje; prelaz na levu obalu branili su Italijani. Odred je u dolini Zrmanje u selima Palanka i Zrmanja organizovao rušenje ceste. Porušeni su svi propusti i mostovi, a na mnogim mestima i podzidi ceste. Po zauzeću Ervenika 10. odred je prebacio Zrmanjsku četu na gračačke položaje. Vod Rujišta i Javornika ostao je da kontroliše prilaze iz Ervenika u pravcu Velebita i Zrmanje. Pribudićka četa je orijentisana prema Plavnu.

Oslobođenjem Malovana cela zrmanjska opština je bila slobodna. Sve veze Dalmacije preko Like sa Zagrebom bile su prekinute. Split i Knin mogli su veze sa Zagrebom da održavaju samo preko Sarajeva i morem. Italijanima je prekinuta jedina železnička pruga preko koje su održavali vezu sa svojom zemljom. U tome je najveći značaj oslobođenja zrmanjske opštine. Zato je Ministarstvo domobranstva NDH odmah prebacilo u Gračac jedini domobranski bataljon koji je bio garnizoniran u Lici, a zatim je iz Varaždina doveden Varaždinski bataljon, iz Virovitice i Bjelovara delovi konjičkog puka jačine bataljona, kao i jedna i po baterija topova. Ove su snage već 30. i 31. jula stigle na gračačke položaje. U Gračac su stigli domobranski pukovnik Boščanin i ustaški pukovnik Juco Rukavina, a 31. jula komandu preuzima domobranski general Lukić. Formira se

»Zdrug generala Lukića«, sa zadatkom da se likvidira ustank u zrmanjskoj opštini i preko Zrmanje oslobode komunikacije za Knin.

Oslobodenje zrmanjske opštine zajedno sa opštinom Srb imalo je ogroman značaj za širenje ustanka kako u gračačkom kotaru, tako i u ostalim kotarevima Like. Uspešne borbe i neuspeh neprijatelja da prodre u slobodnu Zrmanju podsticali su ljudi na borbu i u ostalim krajevima Like. Njima je borba bila olakšana time što su sve domobranske snage, koje su se nalazile u Lici, bile skoncentrisane u Gračacu. Borci Zrmanje nalazili su se na težištu napada ovih snaga. U izvršenju zadataka imali su dobru podršku boraca bruvanjske opštine i ostalih sela gračačkog kotara.

ORGANIZACIJA ODREDA I POZADINE

Rukovodstvo gerilskih odreda zrmanjske opštine trebalo je da rešava mnogobrojne zadatke. Pored rukovodenja borbom trebalo je da se organizuje rad pozadine, da se uvede red i spreči svaka samovolja, da se organizuje snabdevanje boraca na položaju. Svaki odred je organizovao pozadinu na svom sektoru. Naš odred je imao sela severno, a 10. gerilski odred južno od Zrmanjskog klanca. Zadatke organa vlasti u pozadini vršile su komande odreda, za što su bile proširene. Formiran je narodni sud. Ova organizacija je izvršena prema pravilima koja su iz Drvara послата komandi gerilskih odreda u Srbu.

Na Otriću je komanda 9. gerilskog odreda otvorila svoju kancelariju za obavljanje potrebnih poslova. Za overavanje dokumenata bio je izrađen pečat odreda. U kancelariji se stalno nalazio Isak Marčetić sa još 2—3 druga i nekoliko kurira. Povremeno je tu boravio i politkomesar odreda Radaković, radi rešavanja važnijih pitanja. Tako je na Otriću došlo do formiranja neke vrste narodnooslobodilačkog odbora, ako ne po imenu, a ono po zadacima koje je obavljaо.

Jedan od prvih zadataka je bio da se obezbedi snabdevanje boraca na položaju prema Gračacu, prvenstveno pečenje i slanje hleba. Kad su i čete iz Srbija i Zrmanje otišle na položaj prema Gračacu i za njih je organizovan hleb. Borci su snabdevani mesom od zaplenjene stoke, a u nedostatku ove prikupljane su ovce od seljaka. U četama su odmah bile organizovane kuhinje. Preduzete su mere da seljaci ništa ne rešavaju na svoju ruku, nego da se za sporove obraćaju odboru; na taj način je sprečena samovolja i osveta. U spornim slučajevima seljaci su uspešno mireni. Prvih dana ustanka jedan seljak doveo je na Otrić dva

brata, Hrvata, koji su pre ustanka vodili ustaše sa Otrića da ga uhvate. Pošto sam nije smeo da im sudi, doveo ih je na Otrić i tražio da se osude na smrt. Predstavnici odreda na Otriću su znali da u Drvaru postoji sud, pri štabu Drvarske brigade (komandi svih ustaničkih jedinica Krajine i Like), pa su ih poslali da im se tamo sudi.

Naši borci su imali malo municije, pa je sa Otrića na Drvar poslat kurir da je donese. Iz Drvara su odgovorili da nemaju municije za puške, ali su poslali ručne bombe drvarske izrade i uputstvo kako ih treba praviti. Odmah smo i mi organizovali pravljenje bombi. Glavni majstor je bio Nino Krlić, seljak, kovač i puškar. Za telo bombi su služile vodovodne cevi, koje su narezane da se bolje rasprsnu, a dinamita je bilo dovoljno zaplenjeno na Otriću. Sa Otrića je održavana kurirska veza sa drugim ustaničkim jedinicama, a i sa jedinicama na položaju. Tu su izdavane i propusnice za putovanja u druga sela.

Na isti način je u Zrmanji Milojko Ćuk organizovao funkcionisanje komande 10. gerilskog odreda i narodnog suda. Oni su održavali veze i saradnju sa ustanicima iz severne Dalmacije.

U toku borbe za oslobođenje zrmanjske opštine veliki broj ljudi je pokrenut u borbu. Istovremeno sa izvršenjem borbenih zadataka došlo je u okviru odreda do formiranja četa. U sastavu 9. gerilskog odreda formirane su Otrićka, Popinjska i Rastičevska četa. Otrićka četa, kojom je neposredno rukovodila komanda odreda, je imala preko 70 naoružanih boraca i 1 puškomitraljez. U slučaju odsutnosti komandant je određivao zamenika u četi. Iz sastava čete izdvojen je cerovački vod, koji je samostalno delovao na pravcu Žegara u severnoj Dalmaciji. Popinjska četa je imala blizu 100 pušaka i 3 puškomitraljeza. Komandir čete je bio Mićo Lukić. Rastičevska četa je brojala 30 boraca, a za komandira se nametnuo Jakov Budimir iz Nadvrela, predratni špekulant. On je pokušao da sa četom izbegne od borbe, ali ga je komanda odreda prisilila da dođe na gračačke položaje.

U sastav 10. gerilskog odreda ulazile su Zrmanjska i Pribudićka četa. Zrmanjska četa je imala preko 60 naoružanih boraca, a komandovao je komandant odreda Milojko Ćuk, lično ili preko zamenika. Po odlasku čete na gračačke položaje vod iz Rujišta je ostao za obezbeđenje prema Erveniku. Pribudićka četa je imala oko 40 naoružanih boraca; ona je neprekidno držala položaje kod Bendera, prema Kninu i nije učestvovala u borbama za Gračac.

Oba odreda su imala oko 300 vojničkih pušaka. Komandni kadar u četama su uglavnom birali borci između sebe. Oni su u znatnoj meri uvažavali i mišljenje komandi odreda pri izboru

staršina. Dobrovoljnost pri stupanju u odrede i brzo naranjanje jedinica imalo je za posledicu znatnu samostalnost četa, pa i vodova. Najbolje organizovane i rukovođene bile su Zrmanjska, Otrička i Popinjska četa. One su učestvovale u svim borbama i izvršavale najvažnije zadatke.

NAPAD NA GRAČAC

Pripreme za napad na Gračac vršene su intenzivno. Komanda 9. gerilskog odreda je radila na povezivanju sa ustanicima iz drugih sela. Ostvarena je dobra veza sa borcima selja iz neposredne okoline Gračaca i opštine Bruvna. Uspostavljen je kontakt i sa članovima Kotarskog komiteta KPH Gračac.

Radi uspostavljanja veze sa ustanicima u Velebitu upućena je jedna patrola iz Popinjske čete. Pri prelasku pruge kod crkve sv. Marka patrola je upala u domobransku zasedu. Posle kraćeg puškaranja patrola se izvukla, ali su domobrani uhvatili ranjenog Ljubomira Stojisavljevića i predali ga ustašama u Gračacu, koji su ga posle mučenja ubili.

Domobrani su 1. avgusta izvršili napad na Crni vrh. Energičnim protivnapadom naših boraca naterani su na povlačenje. U ovom napadu domobrani su imali 2 mrtva i 6 ranjenih. Taj neuspeh ih je još više uverio da nas ne mogu odbaciti od Gračaca.

Sve pripreme dovršene su 1. avgusta, a napad je počeo u ponoć 1/2. avgusta. Gračac je napadnut sa tri strane. Na pravcu Podkokirna — groblje, južno od zaselka Kontići, napadao je 9. gerilski odred, gerilska četa iz Srba i borci iz sela istočno od Gračaca. Na pravcu sela Deringaj — Dukići napadali su borci Bruvna. Iz Velebita u pravcu Gaćešina Dola napadala je jedna manja grupa. Napadalo se energično i smelo i jedinice su podišle neprijateljevim položajima, ali su jakom vatrom nadmoćnijih snaga svi naši napadi odbijeni. Pred zoru naše jedinice su se povukle na polazne položaje. Bili smo i brojem i naoružanjem preslabi za proboj dobro organizovane odbrane. Neprijatelj je u Gračacu tada imao preko 2000 domobrana i ustaša, kao i 6 topova, a naših je bilo nepunih 400 naoružanih boraca (od toga oko 300 najboljih u Podkokirni). Napali smo na glavne neprijateljske snage u Lici, pa nismo ni imali izgleda na uspeh.

SAVEZ ČETNIKA I ITALIJANA

Za komande 9. i 10. gerilskog odreda poseban je problem bilo obezbeđenje od intervencije Italijana iz Knina, dok se ve-

ćina jedinica nalazi oko Gračaca. Sa sigurnošću se pretpostavljalo da će Italijani pokušati da ovladaju sa oko 30 km železničke pruge i ceste, koliko smo mi držali. Da bismo im sprečili prođor, temeljito smo rušili prugu i cestu u dolini Zrmanje. Istovremeno je razvijan politički rad da se borci ubede u neophodnost borbe protiv Italijana. Komandant 10. odreda uspostavio je vezu sa rukovodstvom dalmatinskih gerilaca između Knina i Zrmanje i zahtevao da oni spreče prođor Italijana za Zrmanju.

Intervenciju Italijana nije trebalo dugo čekati. Nju su politički pripremili četnici, koji su im omogućili da nastupe po oprobanom načelu: »Podeli pa vladaj«. Radi razbijanja ustanka i ostvarenja svojih protivnarodnih ciljeva bivši radikalni poslanići i političari Niko Novaković Longo, Stevo Rađenović, pop Đujić, Jovo Keča i drugi, isplanirali su podvajanje ustanika na gerilce i četnike. Centar četničke aktivnosti postao je Knin na neoslobodjenoj teritoriji, a Srb na oslobođenoj, gde su došli Rađenović i Keča. Oni su govorili narodu da će nas Italijani zaštiti od ustaša i da treba čekati sa borbom dok glavne sile ne reše rat.

Italijanske snage iz Knina i Obrovca bile su pokrenute prema Gračacu 2. avgusta. Iz Obrovca su već sutradan stigle u Gračac, a snage iz Knina su ceo taj dan popravljale porušenu cestu u Zrmanji i, pre noći, bez borbe su izašle na Otrić. Dalmatinci na položajima prema Kninu nisu ni pokušali da im spreče prolaz za Zrmanju, a Zrmanjska četa je bila u pokretu na gračačke položaje. Precenili smo rušenje ceste u Zrmanji i smatrali da će bar nedelja, ako ne i mesec dana biti potrebno da se osposobi za promet; međutim, bio je dovoljan jedan dan za nebranjene prepreke.

Dok su se Italijani penjali uz Zrmanjski klanac, iz Srba je stiglo naređenje na Otrić upućeno komandiru Srpske čete, da se kod Gračaca ne otvara vatrica na Italijane. Ne znam ko je potpisao, ali smo ga shvatili kao službeno naređenje, s obzirom da je dolazilo iz Srba. Nije isključeno da su ga uputili pomenuti četnici. Bez obzira ko ga je uputio ono je odstranilo svaku promisao na borbu protiv Italijana.

Ovo je dalo podstreka četničkim elementima da počnu s propagandom kako su nam Italijani prijatelji. Italijani su nastupali sa parolom: »Bono Serbo, ustaša macare«. Takav nastup nije bio bez odraza na borce i narod. Mi smo u četama odmah počeli da objašnjavamo borcima da su nam Italijani neprijatelji kao i ustaše i da se ustaše bez njih ne bi mogli održati i da je to momentana taktika Italijana, da bi lakše ugušili ustanak i obe-

zbedili saobraćaj. Ovakav stav je doprineo da čete i dalje ostanu čvrste i jedinstvene.

Čim su došli Italijani su uspostavili svoj garnizon na Otriću. Odmah su izdali proglašenje u kome su zahtevali predaju oružja. Pokušali su da uspostave kontakt sa pojedinim komandirima, ali bezuspešno.

Po prelasku u Gračac Italijani su odmah pristupili opravci pruge i telefonskih linija. Istovremeno su na svim stanicama i stražarama na pruzi postavili svoje posade. Zahtevali su od pružnih radnika da se vrate na posao, ali su oni to odbili, jer su se kao borci nalazili na položaju. Popravka pruge je tekla sporo; bilo im je potrebno mesec dana dok su prugu osposobili za saobraćaj.

Dolazak Italijana znatno je olakšao položaj domobrana i ustaša u Gračacu. Obezbeđenje prema Otriću preuzeli su Italijani, pa su dobili više slobode za manevare prema Bruvnu i Ploči. Odmah po dolasku Italijana 4. avgusta izjutra oni su, podržani jakom artiljerijskom vatrom, otpočeli napad na naše položaje na Crnom vrhu i Rujevcu. Pod zaštitom artiljerije domobrani su nastupali na Crni vrh koji dominira našim položajima. Borci, nenaviknuti na artiljerijsku vatru, povukli su se i neprijatelj je ovladao Crnim vrhom, a zatim je frontalno iz Podkokirne i bočno sa Crnog vrha, uz podršku artiljerije, napao na snage 9. gerilskog odreda na Rujevcu. Pred nadmoćnim neprijateljem odred se počeo po podne da povlači u pravcu Malovana i u njegovoj visini poseo nove položaje. Naši borci, nenaviknuti na artiljerijsku vatru, nisu uspeli da spreče neprijatelja da ih odbaci sa položaja koji dominiraju Gračacom.

Sa gračačkih položaja Bruvanjci su se povukli u pravcu Vodene glave, koju su zaposeli za odbranu Bruvna. Bili smo obavešteni da je u Gračac stigao Milan Šulentić, ustaški predsednik zrmanjske opštine i da preko Velebita namerava sa ustašama da se probije na Zrmanju, pa je izvršeno novo grupisanje četa 9. i 10. odreda severno i južno od železničke pruge Otrić — Gračac, na Velebitu. Neprijatelj nije ni pokušao da napadne naše snage na ovim položajima.

Stvaranje fronta i danonoćno sedenje na položaju bez borbe počelo je da se negativno odražava na borce. U toj situaciji došla je do izražaja tzv. »seljačka pravda«, po kojoj je svaki muškarac sposoban za borbu morao da ide na položaj na smenu 7 ili 15 dana. Kako je bilo više boraca nego pušaka, to je smena kod pušaka vršena većinom nedeljno. Borci su se smenjivali, a puška je ostajala na položaju. Ove smene su labavile disciplinu, a samim tim i čvrstinu jedinica. Ni politički rad, koji ionako nije bio naročito intenzivan, nije mogao da otkloni tu slabost.

Za politički rad nismo dobivali direktive, nego smo samostalno obrađivali aktuelna i konkretna pitanja. Dostavljanje vesti četama na položaj bilo je organizovano dobro. Kako u četama nisu bili određeni politički komesari, to smo mi, pismeniji omladinci, čitali vesti po grupama. Naročito su nas pažljivo slušali stariji ljudi, koji su stalno tražili razna objašnjenja.

U saradnji sa Italijanima četničke vođe su uporno nastojale da pocepaju ustaničke snage i da ih privole na saradnju. Radi ovoga su pripremale sastanak ustaničkih predstavnika i Italijana. Naročito su bili aktivni četnički predstavnici iz Srba, koji su pokušali da za ovo pridobiju neke istaknutije ljude iz zrmanjske opštine. Komande odreda su zauzele stav da je to politika razbijanja jedinstva, protiv koje su energično istupile.

Četničke vođe iz Srba i Lapca i Italijani organizovali su na Otriću 11. avgusta sastanak sa ustaničkim predstavnicima. Pokušaj Komande gerilskih odreda u Srbu da spreči odlazak četničkih predstavnika iz Srba na Otrić nije uspeo. Zato su na Otrić pošli i predstavnici gerilskih odreda da spreče četnike u ostvarenju njihovog plana. Pored ostalih na Otrić su došli komandant i politkomesar 9. gerilskog odreda, kao i Pero Boltić ispred partijske organizacije i komande u Drvaru. Oni su se odlučno borili protiv sklapanja ma kakvog sporazuma sa Italijanima. Međutim, sva njihova nastojanja ostala su uzaludna. Četničke vođe ostvarile su svoj cilj — sporazum s Italijanima. Potpisani je »Otrički sporazum«, kojim se naše snage obavezuju da se neće boriti protiv Italijana. Iako su komande 9. i 10. gerilskog odreda bile odlučno protiv saradnje s Italijanima, pojedini četnički orientisani elementi u jedinicama počeli su s propagandom za tu saradnju. Odmah su raskrinkavani, pa su počeli opreznije da deluju.

Borci i seljaci nisu pridavali neki značaj brojnoj italijanskoj vojsci — ona za njih nije predstavljala autoritet. Preovladavalo je shvatanje da Italijani protiv naših boraca ne smeju ništa da preduzimaju. Italijanima je otvoreno govorenje da u šumama ima mnogo naoružanih boraca. Iako većina još nije bila spremna za otvorenu borbu protiv njih, preovladalo je uverenje da mi predstavljamo samostalne oružane formacije, kojima ustaše i Italijani ne mogu ništa. Italijani su naredili da svako preda oružje, ali niko nije htio da preda svoju pušku. Jedan borac je došao na Otrić sa puškom. Italijani su ga razoružali i poveli da ga streljaju, no na uporno insistiranje predstavnika 9. gerilskog odreda on je pušten, ali puška mu nije vraćena. Ovaj slučaj je iskorisćen da se borcima i seljacima objasni da Italijani, koji su doveli ustaše, taktiziraju dok ne počupe oružje, a onda će opet da nastave sa terorom.

Od 17. do 20. avgusta zdrug generala Lukića uspeo je da se preko Bruvna i Mazina probije za Boričevac, prema Kulen-Vakufu. U Pištalskoj dragi gerilci lapačkog sreza razbili su ga i naterali na povlačenje prema Gračacu. Proboj neprijatelja na ovom pravcu pokazao je da su naše snage tu bile slabe. Ovaj pravac bio je veoma važan jer izvodi na bok i u pozadinu gerilskih snaga koje su se borile na položajima prema Bihaću. Zbog toga je stavljen u zadatak 9. i 10. gerilskom odredu da, pored obezbeđenja pravca koji izvodi u Zrmanju i Otrić, preuzmu i obezbeđenje onog koji preko Bruvna vodi u pravcu Lapca.

Za ovaj zadatak određene su Zrmanjska i Otrićka četa, koje su se sa položaja u Velebitu prebacile u pravcu Bruvna. Čete su morale preći prugu koju su Italijani obezbeđivali. Da ne bismo čekali noć, izvešteni su Italijani na Malovanu da ćemo proći pored njih i da ne otvaraju vatru. Ovim se ujedno htela da demonstrira naša samostalnost i snaga. Italijani su odgovorili da ne mogu da dozvole prelaz, dok sledećeg dana ne dobiju odobrenje komande iz Gračaca. Međutim, mi nismo hteli da čekamo, nego su dve čete prošle pored Italijana u koloni po jedan sa puškama na ramenima i pečenim ovcama na ražnju. Italijani nisu opalili ni metka, a pričali su da je iz planine prešlo preko pruge 500 gerilaca. Dugo su posle borci pričali kako Italijani nisu smeli ni da se jave.

Posle prelaska u bruvenjsku opštinu Otrićka, Zrmanjska i Popinjska četa su posele nove položaje radi sprečavanja prodora neprijatelja iz Gračaca prema Bruvnu. Ovi položaji su omogućavali udar u desni bok nadirućih snaga neprijatelja. Rastičevska četa i cerovački vod ostali su na starim položajima u Velebitu. Odlazak Otrićke i Zrmanjske čete na nove položaje doveo je do odvajanja boraca od svojih kuća, što na njih ne samo da nije negativno delovalo, već su bili ponosni što im je, kao hrabrim i priznatim borcima, poveren važan zadatak. Na ovim položajima neprijatelj nije uz nemiravao naše snage, izuzev povremenom artiljerijskom vatrom.

Polovinom septembra Italijani su pomerili granicu svoje okupacione zone i pristupili okupaciji Like i dela Bosanske krajine. U tim krajevima oni su uspostavili svoju vlast. Kako na druge, tako je i na 9. i 10. gerilski odred ovaj poduhvat Italijana imao negativan uticaj, jer je prestala potreba da se drže položaji prema Gračacu, pa su borci tražili da se povrate svojim kućama. Komande odreda uvidele su da jača oportunizam, a sa njim četnički uticaj. Da bi nekako održali čete, i olakšali njihovo aktiviranje, kao i da bi se onemogućilo da oružje dođe u čet-

ničke ruke, makar borci i bili kod kuća, komande odreda su ubedile borce Otrićke i Zrmanjske čete da oružje ostave na mestu gde je formiran 9. gerilski odred. Borci su pristali i puške su odnesene u Ljubinu poljanu, gde ih je čuvalo nekoliko boraca. Međutim, većina ipak nije htela biti bez svojih pušaka, pa su se posle nekoliko dana vratili i uzeli ih. Tako je brzo propao jedan dobar plan, pa je trebalo raditi sve iznova.

I Popinjska četa se po povlačenju sa položaja razišla kućama. Komandir čete Mića Lukić sa tridesetak boraca i tri puškomitraljeza krenuo je prema Bihaću, gde su borci lapačkog sreza još vodili borbe sa ustašama. Zajedno sa Bosancima oni su domobrane i ustaše prisilili da se povuku na spoljnju odbranu Bihaća. Popinjcima je za odbranu određen Ripački klanac, koji su zaposeli zajedno sa borcima iz Tiškovca; levo od njih su bili borci ličkih sela, a desno bosanskih. Ustaše i domobrani su izvršili žestok napad da bi probili partizanske položaje. Na odseku Popinaca i Tiškovčana front nije probijen, jer je odbrana bila dobro organizovana, već na susednom. Ustaše su zašle iza leđa našim borcima, ubile komandira Lukića na osmatračnici, ali su se borci, uz gubitke, ipak uspeli nekako da probiju.

Posle ovog proboga ustaše i domobrani produžili su napad i stigli ispred sela Doljana i Dobrosela. Štab za Liku uputio je apel svim selima Like i Dalmacije da pošalju pomoć u ljudstvu i oružju. Na ovaj apel odazvao se velik broj boraca zrmanjske opštine i sela severne Dalmacije. Oni su pod komandom Milojka Čuka stigli na položaje kod Doljana i odmah stupili u borbu; neki su ostali do proterivanja neprijatelja u pravcu Bihaća, a neki su posudili puške nenaoružanim Doljančanima, koje su im vratili posle konsolidacije položaja. Posle završenih borbi borci iz Velike Popine i ostalih sela vratili su se svojim kućama. Ovim su Zrmanjci završili poslednje borbe sa ustašama. Sada je iznova trebalo organizovati borbu protiv okupatora, raskrinjati četnike i razbiti njihov uticaj, a i ponovo stvarati čvrste partizanske jedinice. Ti novi zadaci postavljali su se pred partijske aktiviste i najsvesnije borce.

Borbom su stvoreni uslovi za pojačan partijsko-politički rad. U borbi su se okalili među omladincima novi kadrovi, koji su na sebe uzeli najteže zadatke i rešavali ih u vrlo teškim uslovima. Oni su posle povlačenja sa položaja postali nosioci linije naše Partije i uporni borci za stvaranje partizanskih jedinica koje su spremne da se bore protiv okupatora i njegovih slugu na svakom mestu. Taj rad je omogućio da se već u novembru 1941. na ovom terenu formira 2. četa bataljona »Marko Orešković«.

Vladimir MARIĆ

Nedaleko od Bosanskog Petrovca nalazi se selo Bravski Vaganac. Pre drugog svetskog rata u selu je bilo oko osamdeset i četiri domaćinstva. Vrlo siromašni seljaci, sa malo obradivog zemlje, živeli su dobrim delom od stočarstva, šumskih radova kod firme »Šipad« a veliki broj ih je odlazio u pečalbu u druge krajeve Jugoslavije, pa čak i van granica Jugoslavije gde je i izvestan broj ostajao. Jedan od pečalbara bio je i Solomon Ivan Jošo¹. Decembra 1940. godine Jošo dolazi kući i počinje intenzivno da radi sa ljudima, naročito sa omladincima i to u zaseocima Solomoni i Cojići. Sakuplja ih je po grupama i do kasno u noć im čitao brošure u kojima se govorilo o životu i radu sovjetskog naroda. Pratili su ga žandarmi pa kad je to osetio nakon mesec i po dana, iznenadno se izgubio i za njega se ništa nije znalo do kapitulacije. Nekoliko dana posle kapitulacije jugoslovenske vojske Jošo se ponovo vraća u selo i nastavlja ranije započeti rad.

Nemačke trupe se nisu dugo zadržale u Bosanskom Petrovcu i okolini. Zamenile su ih italijanske. Ali i one su se ubrzo povukle i svu vlast su preuzele ustaše, koje su odmah počele da zatvaraju ljude iz svih sela u prvom redu uglednije. Već 6. maja po nekim selima oko Prijedora i Sanskog Mosta počeli su sa pokoljima. Juna meseca ustaše u Drvaru hapse grupu ljudi, preko Bosanskog Petrovca ih odvoze u Grmeč na mesto zvano Risova greda, gde ih ubijaju i bacaju u jamu. Istovremeno ustaška vlast poziva tri godišta na regrutaciju. Hrvatski i muslimanski omladinci se regrutuju u vojne, a srpski u radne jedinice. Prema savetima starijih ljudi kao i onih koji su znali kakva je ustaška

¹ On je otišao od kuće negde 1930. i do decembra 1940. godine za njega se nije znalo. Boravio je u više zemalja a neko vreme i u Sovjetskom Savezu.

politika niko se od srpskih omladinaca nije odazvao ustaškom pozivu da se određenog dana javi na radno mesto.

Ustaški teror i dalje se produžava samo sve intenzivnije te kod seljaka a i kod stanovnika Petrovca vlada nesigurnost u opstanak i život. Mnogi ljudi, uglavnom trgovci iz Petrovca, beže sklanjajući se ispred ustaške kame. Pronose se glasovi da će ustaše na Vidovdan izvršiti masovan pokolj srpskog življa i seljaci iz bližih sela i srpski stanovnici iz Petrovca u kolonama beže iz svojih kuća u sela koja su bliže planinama. Većina tih izbeglica našla se u selu Drinić.

Drugom polovinom jula, nekoliko dana pred ustanak, ustaše su u samom Petrovcu ubile nekoliko ljudi, kolima ih odvezli u Zdeni do i, nedaleko od Bravskog Vaganca, bacile u šumu ali ih nisu zakopale.

USTANAK

Bio je 28. jul. U zaseoku Cojići i Solomoni sakupili su se omladinci. Oko 10—11 sati pre podne dotrčao je zadihan i uzne-miren Mile Kecman Gavrandžić. On nam je iz sela Bukovače, odakle je i rodom, doneo vest da je ustanak počeo, da su Drvar i Oštrelj oslobođeni, da su ustanici Drvara, pošto su ga oslobo-dili, prešli na naš kraj prema Petrovcu i da se spremna napad na Petrovac. Takođe nam je preneo poruku ustanika da i mi iz Vaganca treba odmah da se organizujemo, da sakupimo oružje ko-liko ga imamo, naoružamo se ko čime može i budemo spremni da uzmemo učešće u napadu na Petrovac. Još odmah treba da pokidamo telefonske veze između Petrovca i Ključa čiji su vo-dovi prolazili ispod našeg sela i da prekopamo cestu na pogod-nom mestu. Primivši ovaku vest okupljeni omladinci i stariji ljudi odmah su pošli prema cesti koja je prolazila pored sela. Omladinci su uz put u jednom od gajeva između zaseoka Cojići i Solomoni, pronašli Jošu Solomona. Saopštili su mu primljenu vest kao i svoju nameru. Jošo im je savetovao da ne čine ništa dok on ne bude obavešten, jer primljena vest može biti i provo-kacija. Ako je istinita, on će svakako biti obavešten. Omladinci su ipak otišli u zaseok Solomoni koji se nalazio pored same ce-ste, dok je Jošo krenuo na drugu stranu. Sat-dva kasnije u za-seok Solomoni došao je Jošo. Okupljenim omladincima i stari-jim ljudima je rekao da je vest o ustanku istinita i odmah je organizovao kidanje telefonskih linija, prekopavanje ceste i po-stavljanje zaseda na pogodnim mestima. Okupili su se svi mu-škarci iz celog sela. Na žalost oružja nije bilo. Naoružali su se mo-

tikama, sekirama, koljem i vilama. Jedino se Gojko Cojić² pojavio sa karabinom i nekoliko metaka.

Postavljene su zasede prema Petrovcu i Ključu. Noć je prošla mirno, niko niotkuda nije naišao. Ni sledećeg dana, 28. jula, ustaše se nisu pojavljivale. Stizale su vesti da su se ustanici Drvara prebacili na teritoriju oko Petrovca, da zajedno sa ustanicima iz okoline Petrovca pripremaju napad na grad, te da bi u napadu trebalo da uzmu učešća i ustanici Vaganca i drugih sela prema Ključu. Toga dana među ustanike Vaganca došla je vest da su ustaše iz Petrovca izašle na brdo Ježevac nekoliko kilometara od grada i da su na vrhu postavile zasedu i istakle svoju zastavu. Među ustanicima našla su se dva odvažna čoveka (Gojić Nikola Kecman i Rade Kovačević) koji su naoružani sa dve puške otišli na Ježevac. Vest je bila tačna. Na vrhu su bile ustaše. Oni su se približili ustašama i prvim ispaljenim metkom ubili jednoga. Ne znajući koliko je tamo ustaša oni su se povukli. Sledećeg dana otišli su ponovo i našli ubijenog ustašu i njegovu pušku.

Kako se očekivalo pojačanje ustaškoj posadi Petrovca, koje je moglo doći od Ključa, Bosanske Krupe i Bihaća, to su na cestama prema tim mestima postavljene jače zasede. Jedna je postavljena u Zdenom dolu ispod zaseoka Solomoni. U ovoj zasedi učestvovali su, pored ustanika Vaganca, i ustanici Kapljuha, Drinića, Bare, Bukovače i ustanici iz Drvara koji su posle oslobođenja Drvara bili dosta dobro naoružani. Oni su predstavljali organizovaniju ustaničku formaciju. Njihov rukovodilac Milan Zorić preuzeo je uglavnom komandu i nad ustanicima Vaganca. Zaseda je ostala četiri dana, ali ustaše nisu nailazile.

Prvog avgusta posle podne kolona ustaša je od Ključa krenula prema Petrovcu. Pred veče su spalili selo Jasenovac i produžili dalje. Ustaničke zasede koje su bile postavljene na nekoliko mesta od Bravska do Petrovca međusobno su bile povezane. U zasedama su se nalazili uglavnom naoružani borci, a nenaoružani su bili raspoređeni na svakih sto metara te se na taj način održavala veza između zaseda. Ustanici su preko ovih veza na vreme bili obavešteni o paljenju Jasenovca. Neke od ustaničkih zaseda, koje su bile malobrojne i slabo naoružane, povukle su se, jer nisu bile u stanju da ništa ozbiljnije učine. Jedna zaseda od (pet-šest ustanika koji su se nalazili kod sela Kapljuh, u zaseoku Lipiči) sačekala je kolonu i ispalila nekoliko metaka iz dve puške (toliko ih je bilo) i bacila nekoliko bombi od cementa.

² On je, iako stariji, fizički nesposoban — invalid, bio pred sam napad Nemačke na Jugoslaviju mobilisan i raspoređen pri žandarmerijskoj stanici u Petrovcu gde je dočekao ulazak nemačkih trupa. Bežeći iz Petrovca poneo je karabin.

Na taj izazov ustaše koje su se do tada kretale u koloni razvile su se u strelce i iz svog raspoloživog oružja otvorile vatru u pravcu odakle su se javili ustanici.

Glavna ustanička zaseda koja se nalazila u Zdenom dolu, ispod zaseoka Solomoni, koja je jedina bila u stanju da sačeka i napadne ovu kolonu, morala se povući, da ne bi bila opkoljena. Ustaše su u noći, i pored jake kiše, prošle bez ikakvih gubitaka prema Petrovcu. Idućeg dana ustaše su iz Petrovca krenule cestom prema Driniću. Uz put su popalile sela Bara i Bukovača, zatim se vratile natrag ne izlazeći u Drinić.

Trećeg avgusta ista ustaška kolona vratila se iz Petrovca prema Ključu. Na prolazu, ustaše su spalile deo sela Vaganac i to zaseoke Solomoni i Cojići i selo Kapljuh. Sem toga, ubile su nekoliko seljaka koje su zatekle u polju i kod kuća, opljačkale sve što su mogle poneti, a stoku koju su našle poterale. Tom prilikom ustanici nisu bili u zasedi, jer su se prebacili na drugi teren.

Kako su ustaše počele svakodnevno prolaziti od Ključa prema Petrovcu i obratno, ustanici su se ponovo vratili u Zdeni do u zasedu.

8. avgusta naišla je ustaška kolona (sedam kamiona, jedan motocikl i jedan automobil) od Ključa prema Petrovcu. Kamioni su bili natovareni puščanom, mitraljeskom, topovskom municijom i namirnicama. Sve je to bilo namenjeno posadi u Petrovcu. Ustanici su sačekali kolonu i iz raspoloživog oružja otvorili vatru. Sva vozila su skrenula sa druma i počela da se prevrću, jer su pored ustaša, koje su se nalazile na kamionima, bili pogodeni i vozači. Manji broj ustaša koji nije bio zahvaćen prvim rafalima pokušao je da pruži otpor. Borba je trajala oko pola sata. Preživeli pojedinci su počeli da beže u pravcu odakle su i došli, preko polja. Seljaci, koji su radili u polju, hvatali su ih uz put i razoružavali.

Ova prva veća akcija imala je višestruki značaj za ustanike. U prvom redu je uverila ustanike da se i sa malo oružja, bez dovoljno municije a hrabrošću i sa određenim ciljem može uništiti mnogo brojniji i moderno naoružan neprijatelj. Ovom prilikom ustanici su zaplenili oko pedeset pušaka, tri puškomitraljeza, nekoliko desetina hiljada metaka i pun kamion topovske municije kalibra 100 mm. I ta topovska municija je dobrodošla zbog toga što su ustanici na zapadnoj strani Petrovca u selu Vrtoče istog dana zaplenili jedan poljski top kalibra 100 mm koji je odmah preko planine Osječenice iznesen na Oštrelj odakle je dejstvovao na Petrovac.

U Zdenom dolu je zaplenjena i izvesna količina životnih namirnica koje su dobro došle ustanicima, jer su se nalazili na terenu koji je dobrim delom bio popaljen i od ustaša opljačkan.

Od ustanika bila su dva ranjena.

Celo selo Bravski Vaganac bilo je za vreme ove borbe na nogama. Seljaci su tovarili plen, u prvom redu municiju, i odnosili u gornji deo Vaganca koji je uz samu šumu i tamo je smeštali u jednoj pećini.

Mada su ustaše u Zdenom dolu bile poražene, one su i dalje pristizale u velikim kolonama od Ključa, Bihaća i Bosanske Krupe u Petrovac. Ustaše su u Petrovcu koncentrisale nekoliko hiljada dobro naoružanih ljudi. Raspolažali su jakom artiljerijom i tenkovima. Svakodnevno su tenkovi patrolirali od Petrovca prema Ključu i obratno. To je bila ustaška priprema za ofanzivu na Oštrelju. Ustanici su sve raspoložive snage koncentrisali za odbranu kako bi osujetili ovaj ustaški plan. Borbe su bile oštре i trajale su oko mesec dana. U tim borbama, ustaše su imale velike gubitke, ali Oštrelj nisu mogle zauzeti. Ustanici su zaplenili dosta oružja pa i brojno se ojačali jer se dosta veliki broj seljaka baš u jeku tih borbi dobrovoljno javljao da će ostati i boriti se u ustaničkim jedinicama.

Posle borbe oko Oštrelja ustaničke snage uglavnom su bile koncentrisane za odbranu Oštrelja pa su ustaše izvesno vreme mogle nesmetano uz pratnju tenkova prolaziti od Ključa prema Petrovcu i obratno.

Polođinom septembra jedna grupa ustanika postavila je zasedu u Gaju između sela Vaganac i Janjila na cesti Petrovac — Ključ. Naišla je kolona od pet ustaških kamiona natovarenih municijom i hranom. U ovoj akciji, kao i onoj ranije u Zdenom dolu, ustaše su uglavnom poubijane. Kamioni su spaljeni, a njihov tovar zaplenjen i uglavnom iznesen iz Janjila. Ovom prilikom nije ceo plen mogao biti iznesen, jer su u neposrednoj blizini bila dva dosta jaka ustaška logora iz kojih su ubrzo krenuli tenkovi. Ustanici su i u ovoj akciji zaplenili nekoliko pušaka i nešto municije.

Sledećeg dana ujutru, oko devet sati, u Medeno Polje, gde su ove dve partizanske čete prenoćile, došla je kolona Italijana iz Petrovca, koja je brojala oko tri stotine vojnika. Pored pešadije bila je grupa smučara, mitraljeska odeljenja, odeljenje brdske artiljerije i odeljenje teških bacača. Partizanske čete su ispod samog sela ipak prihvatile borbu. Bila je dosta kratka. Trajala je oko pola sata. Italijanska kolona je razbijena. Na mestu borbe ostalo je trideset i pet mrtvih i zarobljeno je oko trideset i pet Italijana. Zaplenjena su dva brdska topa, jedan minobacač,

tri puškomitraljeza, jedan teški mitraljez i oko sto pušaka. Preživeli italijanski vojnici pobegli su ne zaustavljujući se nigde do samog Petrovca. Oni su uz put pri bekstvu bacali sa sebe sve što im je smetalo, pa i oružje.

Nekoliko dana kasnije ustaška komanda postavila je logor u Gaju između sela Vaganac i Janjila gde je prethodnog dana bila dočekana ustaška kolona. Ovaj logor postavljen je sa ciljem da se obezbedi komunikacija koja je svakog dana bila sve ugroženija a koja im je bila neophodna za snabdevanje garnizona u Petrovcu. U septembru su ustaničke snage u tri maha pokušale da likvidiraju ovaj logor, ali se svaki pokušaj završio neuspehom.

Pošto ustaška nastojanja da povrate slobodnu teritoriju i uguše narodni ustanak — čak ni ofanziva na Oštrelj i Drvar — nisu urodila plodom (ustanak se svakim danom sve više širio, ustanički redovi bivali sve brojniji, organizovaniji i naoružaniji), na oslobođenu teritoriju su otpočela dejstva italijanskih jedinica. Na čelu italijanskih jedinica bila je grupa srpskih izdajnika, četnika, koji su se sa Italijanima povukli prilikom italijanskog prvog boravka u ovim krajevima. Ovi narodni izdajnici dolaze kao italijanska prethodnica i šire propagandu o Italijanima kao oslobođiocima i zaštitnicima srpskog življa. Takva propaganda imala je izvesnog uticaja na stanovništvo i na ustaničke redove. Dolazi do izvesnog ali manjeg osipanja ustaničkih redova. Pojedini ustanici ostavljaju oružje i odlaze kućama, a neke ustaničke jedinice zauzimaju stav da se protiv Italijana ne treba boriti, već da sa njima treba sarađivati. Takva pojava je bila uglavnom u okolini Grahova, gde su italijanske jedinice nesmetano i bez otpora ušle.

Italijanske okupacione trupe su, posle posedanja Grahova, nadirale prema Drvaru. Ustaničke jedinice su ih sačekale i vodile borbu s njima. Italijani su nastupali sa jakim snagama, koje u to vreme od ustaničkih snaga nisu mogle biti zaustavljene. Rukovodstvo partizanskih jedinica je donelo odluku da se u Drvaru i Oštrelju unište svi objekti koji bi neprijatelju mogli da posluže u bilo koje svrhe, da se napusti kruto držanje fronta i pređe na partizanski način ratovanja. Italijanske jedinice su već 28. septembra stigle u Drvar. Sledеćeg dana produžile su put Oštrelja i Petrovca.

Dolazak italijanskih jedinica u ove garnizone zahtevao je povlačenje i nekih ustaških jedinica. Propaganda kojom su se Italijani služili uz pomoć domaćih izdajnika ne bi imala svrhe da su na toj teritoriji zadržane i ustaške jedinice. U samom Petrovcu je ostao samo jedan vod domobrana. Vlast je prešla isključivo u ruke italijanskih okupacionih trupa. Pošto su posele

Petrovac, italijanske trupe su produžile prema Ključu i Mrko-njić-Gradu. Tada je nastalo previranje među ustaničkim redovima, pa su se ustanici uglavnom, prebacili na drugu stranu Grmeča, prema Sanskom Mostu u kome su se pored italijanskih nalazile i ustaške jedinice. Borbe protiv ustaških jedinica se nisu prekidale, dok za čitavi mesec-dva dana sa italijanskim jedinicama nisu vođene.

Koristeći se privremenim zatišjem, seljaci su obrali letinu i obezbedili kakav-takav krov nad glavom. Sem toga u svim selima pa i Bravskom Vagancu radilo se intenzivno na učvršćenju pozadine. Već u decembru u Vagancu su formirani: Narodnooslobodilački odbor, partijska organizacija, organizacija SKOJ-a, omladinska i organizacija AFŽ.

Decembra 1941. i početkom januara 1942. godine partizanske čete koje su formirane na području petrovačkog sreza, a koje su se bile prebacile na drugu stranu Grmeča prema Sanskom Mostu, vratile su se na svoj teren. Italijanski garnizon u Petrovcu našao se u blokadi, jer su partizanske čete držale celu okolinu sa svim komunikacijama. Petrovački garnizon je sa drugim garnizonima mogao da održava jedino radio-vezu, a snabdevanje je vršeno vazdušnim putem. Pošto su se vazdušne pošiljke mogle izbacivati samo izvan grada, to su i partizanske jedinice često dolazile do izbačenih paketa. Ova blokada Petrovca držana je do maja 1942. godine.

Polovinom januara 1942. godine dve partizanske čete, pod komandom Milana Zorića, odnosno Nikole Karanovića, sa Slavkom Rodićem kao komandantom odreda, krenule su kroz sela petrovačkog sreza. Ovaj pokret bio je više propagandnog karaktera, a cilj mu je bio i da se razoružaju neki kolebljivci koji su se nalazili u nekim selima naoružani od strane Italijana, i grupe četnika koji su zajedno sa Italijanima bili u Petrovcu. Uz to zadatak ovih četa bio je da se podigne moral kod jednog dela seljaka kod kojih je zavladalo mišljenje da je ustanički pokret ugušen, da su jedino ostali četnici. U selu Kolunić, zaselak Mirkovića Dolina, čete su 23. januara naišle na grupu Italijana koji su došli u selo radi pljačke. Neki od njih su samo na zahtev partizana skidali i predavali puške, dok su se neki bunili, pozivajući se na komandu bez čijeg odobrenja ne smeju da daju oružje. Seljacima je vraćeno sve što su Italijani opljačkali. Dobili su i nekoliko saonica sa kojima su Italijani bili izašli na ovaj »izlet«. Zarobljeni Italijani su povedeni, i već u toku noći uz pratnju jednog voda partizana prebačeni u Podgrmeč kod Glavnog štaba partizanskih odreda za Bosansku krajinu.

Na strani partizana bila su svega dva lakše ranjena druga.

Od zaplenjenog oružja u borbi sa Italijanima, naoružana je novoformirana Petrovačka omladinska četa.

Partizanske jedinice koje su držale blokadu Petrovca preko obaveštajaca uspostavile su vezu sa domobranskim vodom koji je ostao u Petrovcu. Domobrani su davali obaveštenja o stanju italijanskog garnizona, i grupe četnika koja se nalazila u gradu. U više mahova oni su slali i municiju partizanima. Već u februaru postignut je sporazum sa domobranima da izidu na slobodnu teritoriju i iznesu svoje oružje. Oružje su predali i izrazili želju da idu kućama, što su im partizani i omogućili.

U februaru 1942. godine u Bosanskoj krajini je formiran Prvi proleterski bataljon »Zdravko Čelar«. Bataljon je formiran od najboljih boraca iz partizanskih jedinica Bosanske krajine. U sastav tog bataljona otišlo je i nekoliko boraca iz Bravskog Vaganca, među kojima i Jošo Solomon.

Petar i Slobodan BURSAC
Milan KECMAN

